

POLSKA AKADEMIA NAUK
WYDZIAŁ NAUK HUMANISTYCZNYCH I SPOŁECZNYCH
KOMITET SŁOWIANOZNAWSTWA

SLAVIA
ORIENTALIS

Rocznik LXXIV

Nr 2

Warszawa 2025

Wydawca:
Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk

Publikacja dofinansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

REDAKTOR NACZELNY
Andrzej Dudek

SEKRETARZ REDAKCJI
Bartłomiej Brządkiewicz

KOMITET REDAKCYJNY
Adam Bezwiński • Maria Cymborska-Leboda • Adam Fałowski • Stefan Kozak •
Izabella Malej • Eliza Małek • Jolanta Mędelska • Michael Moser •
Siergiej Nikołajew • Andriej Ranczyn • Janusz Rieger • Lucjan Suchanek

RADA NAUKOWA
Przewodnicząca: Anna Woźniak – Polska (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II) •
Fłorij Bacewicz – Ukraina (Львівський національний університет ім. Івана Франка) •
Iryna Bahdanowicz – Białoruś (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск) •
Feliks Czyżewski (emeritus) – Polska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin) •
Maria Plioukhanova – Włochy (Università degli Studi di Perugia) •
Swietłana Titarenko – Rosja (Санкт-Петербургский государственный университет)

© Copyright by Komitet Słowianoznawstwa PAN
Warszawa 2025

Od roku 2024 kwartalnik jest publikowany wyłącznie w formie elektronicznej:
<https://journals.pan.pl/slo>

ADRES REDAKCJI
„Slavia Orientalis”
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Katedra Rosjoznawstwa
30-059 Kraków, ul. Władysława Reymonta 4
E-mail: slavia-orientalis@uj.edu.pl

Skład i łamanie:
LogoScript Sp. z o.o.
logoscript@logoscript.pl
www.logoscript.pl, tel. (+48) 691 667 844

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Eliza Małek – Рукописная параллель к лубочному <i>Реестру о прекрасных дамах и девицах</i>	9
Dorota Głuszak – Tematyka wiadomości w rosyjskich przekładach prasy europejskiej z lat 1671–1672	21
Józef Kuffel – Tanatologia powieści Iwana Szmielowa <i>Rok łaskawości Pana</i> . W kręgu wpływu hezychazmu	37
Marcin Cybulski – Czerwony horror. <i>Niedźwiedzie gody</i> (1926) Konstantina Eggerta i Władimira Gardina jako pierwszy film grozy w kinematografii radzieckiej	55
Nataliia Maliutina – Особенности сюжета и повествования в рассказе Виктории Токаревой <i>Пять фигур на постаменте</i>	69
Aleksander Wawrzyńczak – Юбилей писателя-фронтовика в тени войны. 100-летие Виктора Астафьева в блогах платформы Dzen.ru.	89

JĘZYKOZNAWSTWO

Геннадий Зельдович – Лирический текст и вечность: «Удвоенность» времени как показатель главного дискурсивного плана.	109
Руслан Сердега – Проблема створення словникової статті для опису вживаних у текстах фольклору геортонімів.	127

Irena Mytnik – Nazwy zależnościowe na -ycz, -owycz/-ewycz w systemie antroponimicznym ukraińskiego stanu uprzywilejowanego w XV-XVII wieku	149
Agnieszka Gasz – Rosyjskie czasowniki oznaczające czynność jedzenia u zwierząt	161
Олександр Межов, Наталія Костусяк, Марина Навальна – Синонімія каузативних сполучників та прийменників в українських інформаційних медіатекстах воєнного періоду	179
Олена Денисевич, Антоніна Плечко – Психолінгвістичний погляд на поняття безпека в українській мовній свідомості	197

RECENZJE

Agnieszka Gozdek: ŻYWIŁY. MOTYW POWIETRZA W LITERATURZE, KULTURZE I SZTUCE, red. K. Okroj, S. Pavlenko, M. Rzeczycka, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2024, ss. 175	211
Алена Руденка: Денис Лисейчиков, Евгений Глинский, МАДЖАРСКИЕ: АРМЯНСКИЙ РОД В ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ, при участии Г.А. Берестового, К.И. Карлюка; редкол.: А.В. Хечоян (председатель) [и др.], Ереван; Минск: Фонд «АНИВ»; НИАБ, 2023, 487 сс.	215

SPRAWOZDANIE

Сергей Троицкий, Bartłomiej Brażkiewicz: Международная конференция «Культрабанда: актер-иммигрант меняет среду. Как исследовать изменения и верифицировать данные?» (28-30 апреля 2025 г., Краков, Кафедра руссиеведения Ягеллонского университета. Эстонский Музей литературы).	219
--	-----

KSIĄŻKI NADEŚLANE

CONTENTS

THE STUDY OF LITERATURE AND CULTURE

Eliza Małek – Manuscript Parallel to the Lubok Text <i>The Register of Dames and Handsome Maidens</i>	9
Dorota Głuszak – Information Topics in Russian Translations of the European Press from 1671–1672.	21
Józef Kuffel – The Thanatology of Ivan Shmelyov’s novel <i>The Favorable Year of the Lord</i> . Within the Realm of Hesychasm Influence.	37
Marcin Cybulski – Red Horror. <i>The Bear’s Wedding</i> (1926) by Konstantin Eggert and Vladimir Gardin as the First Horror Film in Soviet Cinematography	55
Nataliia Maliutina – Features of the Plot and the Narrative in Victoria Tokareva’s Short Story <i>Five Figures on the Pedestal</i>	69
Aleksander Wawrzyńczak – Anniversary of the Writer-Frontline Soldier in the Shadow of War. Centenary of Viktor Astafiev in the Blogs of the Dzen.ru Platform	89

LINGUISTICS

Giennadij Zeldowicz – Lyrical Text and the Eternity: “Reduplication” of Time as a Foregrounding Marker	109
Ruslan Serdeha – The Problem of Creating a Dictionary Entry to Describe the Geortonyms Employed in Folklore Texts	127

Irena Mytnik – Dependent Names on -ycz, -owycz/-ewycz Within the Anthroponymic System of the Ukrainian Privileged Social Status in the 15 th -17 th Century.	149
Agnieszka Gasz – Russian Verbs Denoting the Eating Activities of Animals	161
Oleksandr Mezhev, Maryna Navalna, Nataliia Kostusiak – Synonymy of Causative Conjunctions and Prepositions in Ukrainian Informational Media Texts of the Wartime Period.	179
Olena Denysevych, Antonina Plechko – Psycholinguistic View of the Concept of Security in the Ukrainian Language Consciousness.	197

REVIEWS

REPORT

PUBLICATIONS RECEIVED

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Eliza Małek – Рукописная параллель к лубочному реестру <i>О прекрасных дамах и девицах</i>	9
Дорота Глушак – Тематика сообщений в русских переводах европейской прессы XVII века	21
Юзеф Куффель – Танатология романа Ивана Шмелева <i>Лето Господне</i> . В кругу влияния исихазма	37
Марцин Цыбульски – Красный хоррор. <i>Медвежья свадьба</i> (1926) Константина Эггерта и Владимира Гардина как первый фильм ужасов в советской кинематографии	55
Наталия Малютина – Особенности сюжета и повествования в рассказе Виктории Токаревой <i>Пять фигур на постаменте</i>	69
Александр Вавжинчак – Юбилей писателя-фронтовика в тени войны. 100-летие Виктора Астафьева в блогах платформы Dzen.ru.	89

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Геннадий Зельдович – Лирический текст и вечность: «Удвоенность» времени как показатель главного дискурсивного плана	109
Руслан Сердеха – Проблема создания словарной статьи для описания употребляемых в текстах фольклора геортонимов.	127

Ирена Мытник – Зависимые имена на <i>-ич, -ович/-евич</i> в антропонимической системе украинского привилегированного сословия XV-XVII вв.	149
Агнешка Гаш – Русские глаголы, обозначающие процесс приема пищи животными	161
Олександр Межов, Наталия Костусяк, Марина Навальна – Синонимия каузативных союзов и предлогов в украинских информационных медиатекстах военного периода.	179
Олена Денисевич, Антоніна Плечко – Психолінгвістический взгляд на концепт безопасности в украинском языковом сознании	197

РЕЦЕНЗИИ

ОТЧЕТ

КНИЖНЫЕ НОВИНКИ

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Eliza Malek
Uniwersytet Łódzki

РУКОПИСНАЯ ПАРАЛЛЕЛЬ К ЛУБОЧНОМУ РЕЕСТРУ О ПРЕКРАСНЫХ ДАМАХ И ДЕВИЦАХ

Manuscript Parallel to the Lubok Text *The Register of Dames and Handsome Maidens*

ABSTRACT: The purpose of this article is to provide new material for the study of the sources of *The Register of Dames and Handsome Maidens*, which had been known only as a result of the lubok tradition. A manuscript copy of *The Tale of Dames and Handsome Maidens*, recently discovered in codex from Russian National Library (Titov Collection, No. 1627, pp. 129-130), gives a good opportunity to compare two variants of this interesting and enigmatic text. However, it is impossible to specify precisely the exact time of writing *The Register* (or *The Tale*) of *Dames and Handsome Maidens*, while the suggestion that it appeared at the turn of the 18th century needs to be corrected. Attempts to identify the prototype of *The Register* and *The Tale* should be continued.

KEYWORDS: lubok, manuscript variant of *The Register of Dames and Handsome Maidens*

Александра Плетнева в статье, посвященной изучению лубочного *Реестра о дамах и прекрасных девицах*, пишет:

Появившийся на рубеже XVII и XVIII вв. “Реестр о дамах и о прекрасных девицах” известен только в лубочной версии. Он был опубликован Д.А. Ровинским в его фундаментальном своде “Русские народные картинки”. [...] Рукописные параллели к этому лубку нам не известны, хотя вообще-то многие тексты, представленные в лубочной традиции, входили в состав рукописных сборников. М.Н. Сперанский, исследовавший рукописные сборники XVIII в. и особо отме-

чавший те тексты, которые зафиксированы также в лубках, не упоминает *Реестра о дамах*¹.

В этом вводном абзаце неоспоримым является утверждение, что «многие тексты, представленные в лубочной традиции, входили в состав рукописных сборников», верно и то, что Михаилу Сперанскому этот текст не попадался. Однако убеждение автора в том, что *Реестр* возник на рубеже XVII-XVIII вв. вызывает сомнения.

В настоящей статье постараемся пересмотреть вопрос о датировке и источнике лубка. Наши наблюдения начнем с указания на не известный Плетневой рукописный вариант *Реестра о дамах и о прекрасных девицах*, озаглавленный *Повесть о дамах и прекрасных девицах*². Он читается в сборной рукописи середины XVIII в. из коллекции Андрея Титова (РНБ, собр. А.А. Титова, № 1627, л. 129-130). Важно отметить, что в этой рукописи находим уникальное собрание интермедий³, забавные и фигурные жарты⁴, несколько прозаических фацетий, *Сказание о римском попе Аврааме*⁵, *Разговор пьющего с непьющим* и пародийное завещание. Четыре сцены интермедий о докторях-шарлатанах из Титовского сборника перекликаются с лубочными картинками *Голландский лекарь и добрый аптекарь*⁶, а в лубочный диалог Гаера со Свахой включены строки из сцены *Гаер, Доктор-француз, Молодица*. Следовательно, можно предположить такую же связь между *Реестром* и рукописной *Повестью*.

Не решая пока вопроса о том, что было раньше: яйцо или курица, рукописная *Повесть* или лубочная картинка, сопоставим их тексты (без графической составляющей лубка), пытаясь выявить их сходства и различия.

¹ А.А. Плетнева, *О происхождении лубочного текста «Реестр о дамах и прекрасных девицах»*, «Slověne» 2015, № 1, с. 366-376.

² Он был опубликован, [в:] Е. Małek, «Неполезное чтение» в России XVII-XVIII веков, Warszawa – Łódź 1992, с. 109-110.

³ *Ранняя русская драматургия (XVII – первая половина XVIII в.). Пьесы любительских театров*, под ред. А.Н. Робинсона, Москва 1976. Описание сборника, в котором, однако, не учтены фацетии и *Сказание о римском попе Аврааме* см. на с. 814-819, а тексты интермедий на с. 614-718.

⁴ Подробнее о жартах см. [в:] Э. Малэк, *Разыскания по русской литературе XVII-XVIII вв. Забытые и малоизученные произведения*, Санкт-Петербург 2008, с. 76-194.

⁵ Ср.: Э. Малэк, *Сказание о попе Аврааме и его возможные источники*, [в:] *Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. Цитата, реминисценция, сюжет, жанр. Сборник научных трудов*, вып. 4, Петрозаводск 2005, с. 37-52.

⁶ Ср.: Д.П. Ровинский, *Русские народные картинки*, кн. 1: *Сказки и забавные листы*, Санкт-Петербург 1881, с. 365-366 (картинки №№ 210-211).

<i>Повесть о дамах и прекрасных девицах</i> ⁷	<i>Реестр о дамах и [о] прекрасных девицах</i> ⁹
1. В беседе посидеть Катерина. 2. Постоянная дама Варвара. 3. С поволокою глаза Василиса. 4. Кислой квас Марья. 5. Веселые разговоры Огрофена. 6. Великая ябедница Елена. 7. Наглая спесь Маремьяна. 8. Средняя управа Уल्याна. 9. Толста да проста Офросинья. 10. Ни туда ни сюда Фетинья. 11. Песни петь Наталья. 12. Кросные румяна Офимья. 13. Наварные шти Анисья. 14. Воровское лукавство Фекла. 15. Ленивая походка Ненила. 16. Хороший голос Антонида. 17. Скорая познать Платонида. 18. Хвост подвезать Стефанида. 19. Смиренная беседа Пелагея. 20. В хорошей юпке Окулина. 21. В пролом сходит Улита. 22. Статна, хороша Маргарита. 23. Чемы да ломы Макрида. 24. Встречать и провожать Вера. 25. В любви пожить Надежда. 26. На смех поднять Мамелфа. 27. Всех обмануть Клеопатра. 28. Взглянуть в окошко Мавра. 29. Поскакать, поплясать Софья. 30. Хорошее сказать Агафья. 31. Сверх поглядеть Марфа. 32. В заходе⁸ насрать Настасья. 33. Вороней взгляд Парасковья. 34. Черные глаза Федосья. 35. Лукавой разговор Татьяна. 36. Срать, в карман класть Хавронья. 37. Жаркое приспеть Маланья. 38. Статна ибаска Арина. 39. Горшечная пагубница Марина. 40. Душечкой назвать Матрена. 41. С молотцами поводитца Домна. 42. С помохою глаза Александра. 43. Взглянет, утешит Анна.	1. Постоянная дама Варвара. 2. С поволокою глаза Василиса. 3. Кислой квас Марья (вар. Ироида). 4. Веселой разговор Аграфена. 5. Великое ябедство Елена (вар. Дуклида). 6. Наглая спесь Маремьяна. 7. Средняя управа Устинья. 8. Толста да проста Афрасинья. 9. Песни спеть Дарья. 10. Хорошей голос Домна. 11. Худое соврать Агафья. 12. В пролом сходить Улита. 13. Умильной взгляд Фекла. 14. Ни туды ни сюды Фитинья. 15. Белые белила Авдотья. 16. Скорая похотка Акулина. 17. Взглянет утешит Арина. 18. Промолвит накормит Марина. 19. Смиренная беседа Пелагея. 20. Всегдашная суета Крестина. 21. В правде устоять Зинова (вар. Зиновия). 22. Обещать не солгать Софья. 23. Черные глаза Улияна. 24. Воровской взгляд Ховроня (вар. Прасковья). 25. Поскакать да поплесать Афимья. 26. Красные румяны Маланья. 27. Хорошая походка Настасья. 28. Приятна в любви Наталья (вар. Натяля). 29. Пирожная мастерица Федора. 30. *Горшечная пагубница Минодора.¹⁰ 31. Кринашная блудница Нимфодора. 32. Лукавый разговор Татияна. 33. Веселая беседа Федосия. 34. В любви пожить Надежда. 35. Всех обмануть Клеопатра. 36. Статна хороша Маргарита. 37. Вкрасне походит Прасковья (вар. Ховронья). 38. Чемы и ломы Макрида. 39. Ниския поклоны Вера. 40. Проста без лукавства Мавра. 41. Наварная ши Анисья. 42. Ленивая похотка Ненила. 43. На смех поднять Каптелина.

⁷ Нумерация статей *Повести* и *Реестра* наша – Э. М. Курсивом набраны статьи, которых нет в *Р*.

⁸ Заход – *отхожее место*. *Словарь русского языка XI-XVII вв.*, вып. 5, Москва 1978, с. 333.

⁹ За исключением издания, обозначенного у Ровинского № 142, в котором заглавие имеет форму: *Реестр о дамах и о девицах и о молодичех*. Курсивом набраны статьи, отсутствующие в *П*.

¹⁰ В изданиях *г*, *д* и *е* эта строка опущена.

44. Промолвит, накормит Дарья.	44. В хорошей юпке Антонида.
45. Всегдашняя суета Олга.	45. Хвост поднять ¹¹ Марфа.
46. Белые белилы Овдотья.	46. <i>Выглянуть в окошко Степанида.</i>
47. Винца испить Оксинья.	47. Винца испить Аксинья.
48. Бзднуть да пернуть старая дама Соломонида Алексеевна.	48. С молодцами погулять Матрена.
	49. <i>Дом содержать (скопить) Лукерья.</i>
	50. С помахи глаза Александра (вар. Хиония).
	51. Бзнуть и пернуть старая дама Соломонида.

Присматриваясь к заглавиям, без труда заметим, что они отличаются друг от друга жанровыми определениями. В лубке это *реэстр* (*реестр*), в рукописном варианте *повесть*. Но дальнейшая часть заголовков, извещающая читателя, что в них пойдет речь «о дамах и (о) прекрасных девицах», полностью совпадает. Грамматически правильным вариантом кажется *повесть о*, в то время как словосочетание *реестр о* не зафиксировано ни в *Словаре русского языка XVIII в.* (в нем есть «Реестр, какие выслать деревья», «вписывать со всяким осмотрением в реестр [...] имена», «Должен оное <оружие и снаряды> записать в реестр»¹²), ни в словарях современного русского языка (допускаются формулы: реестр деклараций, реестр доверенностей). Возможно, однако, что автор лубочного варианта употребляет лексему *реестр* как синоним лексемы *ропись*, которая известна по древнерусской *Росписи о приданом*. В то же время, такое управление лексемы *реестр* находим в лубочных картинках *Реестр о мушках* и *Реестр о цветах и мушках*, кстати, близких по своей поэтике *Реестру о дамах*.

В одной из пословиц, известной с начала XVIII в., сказано: «Князю княгиня, боярину **Марина**, а всякому своя **Катерина**». Если согласимся с предположением тех исследователей, которые считают, что *Реестр* связан с темой выбора невесты¹³, то следовало бы ответить на вопрос, какие подсказки потенциальному жениху мы в них находим? И кому рекомендуются дамы, кому девицы?

Знаменательно, что заглавные дамы, в отличие от «прекрасных девиц», в *Повести* и *Реестре* эксплицитно появляются только дважды: это «**Постоянная дама** Варвара» (в начале текста *П* и *Р*) и в конце текста «**старая дама** Соломонида Алексеевна» (*П*) / «**старая дама** Соломонида» (*Р*), которая учтивостью и элегантностью поведения не характеризуется, зато умеет «бзднуть и пернуть». Согласимся, что такая презентация дамы, если считать, что дама – это женщина,

¹¹ ПОДНЯТЬ ХВОСТ. *Грубо-прост. Презр.* Сопротивляться, не считаться с кем-либо, с чем-либо. (*Фразеологический словарь русского литературного языка*, [в:] <https://phraseology.academic.ru/8883> (10.03.2025)).

¹² См.: *Словарь русского языка XVIII в.*, вып. 17, Санкт-Петербург 2007.

¹³ Оно впервые появляется у Дмитрия Ровинского (см.: Д.П. Ровинский, *Русские...*, кн. 5, с. 48]. Такого же мнения придерживается французский исследователь лубка Пьер-Луи Дюшартр. Ср. его монографию *Русские народные картинки и гравированные книжицы. 1629-1885*, пер. с фр. О.А. Павловской, Москва 2006, с. 98.

принадлежащая к привилегированным сословиям, госпожа, никак в ее пользу не говорит¹⁴.

Имена полусотни остальных героинь и их характеристики не содержат практически никаких указаний на их статус. Казалось бы, что внимание авторов сфокусировано на указании связи между конкретными именами и приписываемыми им атрибутами. Если, однако, сопоставим *Повесть с Реестром*, то без труда заметим, что одни и те же характеристики могут прикрепляться к разным именам и, наоборот, одному и тому же имени присваиваются разные, нередко противоположные черты. В связи с этим трудно определить жесткие семантические связи характеристики с конкретным именем (даже в виде ложно этимологической интерпретации, которая характерна, например, для поговорок типа *У Левки все ловко, Мели Емеля – твоя неделя, Хороша наша Дарья: и плачья, и вралья*)¹⁵. Исключением из этого ряда можно считать имя Анисья (по Льву Успенскому из гр. *успешно свершающая*)¹⁶ – «Наварные шти Анисья» (*П / Р*) и «Постоянная дама Варвара» (здесь можно подозревать связь с поклонением св. Варваре, которой на Руси и в России посвящались многочисленные храмы и часовни, а ее образ запечатлен в иконах).

В списке *Повести* из Титовского собрания имеем 48 имен, причем в написании некоторых из них наблюдается изменение инициальных гласных А, Е в О (Авдотья > Овдотья, Аграфена > Огрофена, Акулина > Окулина, Аксинья > Оксинья,¹⁷ Ефросинья > Офросинья) или опущение начального гласного основы (Екатерина > Катерина, Анастасия > Настасья), в то время как в лубочном *Реестре* такие замены не встречаются. В *Реестре* количество имен колеблется между 50 и 51, но во всех его вариантах отсутствуют онимы Катерина, Анна, Ольга, Платинида и Мамелфа, зато появляются имена: Каптелина, Крестина, Лукерья, Минодора, Нимфодора, Устинья, Федора, которые не известны *Повести*.

Присмотримся теперь, какими качествами наделяются девицы в *Реестре* и в *Повести*. Из положительных черт, отмеченных в обоих памятниках, назовем легкость в общении, веселый нрав, чувство юмора и умение вести веселые разговоры: «Веселые разговоры Огрофена (*П*) / Аграфена» (*Р*), «Поскакать, поплясать Софья» (*П/Р*). Отмечается также умение «песни петь»: «Песни петь Наталья» (*П*) / Дарья (*Р*) / и «Хороший голос Антонида» (*П*) / Домна (*Р*). Упомянута

¹⁴ Сатирическая книжка о пускании ветров представительницами высших сословий *Искусство пердеть* французского автора Пьера Томаса Николи Гюрто, опубликованная анонимно в Париже в 1751 г., в Россию тогда еще не попала.

¹⁵ Ср. замечание Плетневой, что «характеристики не обыгрывают этимологию имен и в этом смысле кажутся совершенно произвольными» (А.А. Плетнева, *О происхождении...*, с. 371).

¹⁶ Л. Успенский, *Ты и твоё имя*. Цит. по: Л.В. Успенский, «Ты и твоё имя» (список имён), [в:] <https://lexicography.online/onomastics/uspensky/a/анисья> (12.03.2025).

¹⁷ Отметим, что формы имен с начальным О на месте А (Огрофена, Окулина, Овдотья, Онисья и т. д.) часто встречаются в документах XVIII в. Ср.: *б Ревизская сказка Екатеринбургского горного ведомства 1763 года*, РГАДА, ф. 350, оп. 2, д. 903, л. 164-199 (https://vk.com/@uuro_ekaterinburg-1-revizskaya-skazka-ekaterinburgskogo-gornogo-vedomstva-1763).

охотница «Винца испить Оксинья» (П) / Аксинья (Р), которое, как известно, развязывает язык. Но, с другой стороны, и *Повесть*, и *Реестр* среди положительных качеств называют «смирненную беседу» («Смирненная беседа Пелагея»), а *Повесть* дополнительно выделяет носительницу имени Агафья (от греч. Agathē добрая, хорошая), которая умеет «Хорошее сказать Агафья»¹⁸.

Заслуживают внимания нарочито смеховые характеристики девушек-сладкоежек: «горшешная пагубница» и «кринашная блудница». Именно так в фольклорных текстах говорилось о девушках, «тайком съедающих вкусную пищу в горшках (сметану и т. п.)». В одной из песен находим такие строки: «Красные девицы, / **Криночные блудницы**, / Ваше дело на погребницу лазать да сметанку снимать»¹⁹. А в прибаутке свадебного дружки найдем оба определения:

А вы, красны девицы, молоды-молодицы, дочери отецки, жены молодецки, **криношны блудницы**, сметанны лакомницы, **горшешны пагубницы** – сметану-ту слакали да на кошек и сказали, – расступитесь на все четыре стороны²⁰.

Юлия Крашенникова, комментируя приговор свадебного дружки Устюжского уезда Вологодской губернии, пишет:

Незамужние девушки характеризуются посредством формулы «красныя девицы, пирожныя мастерицы, криношныя блудницы, горшешныя пагубницы». [...] Формула содержит и передает такие характеристики «красных девушек» – подруг невесты, как неумение, неспособность к самостоятельному ведению хозяйства, скорее отсутствие, чем наличие кулинарных навыков, т. е. неготовность к замужеству²¹.

Определение горшечная пагубница в *Повести* связано с именем Марина, в лубке Минодора. А кринашная блудница в *Повести* и в *Реестре* – это Нимфодора.

К числу характеристик фольклорного происхождения следует также отнести «чемы и ломы», т. е. кривлянье и жеманничанье. Ср. «Чемы и ломы Макрида» (П/Р) и фрагмент песни: «Уж ты чомы, твои чомушки! Уж ты ломы, твои ломушки»²².

Качества домохозяйки сильнее акцентируются в лубочном *Реестре*. Только в лубке отмечается умение вести хозяйство («Дом содержать (вар. скопить) Лу-

¹⁸ Ср.: Н.А. Петровский, *Словарь русских личных имен. Около 2600 имен*, Москва 1966, с. 39. Но в лубке, наоборот, та же Агафья готова «Худое соврать».

¹⁹ Цит. по: *Словарь русских народных говоров*, вып. 15, Ленинград 1978, с. 259.

²⁰ Цит. по: *Словарь русских народных говоров*, вып. 7, Ленинград 1972, с. 78.

²¹ *Русские свадебные приговоры в архивных коллекциях XIX – первой трети XX в.* Сост., вступ. ст., подгот. текстов, комментарии Ю.А. Крашенниковой, Москва 2021, с. 47.

²² Цит. по: *Словарь русских народных говоров*, вып. 17, Ленинград 1981, с. 115.

керья») и мастерски печь пироги («Пирожная мастерица Федора²³»). *Повесть*, в свою очередь, подчеркивает умение приготовить жаркое, т. е. блюдо медленного приготовления, которое традиционно подавали на стол по воскресеньям и праздничным дням: «Жаркое приспеть²⁴ Маланья» (II). И *Повесть*, и *Реестр* хвалят такую девицу, которая одновременно умеет приласкать добрым словом и утолить голод, хотя и называют ее разными именами: «Промолвит, накормит Дарья (II) / Марина (P)».

Внешняя привлекательность редко появляется среди характеристик. Лаконичный образ: «Статна хороша Маргарита (II) / Маргаридида (P)» создается, по всей вероятности, с опорой на фольклор. Эпитеты *статна*, *хороша* встречаем в величальных песнях, построенных на диалогах, в которых объясняется их реальное значение. Ср.:

Эта девица статна , Душа красна хороша – Красна девица (Агафьюшка) Свет (Ивановна) душа! Почему она статна	Почему хороша ? – Она у батюшки росла – По высокому терему, Она у матушки сидела – В шитом браном пологу! ²⁵
---	--

Только в *Реестре* появляется указание на красивый наряд девицы: «Вкрасне походит Прасковья» (вар. Ховронья). В.И. Даль в *Толковом словаре живого великорусского языка* поместил интересные примеры употребления наречия ВКРАСНЕ, которые позволяют лучше понять смысл этой характеристики. «Вкрасне все хороши, а погляди на нас вчерне. Вкрасне и всяк нас полюбит, а ты полюби вчерне, каковы мы без украс, в буднишнем виде»²⁶. Исходя из этих примеров, можно допустить, что девица, которая «вкрасне походит», старается таким образом скрыть какие-то недостатки, показать себя с лучшей стороны. Конкретная одежда в качестве характеристики упоминается только один раз: «В хорошей юпке Окулина (II) / Акулина (P)».

В свадебных величальных песнях уделяется внимание внешности невесты, в том числе и ее походке. «У „души красной девицы“ красивая походка»²⁷ – пишет Круглов. В противовес этому идеальному образу *Реестр* и *Повесть* обращают внимание на вялую, медлительную походку девицы, которая, вероятно, выдает ее склонность к лени, к праздности: «Ленивая походка Ненила» (II/P). Но в лубке отмечена и другая манера ходить: «Скорая похотка Акулина» (P) и «Хорошая походка Настасья» (P).

²³ Вразрез с пословицей: *Велика Федора, да дура*.

²⁴ ПРИСПЕВАТИ 3. Готовить пищу, печь хлеб (*Словарь русского языка XI-XVII вв.*, вып. 20, Москва 1995, с. 24).

²⁵ Цит. по: Ю.Г. Круглов, *Русские обрядовые песни*, изд. второе, испр. и дополн., Москва 1989, с. 74.

²⁶ Цит. по: *Толковый словарь Даля*, [в:] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/215310> (17.03.2025).

²⁷ Ю.Г. Круглов, *Русские...*, с. 60.

Как в лубке, так и в рукописной повести отмечается украшение лица белилами и румянами, однако без намека на то, как оцениваются девицы, пользующиеся такими косметическими средствами: «Белые белилы Овдотья (II) / Авдотья (P)», «Кросные румяна Офимья» (II) / «Красные румяны Маланья» (P)²⁸.

Особое внимание уделяется глазам. Ценятся черные глаза («Черные глаза Федосья» (II) / Улияна (P), глаза с поволокою, глаза с помохою (т. е. томный, нежный, а также кокетливый взгляд): «С поволокою глаза Василиса» (II / P), «С помохою глаза Александра» (II) / «С помаху (так!)»²⁹ глаза Александра» (P). С глазами напрямую связана манера смотреть, взгляд. Оказывается, что есть такие девицы, которые могут успокоить и осчастливить одним своим взглядом («Взглянет, утешит Анна (II) / Арина (P)». Но есть и такие, которые посматривают на людей свысока «Сверх поглядеть Марфа» (II), «Вороней взгляд»³⁰ Прасковья» (II) / «Воровской взгляд Ховронья» (вар. Прасковья) (P)³¹. «Умильной взгляд» (P).

Несомненно, отрицательно оцениваются девицы, которые готовы всех обмануть («Всех обмануть Клеопатра» P и II), оклеветать («Великая ябедница Елена» (II) / «Великое ябедство Елена» (P) или зло высмеивать («На смех поднять Мамелфа» (II) / Каптелина (P). Высший предел коварности приписывается в *Повести* девице с именем Фекла: «Воровское лукавство Фекла» (II). И здесь лубок, казалось бы, опять дает совершенно противоположную характеристику девицы, так как в *Реестре* Фекла – это «Умильной взгляд». Но прилагательное «умильный» имеет двоякое значение: 1. ‘нежный, приятный, располагающий к себе’, и 2. ‘лстивый, угодливый’. Как словосочетание «умильной взгляд» понимали читатели *Реестра*, трудно сказать. В словаре Сергея Ожегова в качестве примеров со значением ‘лстивый, угодливый’ приведены словосочетания: «умильные речи» и «умильная улыбка»³², близкие по семантике «умильному взгляду», в таком же ключе можно также прочитать «Умильной взгляд» из *Реестра о дамах и прекрасных девицах*.

Только в *Повести* находим три вульгарных «портрета» девиц, в которых использованы образы «материально-телесного низа»: «В заходе насрать Настасья», «Срать, в карман класть Хавронья» и «Статна ибаска Арина».

Павел Флоренский, ознакомившись с текстом лубочного *Реестра*, заметил, что «Народное представление именной типологии, по-видимому, не лишено жиз-

²⁸ Ср. пословицу: *У каждой Маланьи своя порядня* (т. е. обычай, уклад, традиции).

²⁹ Возможно, здесь искажение чтения *С помохою*.

³⁰ Определение *вороней взгляд* может быть связано с названием ядовитого растения, называемого Вороний глаз. Связь с этой ягодой могла быть непонятна авторам лубочных картинок, поэтому в них появляется чтение *Воровской взгляд*.

³¹ Стоит обратить внимание, что в другом месте именно Прасковья и Хавронья щеголяют в красивых нарядах.

³² Цит. по: *Толковый словарь Ожегова*, [в:] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/251370#>. (16.03.2025).

ненного значения, – и характеристики имен если не служат, то во всяком случае служили в руководство поведению». И добавил:

Какова бы ни была ценность отдельных характеристик, самый замысел сопоставить сорок шесть женских имен³³ с определениями буквально в двух словах свидетельствует о пристальном и длительном опыте и об острой мысли; но данные характеристики – это несомненно не случайные эпитеты, а итог большой вдумчивости, выраженный метким словом. Один этот реестр есть лаконический, но верный выразитель опыта, сгущенного многими поколениями. Но, разумеется, как ни выразительно русское народное слово, трудно было бы ждать полного охарактеризования таких сложных духовных организмов, как имена, двумя признаками, и в этом смысле возможны сомнения и возражения, ухвачено ли приведенными признаками в имени самое существенное³⁴.

Композиция *Повести* и лубочного *Реестра* носит кумулятивный характер, они состоят из ряда однотипных элементов, количество которых стабильно (48-51). Читатель получает солидный список женских имен, сопровождаемых лаконичными обозначением их личных качеств, причем, как справедливо отметил Плетнева, по сравнению с ономастиконами, которые объясняли этимологию имен, «порядок частей статьи инвертирован: сначала идет толкование, а потом имя, к которому относится это толкование³⁵».

Допустимо, что инвертированный порядок имени и его характеристики – это намек на то, что для авторов *Повести* и *Реестра*, вопреки традиции серьезных ономастиконов, важнее было указание черт характера дам и девиц, а не их имен. Мол, присматривайтесь к тому, как она себя ведет, а не какое у нее имя. Стоило лишь вспомнить пословицу *У всякой Машки свои замашки* и ее более полный вариант: *У всякой Машки свои замашки: одна любит кастрюли и чашки, другая серёжки и пряжки*, в котором эти замашки конкретизируются, чтобы понять, что дело не в имени, а именно в «замашках».

Следует добавить, что порядок статей в *Повести* и в *Реестре* совпадает лишь частично (например, №№ 2-9 *Повести* практически тождественны №№ 1-8 лубка), трудно также выявить какие-то четкие тематические блоки. В целом из 48 «статей» *Повести* в *Реестре* обнаруживаем лишь 40, а это значит, что в нем появилось 11 совсем новых «портретов» девиц, источником которых не могла быть *Повесть*, а вернее тот ее список, который читается в Титовском сборнике. В данный момент нельзя, однако, исключить, что со временем удастся выявить другие списки, более близкие *Реестру*. Менее вероятна гипотеза о первичности лубочного текста.

³³ На самом деле в картинке, текст которой им перепечатан, было 47 имен.

³⁴ П. Флоренский, *Имена*. Цит. по: П.А. Флоренский, *Имена*, [в:] <https://xpa-spb.ru/libr/Florenskij-P/imena-onomatologiya.html> (16.03.2025).

³⁵ А.А. Плетнева, *О происхождении...*, с. 373.

Плетнева высказала предположение, что *Реестр о дамах и о прекрасных девицах* восходит к древнерусскому тексту рубежа XVII-XVIII вв.³⁶, который якобы пародировал список царских невест, хотя все известные лубочные картинки датируются серединой XVIII – нач. XIX в., а единственный список *Повести* тоже читается в сборнике середины XVIII в. Такой датировке противоречит не только отсутствие более ранних свидетельств существования этих памятников, но также наличие в тексте *Повести* и *Реестра* лексемы *дама*, которая появилась в русском языке только в начале XVIII в. (в *Записках* Андрея Матвеева за 1705 г., в *Дневнике* Александра Куракина под 1707 г.), но только по отношению к жизни западноевропейских столиц (Парижа, Венеции, Варшавы). В переводе французской сказки д'Онуа, датируемом рубежом XVII-XVIII вв. – началом XVIII в., придворная дама (*dame du palais*) еще названа „девицей”³⁷. Только 24 января 1722 г. была издана *Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных*, в 10-м пункте которой официально вводятся женские придворные чины для «дам и девиц», которые «при дворе обретаются»³⁸. Не удивляет в этом контексте факт, что в *Гистории о рейтаре Кашпоре*, перевод которой был осуществлен в 1735 г., лексема *дама* уже появляется часто, хотя по-прежнему только в применении к рассказу о французской, а не русской действительности³⁹. На наш взгляд, протограф *Повести* и лубочного *Реестра* не мог появиться раньше второй четверти XVIII в., а ввиду того, что *Повесть* и *Реестр*, как заметил Сергей Алпатов, который любезно согласился прочесть черновой вариант моей статьи, демонстрируют стадию параллельной эволюции текстов, уже оторвавшихся от протографа и не воспроизводящих его структуру, можно также задуматься над вопросом об их иностранном источнике. Еще Флоренский, анализируя лубочный *Реестр о дамах и прекрасных девицах*, писал, что «Подобного рода таблицы имен встречаются и в лубочных изданиях других народов»⁴⁰. Алпатов же, гипотетически предполагая наличие «некоего иноязычного оригинала, восходящего к традиции типа *De mulieribus claris*, но не в развернутой нарративной, а паремийной (*Adagia*) и, возможно, иллюстрированной форме (скажем, гравюра с рядом портретов и подписей-прецедентных характеристик к ним)»⁴¹, намечает путь к дальнейшим разысканиям первоисточника *Повести* и *Реестра*.

³⁶ Там же, с. 366.

³⁷ Текст сказки опубликован [в:] Л.А. Курышева, Н.В. Карева, И.И. Федюкин, А.Ю. Соломенн, *Культурный импорт «политичных обхождений»: русско-европейские контакты и переводная беллетристика в петровскую эпоху*, Москва – Санкт-Петербург 2022, с. 327-350.

³⁸ *Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных*, Москва 1722, с. 11.

³⁹ См.: Л.А. Курышева, Н.В. Карева, И.И. Федюкин, А.Ю. Соломенн, *Культурный импорт...*, с. 395-493.

⁴⁰ Цит. по: П.А. Флоренский, *Имена*, [в:] <https://xpa-spb.ru/libr/Florenskij-P/imena-onomatologiya.html> (16.03.2025).

⁴¹ Из частного письма от 5.03.2025 г.

References

- Dal' V.I., *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*, [v:] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/215310>.
- Duchartre P.-L., *Russkiye narodnyye kartinki i gravirovannyye knizhitsy. 1629-1885*, per. s fr. O. A. Pavlovskoy, Moskva 2006.
- Kuryшева L.A., Kareva N.V., Fedukin I.I., Solomein A.Yu., *Kul'turnyy import «politichnykh obkhozhdeniy: russko-yevropeyskiye kontakty i perevodnaya belletristika v petrovskuyu epokhu*, Moskva – Sankt-Peterburg 2022.
- Florenskiy P.A., *Imena*, [v:] <https://xpa-spb.ru/libr/Florenskiy-P/imena-onomatologiya.html> (16.03.2025).
- Kruglov Yu.G., *Russkiye obryadovyye pesni*, izd. vtoroye, ispr. i dopoln., Moskva 1989.
- Małek E., «*Nepoleznoye chteniye*» v *Rossii XVII-XVIII vekov*, Warszawa – Łódź 1992.
- Malek E., *Razyskaniya po russkoy literature XVII-XVIII vv. Zabytye i maloizuchennyye proizvedeniya*, Sankt-Peterburg 2008.
- Malek E., *Skazanie o pope Avraame i yego vozmozhnyye istochniki*, [v:] *Yevangel'skiy tekst v russkoy literature XVIII-XX vekov. Tsitata, reministsentsiya, syuzhet, zhanr. Sbornik nauchnykh trudov*, vyp. 4, Petrozavodsk 2005.
- Petrovskiy N.A., *Slovar' russkikh lichnykh imen. Okolo 2600 imen*, Moskva 1966.
- Pletneva A.A., *O proiskhozhdenii lubochnogo teksta «Reyestr o damakh i prekrasnykh devitsakh»*, «Slověne» 2015, vol. 1.
- Rannyya russkaya dramaturgiya (XVII – pervaya polovina XVIII v.). P'yesy lyubitel'skikh teatrov*, pod red. A.N. Robinsona, Moskva 1976.
- Rovinskiy D.P., *Russkiye narodnyye kartinki*, kn.1: *Skazki i zabavnyye listy*, Sankt-Peterburg 1881.
- Russkiye svadebnyye prigovory v arkhivnykh kollektsiyakh XIX – pervoy treti XX v.* Sost., vstup. st., podgot. tekstov, kommentarii Yu.A. Krashennikovoy, Moskva 2021.
- Slovar' russkikh narodnykh govorov*, vyp. 7, 15, 17, Leningrad 1972-1981.
- Slovar' russkogo yazyka XI-XVII vv.*, vyp. 5, Moskva 1978, vyp. 20, Moskva 1995.
- Tabel' o rangakh vsekhn chinov, voinskikh, statskikh i pridvornnykh*, Moskva 1722.
- Uspenskiy L., *Ty i tvoye imya*, Leningrad 1962.

NOTA O AUTORCE

Eliza Małek – prof. dr hab., em. profesor zw. w Instytucie Rusycystyki UŁ. Autorka serii BIBLIOTEKA PRZEKŁADÓW ROSYJSKICH XVII-XVIII WIEKU Z LITERATURY STANISŁAWSKIEJ (t. 1-10). **Inne ważne publikacje** to m.in.: *Razyskaniya po russkoy literature XVII-XVIII vv. Zabytye i maloizuchennyye proizvedeniya*, Sankt-Peterburg 2008; *Polsko-rosyjskie kontakty kulturowe w XV-XVIII w.*, [w:] *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich: mapa spotkań, przestrzeń dialogu*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 479-554; *Особая редакция «Сказания о вере христианской и жидовской»*, [в:] *Прекраснейшей: сборник памяти Елены Душечкиной*, отв. ред. Е.А. Белоусова, Санкт-Петербург 2022, с. 44-54; „*Nad rzeczka w olchach ukryta...*”. *Dokumentalno-sentymentalna opowieść o wsi Pączew, mojej rodzinie, sąsiadach i towarzyszach dziecięcych zabaw*, Warszawa 2023.

ORCID: 0000-0002-6577-9313

Email: eliza.malek@uni.lodz.pl

Dorota Głuszak

Lublin, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

TEMATYKA WIADOMOŚCI W ROSYJSKICH PRZEKŁADACH PRASY EUROPEJSKIEJ Z LAT 1671–1672

Information Topics in Russian Translations of the European Press From 1671–1672

ABSTRACT: In the Ambassadorial Chancery in Moscow (Russian: Посольский приказ) selected information from the European press was translated into Russian. Since the mid-17th century newspapers were called *kuranty*. The news covered significant current affairs, mainly international politics, as they aimed to familiarise Russians with the situation in Europe. The aim of this article is to explore what news from the West was curated, translated, and reported to the ruling Russian elite and why it was deemed important.

KEYWORDS: opinion journalism of the 17th century, press review, European newspapers, Russian translations, “Vesti-Kuranty”

XVII wiek był czasem konfliktów zbrojnych w całej Europie. Niestabilna sytuacja na kontynencie utrzymywała się praktycznie od połowy poprzedniego stulecia w związku z zagrożeniem ze strony rosnącego w siłę Imperium Osmańskiego, zaś apogeum wojny dopiero miało nastąpić. Zawierane sojusze i zrywane porozumienia między poszczególnymi krajami bezpośrednio wpływały na stosunki międzynarodowe na Starym Kontynencie, w tym, naturalnie, na relacje z Rosją, która została aktywnie wciągnięta w politykę mocarstw europejskich.

Państwo moskiewskie, pogrążone w wielkiej smucie, miało poważne problemy wewnętrzne. Kres zamieszaniu na najwyższych szczeblach władzy położyło wstąpienie na tron pierwszego z dynastii Romanowów, Michała, przed którym stało niełatwe zadanie: car musiał wprowadzić ład nie tylko we własnym państwie, ale także uporządkować relacje z Zachodem. Niewątpliwą potrzebą było uzyskanie informacji na temat aktualnej sytuacji w Europie. Skąd zatem czerpano wiedzę o wydarzeniach bieżących?

Źródła informacji

Na początku XVII stulecia gazety zachodnioeuropejskie drukowano nieregularnie, a do Rosji trafiały one sporadycznie. Co jakiś czas napływały doniesienia od rezydentów oraz wojewodów z terenów przygranicznych. Rosja nie miała jeszcze stałych przedstawicielstw dyplomatycznych za granicą¹. Druki ulotne (ros. „летучие листки”) dostarczali podróżnicy i handlarze. Wśród kupców przywożących dokumenty do Moskwy można wymienić takie nazwiska, jak Melchior Beckmann, Issac Massa, Jurij Klink, Justus Filimonatus².

Prasa obcojęzyczna niewątpliwie przenikała do Moskwy w pierwszej połowie XVII wieku, jednak nie na szeroką skalę. Zauważmy, że w języku rosyjskim nie było nawet słowa na określenie pisma periodycznego. *Kuranty* jako nazwę gazet rękopiśmiennych wprowadzono do języka dopiero w połowie stulecia, dokładnie w 1649 roku³, a wyraz *gazeta* zapożyczono znacznie później – w drugiej połowie XVIII wieku⁴.

Obraz Europy w oczach władz rosyjskich był z pewnością niepełny, dlatego kolejni carowie starali się usprawnić międzynarodowy obrót korespondencji, co w konsekwencji gwarantowałoby Rosji stabilny przepływ informacji. W 1645 roku carem został Aleksy, syn Michała Romanowa. Podobnie jak ojciec, rządził w trudnych czasach – w kraju wybuchały bunt i powstania, a poza granicami państwo było zaangażowane w liczne wojny. Sam car był z natury łagodny⁵, głęboko wierzący i gorliwie praktykujący. Aleksy I był dość dobrze wykształcony, dużo czytał⁶. Jego zainteresowanie prasą zagraniczną sprawiło, że zatroszczył się o funkcjonowanie regularnej poczty⁷. Dzięki temu Rosja miała z jednej strony zapewniony dostęp do najświeższych informacji na temat wydarzeń w Europie, z drugiej zaś otrzymywała możliwość wglądu do odbioru własnych decyzji politycznych poza granicami kraju.

Za założyciela poczty w Rosji uważany jest Leontij Marselis – przedsiębiorca z rodziny kupców hamburskich⁸. Niemniej ważną postacią w kontekście dostarczania

¹ *Вести-Куранты 1656 г., 1660-1662 гг., 1664-1670 гг.*, ч. 1: *Русские тексты*. Изд. подгот. В.Г. Демьяновым при участии И.А. Корниловой. Завершение работы над изд. и подгот. к печати: Е.А. Подшивалова, С.М. Шамин; под ред. А.М. Молдована и И. Майер, Москва 2009, с. 9.

² *Вести-Куранты 1600-1639 гг.* Изд. подгот. Н.И. Тарабасова, В.Г. Демьянов, А.И. Сумкина, под ред. С.И. Коткова, Москва 1972, с. 4-5.

³ С.М. Шамин, *Куранты XVII столетия: Европейская пресса в России и возникновение русской периодической печати*, Москва – Санкт-Петербург 2011, с. 80.

⁴ *Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*, [в:] <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%B3/%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0> (27.08.2024).

⁵ Tak o Aleksym pisze M. Heller. Chyba sprawiedliwie będzie w tym miejscu dodać: na tle innych władców Rosji.

⁶ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, przeł. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2002, s. 247.

⁷ С.М. Шамин, *Куранты...*, с. 82-83.

⁸ *Большая биографическая энциклопедия*, [в:] https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/79066/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%81 (23.07.2024).

wiadomości zagranicznych do Rosji był Jan van Sweeden, holender, który w 1665 roku osobiście zorganizował obrót korespondencji między Moskwą i Rygą na wzór europejski⁹. Trzy lata później zawarto umowę, która gwarantowała regularne dostawy gazet zachodnich: od tego czasu doniesienia miały napływać do Moskwy co tydzień przez linie pocztowe z Rygi lub z Wilna. W 1671 roku na czele urzędu centralnego, w którym tłumaczono nowiny, stanął Artamon Matwiejew¹⁰, zaś od 1675 roku¹¹ – Andreas Winius¹².

W związku ze sprawnym działaniem poczty w drugiej połowie XVII wieku sytuacja bardzo zmieniła się w porównaniu z początkiem stulecia: regularnie otrzymywano sprawozdania korespondentów zagranicznych oraz prasę europejską. Oczywiście, nie tłumaczono całej treści zawartej w gazetach obcojęzycznych. Przede wszystkim dokonywano selekcji materiału prasowego – o wyborze tekstów do tłumaczenia decydowali urzędnicy¹³ moskiewskiego *prikazu*¹⁴. Niektóre dokumenty tłumaczono na polecenie cara¹⁵. Według ustaleń Jeleny Kobzariewej, w latach sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVII wieku na język rosyjski przekładano około 20% tekstów publikowanych w prasie europejskiej¹⁶.

Stiepan Szamin zaznacza istotną rolę *kurantów*, które pod koniec lat sześćdziesiątych XVII wieku stały się jednym z podstawowych źródeł informacji o wydarzeniach w Europie, a treści w nich zawarte wpływały na politykę zagraniczną władców Rosji¹⁷. Co więcej, jak zauważa Jelena Kobzariewa, gazety niejednokrotnie podawały wiadomości zdecydowanie bardziej szczegółowe od tych, które docierały do Moskwy drogą oficjalną¹⁸. Godny podkreślenia jest fakt, że przetłumaczone nowiny z Zachodu za-

⁹ С.М. Шамин, *Доставка и обработка в Посольском приказе иностранных газет в царствование Федора Алексеевича*, [в:] *Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.): сборник статей*, А.И. Аксенов (ред.), Москва 2003, с. 121.

¹⁰ *Вести-Куранты 1671-1672 гг.*, подготовка текстов, исследования, комментарии, указатели И. Майер, С.М. Шамина, А.В. Кузнецовой, И.А. Корниловой и В.Б. Крысько при участии Е.В. Амановой; В.Б. Крысько и И. Майер (ред.), Москва 2017, с. 5.

¹¹ А. Winius krótko pełnił funkcję pocztmistrza również w 1672 r.

¹² С.М. Шамин, *Куранты...*, с. 92-93.

¹³ Świadczy o tym suplika wystosowana przez tłumaczy z powodu konfliktu między nimi i właścicielami poczty, rodziną Marselisów, zob. С.М. Шамин, *Доставка и обработка...*, s. 125.

¹⁴ Rosyjskie *prikazy* to państwowe urzędy centralne w Moskwie (XVI-XVIII w.), podporządkowane carowi odpowiedniki współczesnych ministerstw, [w:] <https://www.pedia.pl/prikaz> (12.08.2024).

¹⁵ И. Майер, *Известия о чудотворных источниках в русском переводе (1646 г.): вновь найденные оригиналы к Вестям-Курантам*, „Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures” 2017, № 58, с. 21.

¹⁶ Uwzględnienie w badaniu tych dwóch dekad jest wyborem J. Kobzariewej. Zdaniem S. Szamina, wyniki można rozszerzyć na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XVII w. Zob. С.М. Шамин, *Доставка и обработка...*, с. 126.

¹⁷ С.М. Шамин, *Швеция в русских переводах иностранной прессы в XVII в.*, «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» 2012, № 2 (12), с. 159.

¹⁸ Е.И. Кобзарева, *Известия о событиях в Западной Европе в документах Посольского приказа XVII века*. Дис. канд. ист. наук, Москва 1988, с. 178.

stępowały władzom rosyjskim doniesienia placówek dyplomatycznych rozlokowanych w miastach europejskich¹⁹.

W najnowszej pracy poświęconej *kurantom* [2023] Ingrid Maier i Daniel Waugh potwierdzają wcześniejsze ustalenia: informacje z zagranicy rzutowały na decyzje polityczne i dyplomatyczne Rosji, zaś tłumaczenia były jednym z głównych narzędzi umożliwiających władzom zapoznanie się z sytuacją polityczną i militarną w Europie. Znaczący temat podkreślają znaczenie ekscerpowanych nowin nie tylko w zakresie polityki zagranicznej, lecz także w szerszym kontekście kulturowym i oświatowym. *Kuranty* sprzyjały rozwojowi kultury intelektualnej w Rosji, gdyż były jednym z pierwszych środków regularnego kontaktu z europejskimi obyczajami, ideami, kulturą. Zagraniczne publikacje prasowe pomagały rosyjskiej elicie lepiej zrozumieć świat zachodni. Informacje o nauce, wynalazkach i nurtach filozoficznych miały wpływ na umiędzynarodowienie oraz modernizację kraju. Badacze sugerują, że *kuranty* służąc jako narzędzie polityki, stały się jednym z czynników, które przyspieszyły transformację Rosji w kierunku bardziej otwartego i świadomego społeczeństwa²⁰.

Material badawczy i cel artykułu

Dzięki pracy wykonanej przez zespół badaczy rosyjskich i szwedzkich mamy dziś dostęp do zabytków piśmiennictwa, które dotychczas pozostawały w archiwach. Należy zaznaczyć, że teksty wykorzystane w tym artykule jako materiały źródłowe to przepisane manuskrypty – w Prikazie Poselskim dokumenty spisywano odręcznie do końca XVII wieku. Pierwszą gazetę rosyjską, „Вѣдомости”, zaczęto drukować za panowania Piotra I.

Ostatnia publikacja, siódma z serii wydanej pod nazwą *Весту-Куранты*, ukazała się w 2017 roku. Podobnie jak w przypadku wcześniejszych opracowań²¹, znajdziemy tu przekłady tekstów z prasy europejskiej. Tom obejmuje dokumenty powstałe w latach 1671–1672. Wiadomości zagraniczne były tłumaczone w moskiewskim urzędzie centralnym²² dla cara i przedstawicieli klasy panującej w Rosji – bojarów²³. Oryginalne teksty pochodziły głównie z gazet niemieckich i niderlandzkich. *Kuranty*²⁴ przełożone

¹⁹ С.М. Шамин, *Чудеса в курантах времен правления Федора Алексеевича (1676-1682 гг.)*, «Древняя Русь. Вопросы медиевистики» 2001, № 4, с. 100.

²⁰ D.C. Waugh, I. Maier, *Cross-Cultural Communication in Early Modern Russia: Foreign News in Context*, Seattle – Uppsala 2023.

²¹ Były to kolejno tomy od I do VI wydawane od lat siedemdziesiątych XX wieku. Zob. bibliografia.

²² Więcej na temat działalności urzędu centralnego zob. Е.Е. Вахрамеева, *Посольский приказ в XVII в.: пути европеизации России*, «Вестник Пермского университета» 2010. Серия: «История», вып. 2 (14), с. 30-36.

²³ Informują o tym formuły typu *великому государю чтено в комноте, великому государю в комнате чтено, при комнатных боярах, чол думной дьяк Ларион Иванов*, które umieszczano przy tekście zasadniczym *kurantów*. Zob. С.М. Шамин, *Доставка...*, с. 128-129.

²⁴ Na gruncie polskim nazywane także „nowinami” na wzór podobnych dokumentów tego czasu, zob. J. Sosnowski, H. Kowalska, *Konkurencja końcówek -u i -a w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczowników*

na język rosyjski funkcjonowały w postaci rękopisów i była to kompilacja wiadomości wyselekcjonowanych z gazet europejskich, swoisty przegląd prasy zagranicznej przeznaczony dla wąskiego grona odbiorców.

Zatrzymajmy się jeszcze przy dwóch ostatnich opublikowanych zbiorach, tj. tomie VI [2008-2009] i VII [2017], gdyż, w odróżnieniu od wydań z lat poprzednich, do tłumaczeń dołączono oryginały obcojęzyczne. Na tom szósty składają się dwie części – pierwsza zawiera teksty przetłumaczone na język rosyjski, druga zaś oryginały. W tomie siódmym oryginalne materiały prasowe umieszczono na końcu publikacji. Niemal wszystkie teksty źródłowe zostały zaczerpnięte z gazet drukowanych, odnaleziono tylko jeden oryginał rękopiśmienny. Spośród 333 załączonych tekstów 181 jest w języku niemieckim, 148 było wydrukowanych w języku niderlandzkim, a 3 po łacinie.

Wszystkie cytowane w niniejszej pracy fragmenty pochodzą z siódmego tomu wydanych źródeł, a więc ramy czasowe prezentowanych wiadomości obejmują dwa lata: 1671 i 1672. W tym artykule przyjrzymy się tematyce wiadomości, które tłumaczono na język rosyjski. Pozwoli to ustalić, o czym informowano rządzących. Dowiemy się, co wydało się tłumaczom na tyle istotne, że warto było poświęcić czas na przekład, uzupełnienie treści komentarzami w celu przybliżenia nazw obcych²⁵, i przede wszystkim, co mogło wydać się na tyle znaczące, że należało owe treści przedstawić carowi. Jakie doniesienia z zagranicy wybierano?

Tematyka wiadomości

Najbardziej interesowano się bieżącą sytuacją polityczną w Europie. Tłumaczono aktualności o zasięgu międzynarodowym. Najrzadziej sięgano po materiał dotyczący wydarzeń lokalnych w poszczególnych państwach. Zainteresowanie wzbudzały informacje na temat handlu oraz, z racji wydarzeń na kontynencie, działań wojennych. Wiele miejsca na łamach *kurantów* poświęcono Polsce, sąsiadowi, który był dla Rosji łącznikiem między Wschodem i Zachodem, a zarazem przeciwnikiem w dobie wojny²⁶.

Na tle toczących się konfliktów zbrojnych i zawieranych sojuszy pisano o sprawach niemniej ważkich: o kataklizmach i nieszczęściach wyrządzonych przez żywioły. Wybierano również tematy dotyczące epidemii. Te były liczne, gdyż w XVII wieku dżuma siała spustoszenie niemal w całej Europie. Najbardziej dotknięte w tym stuleciu przez

rodzaju męskiego w języku „*Nowin*” moskiewskich z I połowy XVII wieku, „*Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*” 1983, t. V, s. 163.

²⁵ W drugiej połowie XVII wieku bardzo często są spotykane komentarze dotyczące toponimów. Więcej o marginaliach w pracach: D. Głuszak, *O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej*, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 3 (175), s. 146-160 oraz D. Głuszak, *Sposoby tłumaczenia nazw obcych w rosyjskich kurantach z lat 1671-1672*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 1 (185), s. 158-172.

²⁶ Zob. też: D. Głuszak, *Co pisano o Polsce i Polakach w rosyjskich kurantach z XVII wieku?*, [w:] *Przekład – Język – Kultura VI. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Romanowi Lewickiemu z okazji 70. urodzin*, red. E. Manasterska-Wiącek, E. Białek, Lublin 2024, s. 277-288.

czarną śmierć były Włochy, Anglia, Hiszpania i Austria. Zachorowań w Rosji długo udawało się uniknąć – pierwsza epidemia na dużą skalę dosięgła kraj już po wybuchu wojny z Polską (1654 r.), kiedy wojska rosyjskie wróciły z Zachodu²⁷.

W korpusie tekstów źródłowych można natrafić na różnorodne informacje gospodarcze. Dzięki zestawieniu druków oryginalnych z przekładami dziś wiadomo, że bezrefleksyjnie nie kopiowano europejskich nowin, lecz dostosowywano je do własnych potrzeb i możliwości – wydarzenia i zwyczaje zachodnie przedstawiano w sposób uwzględniający rosyjskie realia kulturowe oraz ówczesny rozwój technologiczny. Zdarzało się, że tłumaczono – w dużym skrócie²⁸ – ogłoszenia. Nowiny z Amsterdamu, XVII-wiecznej metropolii, dotyczyły druku oraz sprzedaży książek i czasopism, założenia huty szkła, czy też działalności zakładu garbarskiego specjalizującego się w nowoczesnych technikach zdobienia skór²⁹.

Grupę szczególną stanowią wiadomości, które z punktu widzenia współczesnego odbiorcy wydadzą się zabobonami. Były to materiały prasowe o cudach, wizjach, objawieniach, zarówno religijnych, jak i świeckich. Takie informacje stanowią nader ciekawą i całkiem obszerną część publikacji, dlatego zdecydowałam się je omówić w odrębnym artykule³⁰. Teraz przyjrzyjmy się ziemskim (tj. nienadnaturalnym)³¹, za to najważniejszym tematom, które decydowano się zaprezentować rządzącym.

Wojna

Z prasy zagranicznej tłumaczono głównie wiadomości na temat polityki zagranicznej i relacji międzynarodowych. Wiele miejsca w rosyjskich *kurantach* poświęcono wojnom i ruchom wojsk w Europie. Najczęściej pojawia się opis działań wojsk tureckich, tatarskich i kozackich oraz zmagañ z nimi. Oto przykładowe fragmenty:

²⁷ С.М. Шамин, *Куранты...*, с. 211.

²⁸ Wersje rosyjskie są lakoniczne w porównaniu do oryginałów. Zob. *Вести-Куранты 1671-1672 гг...*, с. 532-535.

²⁹ Fragment rosyjskiego przekładu: „Маа въ .Е. де в городе Амстрадаме будут испроданы в дому Якова Борза в улицъ Лелииной многие книги на разные языки бывшие умершаго пастора Латеропия; В Амстрадаме у Арента Гевела книгопродавца напечатано Всемирной яд или Чистецъ с испанского языка преведено; В Утрехте напечатана книги Галанское воинское право, также датское. свѣиское шваицарское воинские правы всяким воинским людемъ пригодно; В городе Гарлаке напечатано, Меркуриуш на .К, лѣтъ; Да в Амстрадаме ж за городом заведен скляничной завод; Да выданы различные книги морского ходу; Да поставили внов завод кожевной в которомъ золотять кожи всякими новыми обрасцы, каковы преж сего никогда не бывали”, *Вести-Куранты 1671-1672 гг.*, с. 114.

³⁰ D. Głuszak, *Mirabilia w rosyjskich przekładach gazet zagranicznych z XVII wieku*, „Slavia Orientalis” 2024, vol. LXXIII, nr 4, s. 31-43.

³¹ Pisząc o tematach ziemskich mam na uwadze takie, w których nie poruszano zagadnień nadnaturalnych, zaś opisane w wiadomościach wydarzenia nie zostały wprost powiązane z ingerencją sił nadprzyrodzonych. Trzeba tu nadmienić, że w XVII-wiecznej Europie epidemie i masowe zgony zazwyczaj rozpatrywano jako przejaw działania siły wyższej, np. „woli bożej”, „gniewu bożego” lub czarów, zob. С.М. Шамин, *Куранты...*, с. 213.

Изо Лвова к намъ пишуць что на Подолу и на Волыни от татар и от казаков великие всполохи чинятца. и уж де тѣтаровя и казаки междо Львова и Каменца Подолского великое разорение починили многих людее посѣкли и в полон поимали, изо Лвова ж к намъ пишуць что еще к Дорошенку на помоч пришло „ЕѣІ, члѣвкъ татар (s. 93); Пишуць к нимъ ис Полши что к Дорошенку пришло татар съ „І. члѣвкъ. а ожидают они к себѣ турковъ и какъ турки будутъ то соединяся с казаками на Полшу наступити хотят (s. 95); Чрез почту намъ объявлено. что татаровя совокупилися вмѣсте з Дорошенкомъ и чинятъ великое разоренье, и гдѣ ихъ загонщики наступят тамъ огнемъ и мечем пустошат, а что годно то с собою в полон емлють, а ис Каменца Подолского пишуць что „Г. орды наготове стоятъ. а указано имъ вмѣсте з Дорошенкомъ воиноу на Полшу наступитъ (s. 101); в воеводствах шляхте указано всѣмъ на кони садитца против наступления татарского и казацкого (s. 101)³².

Zjawiska naturalne, kataklizmy, klęski żywiołowe

Opisy zjawisk przyrodniczych są dość powszechne, zwłaszcza jeśli były na tyle intensywne, że spowodowały szkody na jakimś terytorium i miały wpływ na urodzaj. W prasie często komentowano ulewne deszcze, burze, huragany. Zapoznajmy się z wybranymi kontekstami:

Бывшею великою бурей учинились многие и страшные расорения, скасываютъ, что единой Зѣланской области учинилос убытков болши трехъ миллионов (s. 206-207); меж Амбурка и Любка в полудни востала великая буря и громъ большой без молнии и от того грома и бури всякой скоть с поль збѣгъ (s. 126); Из Бремена генваря , КЗ,г дня. В ншей странѣ, вмѣсто морозов дожди, и бури великиа, а нижние мѣста всѣ водою потопило, а рож озимую все с поль вымыло и рознесло (s. 53)³³.

³² W tłumaczeniu na język polski: „Ze Lwowa piszą do nas, że na Podolu i na Wołyniu Tatarzy i Kozacy wywołują wielkie niepokoje. I już Tatarzy i Kozacy między Lwowem a Kamieńcem Podolskim dokonali wielkiego spustoszenia, wielu ludzi zabili, innych wzięli do niewoli. Ze Lwowa piszą do nas również, że do Doroszenki na pomoc jeszcze przyszło 15000 Tatarów” (s. 93); „Piszą z Polski, że do Doroszenki przyszło około 10000 Tatarów, a oni sami oczekują Turków; kiedy Turcy przybędą, połączą siły z Kozakami i razem planują uderzyć na Polskę” (s. 95); „Przez pocztę powiadomiono nas, że Tatarzy połączyli się z Doroszenką i dokonują wielkiego spustoszenia. Gdziekolwiek docierają ich oddziały, pustoszą ziemię ogniem i mieczem, a ludzi biorą do niewoli. Z Kamieńca Podolskiego piszą, że trzy ordy są gotowe do walki i mają rozkaz razem z Doroszenką uderzyć na Polskę” (s. 101); „W województwach nakazano szlachcie, aby wszyscy dosiedli koni i przygotowali się do obrony przed atakiem tatarskim i kozackim” (s. 101) [Tu i w całym artykule tłumaczenie fragmentów – D.G.].

³³ Tłum.: „W wyniku wielkiej burzy doszło do licznych i strasznych zniszczeń. Mówią, że w jednej tylko zelandzkiej prowincji straty wyniosły ponad trzy miliony” (s. 206-207); „Między Hamburgiem a Lubeką w południe rozpętała się wielka burza i grzmiało głośno, choć bez błyskawic. Od tego grzmotu i wichury całe bydło uciekło z pól” (s. 126); „Z Bremy dnia 27 stycznia. W naszym kraju zamiast mrozów padają deszcze, szaleją wielkie burze; niżej położone tereny zostały całkowicie zalane wodą, a żyto ozime zostało całkowicie wymyte z pól i rozrzucone” (s. 53).

Z Neapolu napłynęły wieści o przebudzeniu się wulkanu: „здѣ что от горы Визу-виуса паки учал огонь изходити и тѣм многие мглы и пепел исходить” (s. 115)³⁴. Pisano o pożarze: „В городѣ Олденбурхе которой от сего города в расстояніи трехъ часовъ, был пожаръ великой и згорѣла црѣвь да Л домовъ, да здѣсь же вчерашнег дня был пожар же и в том пожаре погибло съ Т домов” (s. 130)³⁵. I o powodzi: „Из Галанские земли вѣдомость, что прошлой ндлї тамо от бури великаа вода розлилася, и нѣсколко сотъ члѣвкъ и много тысячъ скота потопило, и от того великие несчетные убытки учинилис” (s. 211)³⁶.

Spójrzmy na następujący fragment, w którym pojawiają się informacje na temat różnych klęsk żywiołowych: „в Волоской землѣ было земное трясение, а у нас великие морозы да в малое время .S. пажаров. и по тому видим что над нами збываются древняя пасловица что беда одна не приходит но многие с собою влечеть” (s. 99)³⁷. Ciekawe jest tu odniesienie do oryginału³⁸. Frazeologizm niemiecki *Kommt also kein Unglück allein*, który można przetłumaczyć jako ‘nieszczęścia chodzą parami’ w wersji rosyjskiej otrzymał szerszy opis. Tłumacz rosyjski wykazał się inwencją i zdecydował posłużyć się przysłowiem: „и по тому видим что над нами збываются древняя пасловица что беда одна не приходит но многие с собою влечеть”.

Z powodu suszy w Europie odnotowano spadek zbiorów i rosnące ceny zboża:

А из Цесарской земли пишутъ что тамо хлѣбные плоды село скудны собираются потому что иные от великих жаров выгорѣли (...) и по тому чають хлѣбу быти дорогу (s. 185); у нас в Венеции не было дождя .ВІ. недѣль и всѣ хлѣбы и овощи выгорѣли (s. 189); хлѣбные запасы еще в ценѣ дорожаютъ, потому что великих ради жаровъ по многимъ мѣстам хлѣб выжгло (s. 191); Непрестанные настоящие ради сухие погоды во облажащих мѣстехъ на поляхъ хлѣбные плоды выгорѣли, и от того цена на хлѣб прибыла (s. 185)³⁹.

³⁴ Tłum.: „Tutaj ponownie zaczął wydobywać się ogień i duże ilości dymu oraz popiołu z góry Wezuwiusz” (s. 115).

³⁵ Tłum.: „W miasteczku Oldenburg, które znajduje się w odległości trzech godzin drogi od tego miasta, wybuchł wielki pożar, w którym spłonęła cerkiew i 30 domów; i tutaj także wczoraj miał miejsce kolejny pożar, w którym spłonęło około 300 domów” (s. 130).

³⁶ Tłum.: „Z ziemi holenderskiej donoszą, że w ubiegłym tygodniu w wyniku burzy nastąpiła wielka powódź, na skutek czego utonęło kilkaset osób oraz wiele tysięcy sztuk bydła; straty z tego powodu są ogromne i niemożliwe do oszacowania” (s. 211).

³⁷ Tłum.: „W ziemi włoskiej miało miejsce trzęsienie ziemi, a do nas nadeszły wielkie mrozy i w krótkim czasie wybuchło sześć pożarów. Widać zatem, iż spełnia się nad nami dawne przysłowie, że nieszczęście nie przychodzi samo, lecz pociąga za sobą wiele innych” (s. 99).

³⁸ *Вестн-Куранты 1671-1672 гг...*, c. 374-375.

³⁹ Tłum.: „A z Ziemi Cesarskiej [Święte Cesarstwo Rzymskie] piszą, że tamtejsze zbiory zboża są ubogie, ponieważ niektóre spaliły się od wielkich upałów (...) i dlatego przewidują, że chleb będzie drogi” (s. 185); „u nas w Wenecji nie było deszczu przez 12 tygodni i wypaliło wszystkie zboża i warzywa” (s. 189); „zapasy zboża wciąż drożeją, ponieważ z powodu wielkich upałów w wielu miejscach zboże

W tym miejscu warto jeszcze przytoczyć sposób walki z klęską żywiołową – książę nakazał postawić „cudowny” obraz i modlić się o deszcz: „и того ради кнѣзь велѣл поставить чудотворной образ, и Гсда Бѣа о дождю молити приказал” (s. 185).

Przetłumaczono drobiazgowy opis katastrofy wywołanej przez gwałtowną burzę w Hiszpanii i wyliczenie szkód wyrządzonych przez żywioł:

Из Гишпанские земли из города Кадиса (...) Въ .ЕІ,м числѣ сего мѣца поутру в отдачу часовъ шол дождь с полчася и грому немало было, и после того вѣтръ обратился к сападу и повсталю земное трясение и великая и силная буря. а в Западной Индѣи, от таковыхъ бурь бывають великои вред, а немало и сдѣс вредила. и каменные дома и стѣны ломала, а сперва сия буря учала моч свою авлять среди града у иноков в мнѣтрѣ и опровергла цѣлую каменную стѣну, и всѣ келеинные стѣны, и людеи побило немало а оттуду тою ж своею мочю в басацком мнѣтрѣ великие шкоды учинило. которого строения невозможно учинить са шесть тысячъ еѣимков, и многие караблѣ на море розбило. и людеи с пѣтсот члѣвкъ безвѣстно пропало (s. 104)⁴⁰.

Kontynuacja tematu w kolejnym artykule:

Из Гишпанские земли из города Анторѣа (...). Вчерашнего дня пришла к намъ вѣдомость ис Кадиса о земном трясении но не подлинно а была страшнаа и великая буря которую насывають орканъ, котораа село много в ыноческих мнѣтрѣхъ шкод починила. и на море многие карабли розбила и потопила. и много людеи погибло. и от камня по улицамъ ходить было невозможно (s. 104)⁴¹.

Tłumacz objaśnia obco brzmiący termin dla czytelnika rosyjskiego – nazwę *orkan*. W wiadomości podano: „страшнаа и великая буря которую насывають орканъ”.

splonęło” (s. 191); „Niezmiennie z powodu suchej pogody na polach w sąsiednich miejscowościach wypaliły się plody rolne, a przez to cena chleba wzrosła” (s. 185).

⁴⁰ Tłum.: „Z ziemi hiszpańskiej, z miasta Kadyks (...) 15 dnia bieżącego miesiąca. Rano, o wschodzie słońca, padał deszcz przez pół godziny i było wiele grzmotów, a potem wiatr zmienił kierunek na zachodni i wystąpiło trzęsienie ziemi oraz wielka, silna burza. W Zachodnich Indiach takie burze powodują wielkie szkody, a niemało szkód burza wyrządziła i tutaj: łamała kamienne domy i mury, a najpierw zaczęła mocno uderzać w klasztor w mieście, wywracając całą kamienną ścianę oraz wszystkie ściany cel i wielu ludzi zostało poważnie rannych. Następnie ta sama burza swoją mocą wyrządziła wielkie szkody w klasztorze Franciszkanów, którego odbudowa wyniesie ponad sześć tysięcy jefimków. Wiele statków na morzu zostało zniszczonych, a ludzi z pięćset osób zginęło bez śladu” (s. 104).

⁴¹ Tłum.: „Z ziemi hiszpańskiej, z miasta Antwerpii (...). Wczoraj dotarła do nas wiadomość z Kadyksu o trzęsieniu ziemi, lecz nie jest ona potwierdzona. Była tam straszna i potężna burza, którą nazywają orkanem. Wyrządziła ona ogromne szkody w klasztorach zakonnych, a na morzu rozbiła i zatopiła wiele statków. I wielu ludzi zginęło, a gruz na ulicach uniemożliwił przemieszczanie się” (s. 104).

Zaraza morowa

O epidemiach, a konkretnie o zachorowaniach na dżumę, pisano w prasie zagranicznej i tego typu wiadomości tłumaczono na język rosyjski. Z jednej strony, była to dla rządzących informacja, dokąd należy ograniczyć wyjazdy, z drugiej – na której granicy trzeba wprowadzić kwarantannę. Można stwierdzić, że mór, podobnie jak wojna, był jedną z najgorszych i zarazem najpowszechniejszych plag w owym czasie. Prześledźmy kilka wyekscerpowanych kontekstów:

Из Црѣгорода писали, что воинское собрание для отлучения весирева в Андриянополе в конецъ стало. наипаче ж для того что во всѣхъ мѣстахъ и градахъ Турские державы, моровая язва такъ настояла, что всякъ жилища свои оставлял и внѣ градовъ избегали, и в самомъ Царѣгородѣ мерло в недѣлю по „Г, члѣвкъ, и от того посол нашъ заболѣл (s. 70-71); Пишутъ к намъ ис Турской земли. что во островѣ Кипрскомъ и во иныхъ мѣстехъ настояла великая мороваа язва, и нѣкоторые мѣста такъ вымерли что совершенно пусты осталис (s. 96); Из Андрианополя пишутъ что салтанъ Грецію хотѣлъ оставить, и итти во Анатолю для настоящего, во странѣ Греческой морового повѣтрія (s. 84)⁴².

Zbrodnie i kary

Zainteresowanie budziły różne przestępstwa, niekiedy także ich konsekwencje. W wiadomości z Rzymu czytamy o napadzie rozbójnika i karze, która spotkała go za występki:

В прошлыхъ дняхъ гднѣ Странда ѣхал на свои дворъ, и на дороге неначаемо разбоиникъ накинулъ ему на шею веревку. и говорилъ чтобъ онъ ему тотчасъ далъ червонныхъ золотыхъ, а естли не дасть и онъ проколетъ ево кинжаломъ, и онъ ево отъ добрыми словами упросилъ и учалъ было ему золотые давать. и в то время наѣхали проѣзжие люди. и ево отбили а разбоиника поимали. и солотые у него взяли. и после того разбоиника казнили (s. 102)⁴³.

⁴² Tłum.: „Z Carogrodu pisali, że zgromadzenie wojskowe w Adrianopolu mające na celu odsunięcie wezyra ostatecznie się zakończyło. Stało się tak dlatego, że we wszystkich miastach i miejscowościach państwa tureckiego zaraza morowa tak się rozprzestrzeniła, że wszyscy opuszczali swoje domy i uciekali poza miasta. W samym Carogrodzie umierało tygodniowo po 3000 osób i od tej zarazy zachorował także nasz poseł” (s. 70-71); „Piszą do nas z ziemi tureckiej, że na wyspie Cypr i w innych miejscach wybuchła wielka zaraza; niektóre miejscowości wyludniły się do tego stopnia, że całkowicie opustoszały” (s. 96); „Z Adrianopola piszą, że sułtan chciał opuścić Grecję i udać się do Anatolii z powodu szerzącej się w Grecji zarazy” (s. 84).

⁴³ Tłum.: „W poprzednich dniach pan Stranda jechał do swojego dworu, gdy nagle na drodze napadł na niego rozbójnik; zarzucił panu linę na szyję i powiedział, że ma natychmiast oddać złote monety, a jeśli tego nie zrobi, to on przebiję go sztyltem. Pan Stranda próbował go ubłagać dobrymi słowami i już zaczął dawać mu złoto. W tym momencie nadjechali przypadkowi podróżni, którzy go uratowali, a rozbójnika schwytali. Odebrano mu złoto, a później stracono” (s. 102).

W gazetach pisano o ucieczce więźniów – ta okazała się możliwa po zabójstwie strażnika: „Прошлые ночи из дома розыщев, .Г. члѣвкa вязней убив сторожа своего ушло” (s. 115).

W 1671 roku kilkakrotnie tłumaczono artykuły na temat wyroku skazującego hrabiów Ferencza Nádasdy’ego, Frana Krsto Frankopana i Petara Zrinskiego – uznanych za przywódców spisku przeciwko cesarzowi Leopoldowi I. Poza informacją podstawową – o wymierzonej karze, w przekładach przybliżono tło wydarzeń:

Из Вѣны апрѣля въ .ЕІ. де (...) над главными измѣнники приговор учинили граюу Надасти отсѣчь руку потомъ главу также и Ораншипални. А граеа Скрини⁴⁴ для тог что. он. вину свою что хотѣль цесаря изымав туркамъ отдать самоволно принес приговор ево обলেখченъ и чають. что. он. осужденъ будетъ на вѣчное сидѣние в темнице но чают что и ему будетъ казнь потому что после приношения вины своей он с Надастием о измѣне ссылался. Из них же нѣкто тако зло творилъ. как граѣ Надасти потому что он жену свою убил за то что она цесаря не похотѣла отравит (s. 117-118)⁴⁵.

W innym fragmencie tłumacz również nie szczędził szczegółów. Wspomniał w notatce m. in. o złotym łańcuchu z relikwią i diamentami, który P. Zrinski przekazał przed śmiercią swojemu synowi, czy też o planowanym druku książki, którą już po aresztowaniu napisał F.K. Frankopan, a było to dzieło „от великого разума”:

Нѣе смертная казнь учинена измѣнником венгерскимъ граюу Надастиі, также и обѣимъ граѣом Оранцыпану и Сиринию отсѣчены имъ головы съ их великим покаянием, а граѣу Надастиі перед казнью писалъ к цесарскому величеству и покорно бил челом, чтоб цесарское величество над нимъ умлсрдился і над невинными детми его, и не помстилъ бы им ево измѣну, а граѣу Сериині перед смертью своею снялъ с себя чѣпъ златую, с алмазами и со свѣтыми мощми и вручил цесарскому комисару, чтоб еѣ отослал сыну ево, а граѣу Оранцыпаниі писалъ книгу в темнице от великого разума, и нѣе тоѣ книгу хотят печатать (s. 129)⁴⁶.

⁴⁴ Nazwisko Zrinski (ros. Зринский/Зриньи; węg. Zrínyi; chorw. Zrinski) w rosyjskich tekstach figuruje jako: Сирины, Сериини, Сирени, Скрини (Serini).

⁴⁵ Tłum.: „Z Wiednia, 15 kwietnia (...) wydano wyrok na głównych zdrajców: hrabiemu Nádasdy’emu postanowiono odciąć rękę, a potem głowę, podobnie jak Frankopanowi [w oryginale nazwisko zniekształcone]. W przypadku hrabiego Zrinskiego [Serini] wyrok został złagodzony, ponieważ dobrowolnie przyznał się do winy i do tego, że chciał pojmać cesarza i oddać go Turkom. Przewiduje się, że zostanie skazany na dożywotnie więzienie, choć są przypuszczenia, że i jego czeka egzekucja, ponieważ po swoim przyznaniu się do winy nadal kontaktował się z Nádasdyem w sprawie zdrady. Spośród nich nikt nie dopuścił się tak wielkiego zła jak hrabia Nádasdy, ponieważ zabił własną żonę za to, że nie chciała otruć cesarza” (s. 117-118).

⁴⁶ Tłum.: „Niedawno wykonano karę śmierci na węgierskich zdrajcach – hrabiemu Nádasdy’emu, a także obu hrabiom Frankopanowi i Zrinskiemu [Serini], którzy okazali skruchę, odcięto głowy. Hrabia Nádasdy przed egzekucją napisał list do Jego Cesarskiej Mości, w którym pokornie błagał, aby cesarz

Dramatyczne wydarzenia opisano w korespondencji z Neapolu. W poniższym fragmencie czytamy o brutalnej zemście, która spotkała pewnego księcia (*herzoga*) w konsekwencji jego przewinień:

Прошлого пятка господин донъ Петръ Аррагонской воевода нашъ послалъ к Повилле генерала порутчика ковалѣра Валлеа с тремя сотнями конницею с повелѣниемъ, чтобъ взялъ грааа Конверзана⁴⁷ для великого разнствия настоящаг межъ тѣмъ грааомъ и арцухомъ а то неприятство возрасло от того, что помянутой арцухъ завладѣлъ виннымъ нѣкоторымъ откупомъ того грааа, и тотъ грааъ хотя свое отятое от арцуха Поянскагъ возвратить поималъ нѣкоторыхъ нарочитыхъ людей того арцуха близъ его земли, были на ловли и тѣхъ восхотѣлъ держать пока свое отятое получить, и арцухъ хотя тому мстить велѣлъ нѣкоему грааову человѣку отрѣзать уши, и то слыша помянутого грааа братъ донъ Гвало собралъ .Т. банитовъ и ночью в городокъ того арцуха вошел, и в домъ ево пришедъ отрѣзалъ ему нос, и уши і с великимъ молениемъ княгиня арцухова и мать ево упросили чтобъ ево оставилъ жива (s. 105-106)⁴⁸.

Zdecydowałam się przytoczyć ten obszerny fragment, gdyż zawiera pełne wyjaśnienie przyczyn konfliktu między arystokratami i kary, jaką jeden z nich otrzymał. Jednak, co istotne, oryginał tekstu zamieszczonego w gazecie był dłuższy o dziesięć wersów – nie przetłumaczono wiadomości dotyczących spraw wewnętrznych we Włoszech⁴⁹. Jak widać, historia o obciętym nosie i uszach okazała się w oczach tłumacza tematem godnym przedstawienia carowi, nie widział natomiast potrzeby informowania władcy o pozostałych wydarzeniach.

złitował się nad nim oraz nad jego niewinnymi dziećmi i nie mścił się na nich za jego zdradę. Hrabia Zrinski [Serini] przed śmiercią zdjął z siebie złoty łańcuch, ozdobiony diamentami i relikwiami świętych, i przekazał go cesarskiemu komisarzowi, prosząc, by przesłał go jego synowi. Z kolei hrabia Frankopan z wielką rozważą pisał w więzieniu księżę, którą teraz zamierzają wydrukować” (s. 129).

⁴⁷ Zdaniem redaktora wydania: Конверзан, граф - Giangirolamo III, Duca di Nardò, Conte di Conversano; Поянский – Giovanni Carafa, Duca di Noia, van Noya; Гвало (!), дон – Don Giulio Antonio, Conte di Conversano, zob. *Весту-Куранты 1671-1672 гг...*, В.Б. Крысько [указатель личных имен], с. 725-729.

⁴⁸ Tłum.: „W ubiegły piątek pan don Piotr, wojewoda aragoński, wysłał do Puglii [Apulii] generała porucznika kawalera Valle’a z trzema setkami konnicy i z rozkazem pojmania hrabiego Conversano z powodu wielkiego sporu między nim a księciem. Spór ten narósł, gdy wspomniany książę przejął pewne dochody z podatku od wina, które należały do hrabiego. W związku z tym hrabia, chcąc odzyskać to, co odebrał mu książę Giovanni Carafa, schwytał kilku znamienitych ludzi księcia, którzy polowali w pobliżu jego ziem, i zamierzał trzymać ich w niewoli, dopóki nie odzyska swoich strat. Z kolei książę, chcąc się zemścić, kazał obciąć uszy jednemu z ludzi hrabiego. Gdy brat wspomnianego hrabiego, don Giulio, dowiedział się o tym, zebrał trzystu banitów i pod osłoną nocy wdarł się do miasteczka księcia. Następnie wszedł do jego domu i odciął mu nos oraz uszy. Dopiero po błagalnych prośbach księżnej, żony księcia, oraz jego matki, don Giulio zgodził się darować mu życie” (s. 105-106).

⁴⁹ Zob. *Весту-Куранты 1671-1672 гг...*, с. 513.

Pisano także o nieszczęśliwych zdarzeniach: „канцлѣр курѣистра Бранденбургско-го в Полшу посломъ не поидеть, потому что ис корѣты упал и руку выломилъ” (s. 69)⁵⁰. Z tekstu przysłanego z Hamburga zapoznajemy się ze smutną historią młodzieńca, którego oświadczyzny nie zostały przyjęte. Nieszczęsny popełnił samobójstwo wbijając sobie nóż w serce, a jego ukochana wyszła za mąż za innego:

Сего ж мсца въ .КГ, де с утра пред полуднем сарѣсал себѣ са городом кинжалом нѣкоторыи юноша сынъ Марселисов родом датченин Норветские земли, и какъ ево досматривали и обавилса у него кинжал с поларшина сквоз серцо пробить был, и нашли в сепи у него часы да книшку каменную Г, персна с алмасами четвертой с печатью, а смерти онъ себѣ предал такой для того что нѣкотораѣ девица законного брака с нимъ не восприала а вышла са иного (s. 229)⁵¹.

Informacja ujrzała światło dzienne, ponieważ nieżyjący bohater opisanych wydarzeń pochodził ze znanej duńskiej rodziny Marselisów – tej, która bezpośrednio przyczyniła się do usprawnienia w Rosji komunikacji za sprawą organizacji poczty państwowej⁵².

Uroczystości, obrzędy, ceremonie

W gazetach zagranicznych publikowano wzmianki o wydawanych bankietach, imieninach władców, drogocennych prezentach:

Маия .КС.г числа королева была именинница. и того дня зело тѣшилае всякими потѣхами (s. 101); А королева Свѣиская в Амбурку чинила великои банкетъ на свѣиских думныхъ людехи которые в то время тамо прилучилис (s. 180); Приходить к намъ вѣдомость, что королевское величество хочет правит именины свои в Замостье (s. 209)⁵³.

Najwięcej wiadomości z tego kręgu tematycznego dotyczy przyjmowania przedstawicieli dyplomatycznych. Z przebiegu spotkania na najwyższym szczeblu można bo-

⁵⁰ Tłum.: „Kancelarz księcia elektora brandenburskiego nie pojedzie do Polski jako poseł, ponieważ spadł z konia i złamał rękę” (s. 69).

⁵¹ Tłum.: „23 dnia tego miesiąca, gdzie rano przed południem zabił się za miastem pewien młodzieniec, Duńczyk pochodzący z Norwegii, syn Marselisów. Gdy go obszukiwano, okazało się, że miał przy sobie 40-centymetrowy sztylet, którym przebił serce. Znalaziono u niego również zegarek i książkę kamienną, 3 pierścienie z diamentami oraz czwarty z pieczęcią. Zabił się z tego powodu, że pewna dziewczyna nie chciała z nim małżeństwa i wyszła za innego” (s. 229).

⁵² R. Menes, „Niemiecka słoboda” w *Moskwie w XVI-XVII wieku*, „Białostockie Teki Historyczne” 2012, t. 10, s. 93.

⁵³ Tłum.: „26 maja królowa miała imieniny i w tym dniu z radością oddawała się wszelkim zabawom” (s. 101); „A królowa szwedzka w Hamburgu urządzała wielki bankiet dla szwedzkich dostojników, którzy w tym czasie tam się zjawili” (s. 180); „Dochodzi do nas wiadomość, że Jego Królewska Mość chce obchodzić swoje imieniny w Zamościu” (s. 209).

wiem wywnioskować, w jakich relacjach pozostają wobec siebie państwa. Taka wiedza podpowiadała rządzącym podjęcie określonych decyzji politycznych. W prasie ukazywały się też informacje na temat zmian na tronie – pisano o koronacjach, pogrzebach. Z Wenecji napłynęła wiadomość o śmierci następcy tronu i żałobie: „цесарева Римская, паки извергла. младенца мужского пола, и того ради великая при цесарском дворѣ настoitъ печал, потому что вся надежда к получению наслѣдника цесарского преемается” (s. 91).

Podsumowanie

W tłumaczeniach bez wątpienia przedstawiano wiadomości ważne w kontekście międzynarodowym: opisywano ruchy wojsk, relacjonowano wypowiedziane wojny lub podpisane porozumienia pokojowe, prezentowano stosunki dyplomatyczne między mocarstwami. Istotne dla rządzących były również doniesienia na temat aktualnej sytuacji epidemicznej poza granicami kraju. Za sprawą ukazujących się w prasie zagranicznej informacji o zachorowaniach Rosjanie wiedzieli, jakie powinno się wprowadzić środki zaradcze. Uwagę przyciągały także wiadomości dotyczące gospodarki. Wpływ na ceny produktów mogły mieć klęski żywiołowe obejmujące określony region, więc pisano o aktualnej sytuacji pogodowej. Ekscerpcja wiadomości z gazet europejskich nie była przypadkowa, lecz wynikała z zainteresowania Rosji tym, co może mieć wpływ na jej plany i politykę.

Informacje zawarte w przekładach gazet musiały być w pewien sposób atrakcyjne dla władzy. W tłumaczeniach odnajdujemy wieści na temat przestępstw, wypadków, losów spiskowców. Również ceremonie i organizacja uroczystości państwowych zajmowały znaczące miejsce w materiałach prasowych, gdyż na podstawie ich przebiegu można było zorientować się w aktualnej sytuacji politycznej na arenie międzynarodowej i stosunkach – wrogich lub przyjaznych – między głowami państw.

Zauważalna jest ingerencja tłumaczy – chęć przybliżenia przekładu odbiorcy. Uzupełnienia tekstu dotyczą najczęściej obcych dla realiów rosyjskich terminów oraz toponimów. Trzeba przyznać, że analiza treści *kurantów* wykracza poza tradycyjne badania językoznawcze i historyczne, gdyż wymaga uwzględnienia aspektów kultury, rozwoju technologii i komunikacji.

Dołączenie do tekstów rosyjskojęzycznych oryginałów artykułów prasowych otwiera przed lingwistami nowe możliwości: przede wszystkim daje materiał do prowadzenia badań nad XVII-wiecznym przekładem, lecz także pozwala przybliżyć pracę tłumaczy carskich. Zestawiając bowiem tłumaczenie z oryginałem dowiadujemy się, co przekładano i jak przekładano. Zakończyć można z optymizmem – jeśli prace nad manuskryptami będą kontynuowane, to niebawem będzie można liczyć na kolejne wydania rosyjskich przekładów prasy europejskiej.

References

- Bol'shaya biograficheskaya entsiklopediya*, [v:] https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/79066/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%81.
- Etimologicheskij onlayn-slovar' russkogo yazyka Maksa Vasmera*, [v:] <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%B3/%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%82%D0%B0>.
- Głuszak D., *Co pisano o Polsce i Polakach w rosyjskich kurantach z XVII wieku?*, [w:] E. Manasterska-Wiącek, E. Białek (red.), *Przekład – Język – Kultura VI, Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Romanowi Lewickiemu z okazji 70. urodzin*, Lublin 2024.
- Głuszak D., *Mirabilia w rosyjskich przekładach gazet zagranicznych z XVII wieku*, „Slavia Orientalis” 2024, vol. LXXIII, nr 4.
- Głuszak D., *O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej*, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 3 (175).
- Głuszak D., *Sposoby tłumaczenia nazw obcych w rosyjskich kurantach z lat 1671-1672*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 1 (185).
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, przeł. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2002.
- Kobzareva E.I., *Izvestiya o sobytiyakh v Zapadnoy Evrope v dokumentakh Posol'skogo prikaza XVII veka*. Dis. kand. ist. nauk, Moskva 1988.
- Maier I., *Izvestiya o chudotvornyykh istochnikakh v russkom perevode (1646 g.): vnov' nayden-nyye originaly k Vestyam-Kurantam*, «Slovo. Journal of Slavits Languages, Literatures and Tsultures» 2017, № 58.
- Menes R., „Niemiecka sloboda” w Moskwie w XVI-XVII wieku, „Białostockie Teki Historyczne” 2012, t. 10.
- Shamin S.M., *Chudesa v kurantakh vremen pravleniya Fedora Alekseyevicha (1676-1682 gg.)*, «Drevnyaya Rus'. Voprosy mediyevistiki» 2001, № 4.
- Shamin S.M., *Dostavka i obrabotka v Posol'skom prikaze inostrannykh gazet v tsarstvovaniye Fedora Alekseyevicha*, [v:] *Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii (do 1917 g.): sbornik statey*, red. A.I. Aksenov, Moskva 2003.
- Shamin S.M., *Kuranty XVII stoletiya: Evropeyskaya pressa v Rossii i vozniknoveniye russkoy periodicheskoy pechati*, Moskva – Sankt-Peterburg 2011.
- Shamin S.M., *Shvetsiya v russkikh perevodakh inostrannoy pressy v XVII v.*, «Studia Slavitsa et Baltsanitsa Petropolitana» 2012, № 2 (12).
- Słownik języka polskiego*. *Pedia.pl*, [w:] <https://www.pedia.pl/prikaz>.
- Sosnowski J., Kowalska H., *Konkurencja końcówek -u i -a w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku „Nowin” moskiewskich z I połowy XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” 1983, t. V.
- Vakhrameyeva E.E., *Posol'skiy prikaz v XVII v.: puti evropeizatsii Rossii*, „Vestnik Permskogo universiteta” 2010, Seriya: Istoriya, Vypusk 2 (14).
- Vesti-Kuranty 1600-1639 gg.* Izd. podgot. N.I. Tarabasova, V.G. Dem'yanov, A.I. Sumkina; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1972 (V-K I).
- Vesti-Kuranty 1642-1644 gg.* Izd. podgot. N.I. Tarabasova, V.G. Dem'yanov, A.I. Sumkina; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1976 (V-K II).
- Vesti-Kuranty 1645-1646, 1648 gg.* Izd. podgot. N.I. Tarabasova, V.G. Dem'yanov; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1980 (V-K III).
- Vesti-Kuranty 1648-1650 gg.* Izd. podgot. V.G. Dem'yanov, R.V. Bakhturina; pod red. S.I. Kotkova, Moskva 1983 (V-K IV).

- Vesti-Kuranty 1651-1652 gg., 1654-1656 gg., 1658-1660 gg.* Izd. podgot. V.G. Dem'yanov; otv. red. V.P. Vomperskiy, Moskva 1996 (V-K V).
- Vesti-Kuranty 1656 g., 1660-1662 gg., 1664-1670 gg.* Ch. 1: *Russkiye teksty*. Izd. podgot. V.G. Dem'yanovym pri uchastii I.A. Kornilayevoy. Zaversheniye raboty nad izd. i podgot. k pechati: E.A. Podshivalova, S.M. Shamin; pod red. A.M. Moldovana i I. Maier, Moskva 2009 (V-K VI:1).
- Vesti-Kuranty 1656 g., 1660-1662 gg., 1664-1670 gg.* Ch. 2: *Inostrannyye originaly k russkim tekstam*. Issledovaniye i podgotovka tekstov I. Maier; otv. red. V.B. Krys'ko, Moskva 2008 (V-K VI:2).
- Vesti-Kuranty 1671-1672 gg.*, podgotovka tekstov, issledovaniya, kommentarii, ukazateli I. Maier, S.M. Shamina, A.V. Kuznetsovoy, I.A. Kornilayevoy i V.B. Krys'ko pri uchastii E.V. Amanovoy; V.B. Krys'ko i I. Maier (red.), Moskva 2017 (V-K VII).
- Waugh D.C., Maier I., *Cross-Cultural Communication in Early Modern Russia: Foreign News in Context*, Seattle – Uppsala 2023.

NOTA O AUTORCE

Dorota Głuszak – dr, Katedra Językoznawstwa Słowiańskiego, Instytut Językoznawstwa i Literaturoznawstwa, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Publikacje: monografia: *Rzeczowniki zapożyczone w języku Vesti-Kurantów z lat 1600-1670*, Lublin 2020. **Artykuły:** O technikach tłumaczenia nazw obcych w XVII-wiecznej publicystyce rosyjskiej, „Przegląd Rusycystyczny” 2021, nr 3 (175), s. 146-160; *Orientalizmy w języku rosyjskich kurantów z XVII wieku*, [w:] *Jednostki języka w systemie i w tekście*, 4, red. A. Charciarek, E. Kapela, A. Zych, Katowice 2022, s. 133-146; *Sposoby tłumaczenia nazw obcych w rosyjskich kurantach z lat 1671-1672*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 1 (185), s. 158-172; *Co pisano o Polsce i Polakach w rosyjskich kurantach z XVII wieku?*, [w:] *Przekład – Język – Kultura VI, Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Romanowi Lewickiemu z okazji 70. urodzin*, red. E. Manasterska-Wiącek, E. Białek, Lublin 2024, s. 277-288.

ORCID: 0000-0001-5781-947X

Email: dorota.gluszak@mail.umcs.pl

Józef Kuffel

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

TANATOLOGIA POWIEŚCI IWANA SZMIELOWA *ROK ŁASKAWOŚCI PANA.* W KRĘGU WPLYWU HEZYCHAZMU

The Thanatology of Ivan Shmelyov's Novel *The Favorable Year of the Lord.* Within the Realm of Hesychasm Influence

ABSTRACT: The purpose of this article is to hint at an important theme in the émigré works of Ivan Shmelyov, namely the problem of death. The novel *The Favorable Year of the Lord* (*Годом Господне*), written in Paris between 1927 and 1948, was basically used as research material. As a landmark for unveiling the function of the thanatological issues in this work, which does not lend itself to a clear genre qualification, we have employed the sketch *Old Valaam*, published in 1935. In our analysis we will refer to the discourse of synergetic anthropology which, in our opinion, opens up a new perspective in the interpretation of Ivan Shmelyov's legacy. In order to establish a baseline for the analysis of the novel, at the outset it was explained how the hermeneutics of Hesychasm treats the subject of death. The chronotope of the work was then characterized and the origin of the title explained. An important role in determining the role of death in the novel is played by the spiritual guide and confidant of the main character – Gorkin. He is the personification of Orthodox piety referring to a certain type of holiness, which has its prototype in biblical figures and the hagiographic figure of St. Sergius of Radonezh. Based on the analysis, it was determined that despite occasional symptoms of Hesychasm direct influence, the indirect influence of this tradition through liturgical practice is revealed.

KEYWORDS: Hesychasm, synergetic anthropology, repentance, holiness, elder

1. Cel, materiał badawczy, metodologia

Celem tego artykułu jest zasygnalizowanie ważnego wątku w twórczości emigracyjnej Iwana Szmielowa, jakim jest problem śmierci. Za materiał badawczy posłużyła zasadniczo powieść *Rok łaskawości Pana* (*Годом Господне*)¹, napisana w Paryżu w okresie

¹ Jakkolwiek w polskim dyskursie sławistycznym tytuł ten funkcjonuje jako „Rok Pański”, niemniej jednak uznaliśmy, że w ramach tego artykułu bardziej przystający jest tytuł odnoszący się do perykopy ewangelicznej Łk 4,16-22 w przekładzie: *Święta Ewangelia*, Warszawska Metropolia Prawosławna, War-

między 1927 i 1948 r. Jako punkt orientacyjny dla odsłonięcia funkcji problematyki tanatologicznej w utworze niepoddającym się jednoznacznej kwalifikacji gatunkowej wykorzystaliśmy wydany w 1935 r. szkic *Stary Walaam* (*Старый Валаам*).

Wśród współcześnie rozwijających się metodologii, które z powodzeniem stosowane są w badaniach nad tego rodzaju prozą, na szczególną uwagę zasługują emigrantologia² oraz studia pamięci³. Używane m.in. w badaniach emigrantologicznych pojęcie „traumy” w odniesieniu do przedstawiciela pierwszej fali porewolucyjnej emigracji będzie miało pełne zastosowanie. Badania prozy I. Szmielowa pod takim kątem są prowadzone i przynoszą efekty⁴. Podobnie wyrażanie uczucia nostalgii, problematyka autobiografizmu, refleksja historiozoficzna i przewartościowania w obliczu osobistych dramatów i katastrof dziejowych inspirują do studiów pod kątem kategorii pamięci w literaturze.

W podjętym opracowaniu odwołamy się do dyskursu antropologii synergijnej⁵, która, naszym zdaniem, otwiera nową perspektywę w interpretacji spuścizny Iwana Szmielowa. O przesłankach skłaniających do rozpatrywania jego prozy (określanej przez Monikę Sidor mianem „teologii literackiej”⁶) w kluczu wpływu hezychazmu pisano już w artykule na temat roli Walaamu w biografii twórczej autora zapisków z pielgrzymki na „Athos Północy”⁷. Sposób ujęcia tematu śmierci w okresie emigracyjnym neorealisty potwierdza tamte intuicje, podsuwając materiał badawczy. Zanim jednak przejdziemy do konkretnych obrazów literackich, niezbędne jest ogólne wyjaśnienie, w jaki sposób hermeneutyka hezychazmu traktuje temat śmierci. W ten sposób zaznaczony zostanie punkt odniesienia dla podjętej analizy.

Opierając się na badaniach Instytutu Antropologii Synergijnej⁸ nad całościowo rozpatrywaną literaturą hezychazmu (od 4 wieku n.e. do czasów współczesnych) zrekonstruowano uniwersalny schemat procesu duchowego. Można go ujmować w postaci pięciu kluczowych działów: od Sytuacji wyjściowej (grzechu–grzeszności), poprzez trzy etapy, w których w ascecie dokonuje się przemiana duchowa (Ustosunkowanie,

szawa 2015. Podobnie w angielskiej wersji tytułu wykorzystaliśmy rozszerzone tłumaczenie Biblii *Amplified Bible*, Luke 4 Amplified Bible (20.04.2025). O znaczeniu tytułu – zob. poniżej.

² Por. L. Suchanek, *Człowiek w traumie. Emigrantologia na przykładzie emigracji rosyjskiej XX wieku*, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL” 2009, nr 3/4, s. 230-244.

³ Zob. S. Pościć, *The Meaning of Memory in Bunin and Hippis*, „Literatūra” 2021, vol. 63 (2), pp. 41-53.

⁴ Por. np. O. Федотов, А. Шелемова, *Окровавленная Россия с другого берега: двоемирие в эпопее Ивана Шмелева «Солнце мёртвых»*, „Emigrantologia Słowian” 2015, vol. 1 s. 53-61.

⁵ Zob. С. Хоружий, *Исихастская диалектика смерти*, [w:] 006_Horuzhy_Dialektika_Smerti.doc, [w:] live.com (04.03.2025); idem, *Психология врат как врата метаспихологии*, [w:] 032_Horuzhy_V-rata.doc, [w:] live.com (04.03.2025).

⁶ Por. M. Sidor, *Rosja i jej duchowość: proza „pierwszej fali” emigracji rosyjskiej*, Lublin 2008, s. 33.

⁷ Zob. J. Kuffel, *Literatura w kręgu wpływu hezychazmu: Walaam w prozie Nikolaja Leskowa i Iwana Szmielowa*, „Kultura Słowian” 2023, nr 19, s. 27-38.

⁸ Zob. Институт Синергийной Антропологии, [w:] synergia-isa.ru (04.03.2025).

Praxis, Theoria), po wstępowanie w otwarty (na wieczność) etap Eschatologii, będący nowym modusem istnienia (świętość, zbawienie).

Jeśli chodzi o główne etapy procesu duchowego – rozpięte pomiędzy stanem wyjściowym i perspektywą *telosu* – to ich zawartość ujmowana jest (symbolizowana) przez następujące pojęcia: pokuta; asceza, czyli działanie duchowe (umysłu); współpraca z łaską (synergia); hezychia, czyli stan integracji i wyciszenia; theosis (przebóstwienie), Miłość⁹. W ujęciu Tradycji¹⁰ mistyczno-ascetycznej, o której mowa, na ten trzyczęściowy proces nakładają się dwa stopnie modlitwy hezychastycznej. Pierwszy ma bardziej „czynny” charakter, tzn. **działanie** człowieka – energie ludzkie wychodzą na plan pierwszy. Drugi stopień nazywany *theorią* lub kontemplacją charakteryzuje się większą „biernością” człowieka i tu zasadniczo działają Boże energie. Te dwa stopnie niejako łączy węzeł hezychii, bo kiedy pierwszy z nich ją „osiąga”, to przekroczona zostaje granica ontologiczna i asceta wstępuje na stopień drugi (inny modus istnienia).

Tak ogólnie ujęty proces duchowy rozwijamy następnie w mniejsze jednostki (węzły), które zostały oznaczone pojęciami ze *Słownika antropologii hezychazmu*¹¹ i opisane w „Matrycy Pojęciowej Hezychazmu”¹². W ten sposób uzyskujemy poglądowy obraz przebiegu (Łańcucha) procesu duchowego, który został ujęty w Matrycę Strategii Hezychazmu¹³: Dla poglądowego ujęcia zjawisk natury duchowej posługujemy się *matrycami*, co oczywiście jest daleko idących uproszczeniem. W rzeczywistości bowiem, proces duchowy ma charakter dynamiczny i wielowymiarowy. Siergiej Choruży przy jego opisie stosuje dyskurs antropologii synergijnej, w którym kluczowym pojęciem, podobnie jak w teologii palamizmu, są *energie*. Człowieka i byt rozpatruje się tam jako zestawy bądź przejawy energii wchodzących we wzajemne korelacje, mogą one być zintegrowane, zharmonizowane lub sprzeczne.

Matryca strategii hezychazmu

Grzech-Grzeszność¹⁴ → Namiętności¹⁴ → Pokuta → [Asceza-Działanie duchowe – Łaska-Synergia-Hezychia] → Przebóstwienie → Miłość → Świętość-Zbawienie

⁹ Wielką literę stosujemy na oznaczenie nazw energii Bożych. Te same pojęcia pisane małą literą oznaczają doskonałości (energie) ludzkie.

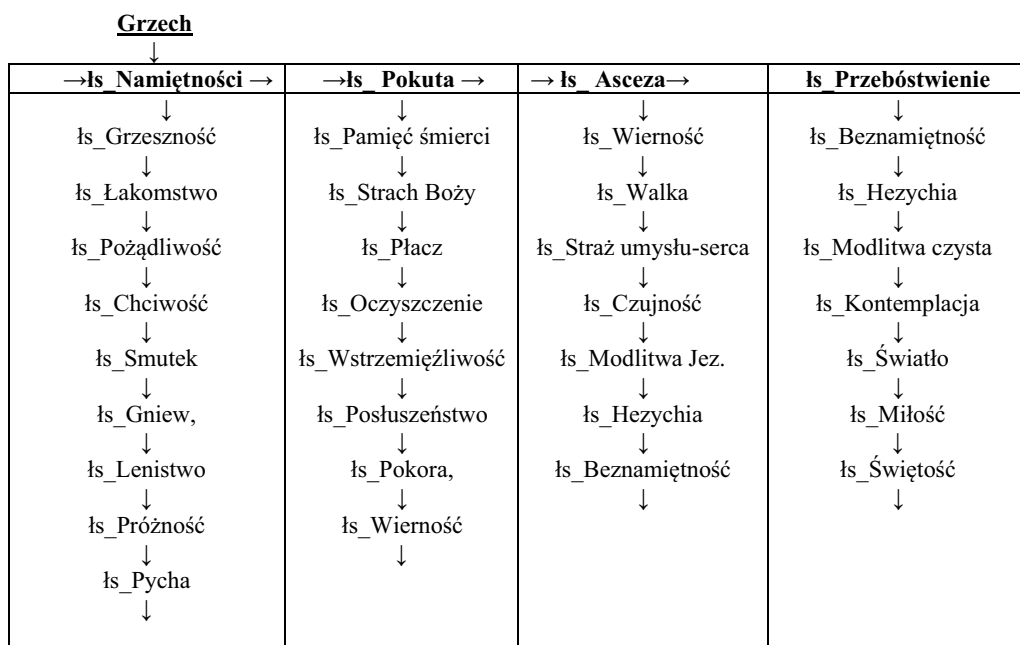
¹⁰ Słowo „Tradycja” pisane wielką literą oznacza tu realny, duchowy fenomen. W języku rosyjskim taki sens tego pojęcia można odróżnić od tradycji w szerszym, powszechnie stosowanym znaczeniu („традиция”) – przez stosowanie terminu „Предание”. Zob. J. Kuffel, *Słowianie wschodni wobec chrześcijańskiej Tradycji w jej podstawowym znaczeniu*, [w:] *Pamięć serca. Liber amicorum. Tom jubileuszowy dedykowany Danucie Piwowarskiej*, pod red. W. Szczukina, Kraków 2008, s. 31-39.

¹¹ Zob. С. Хоружий, *Аналитический словарь исихастской антропологии*, [w:] idem, *К феноменологии аскезы*, Издательство гуманитарной литературы, Москва 1998, s. 88-143.

¹² Zob. J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Metoda interpretacji na podstawie wybranych założeń literatury przekładowej i oryginalnej*, Kraków 2013, s. 43-110.

¹³ Dokładny opis i prezentacja zastosowania tego narzędzia badawczego zob. ibidem, s. 111-134.

¹⁴ W poniższym schemacie łańcuch strategiczny (Łs) Namiętności ujęto w osobną kolumnę. W realnym procesie duchowym należą one do łańcuchów strategicznych Pokuty i Ascezy, w których toczona jest walka z nimi.

Jak widzimy, Pamięć [o] śmierci jest pierwszym węzłem łańcucha strategicznego (Is) Pokuty. Wzbudza ona kolejne węzły: Strach Boży i Płacz prowadzące do Oczyszczenia, we Wstrzemięźliwości i Posłuszeństwie (starcu). Z nich rodzi się Pokora, a ta z kolei integruje wszystkie władze duchowe w węzeł Wierności, który łączy etap Pokuty z następnym łańcuchem strategicznym Ascezy. Tam będzie się toczyć bezwzględna walka z namiętnościami, tj. przejawami energii sprzecznych z całą Strategią procesu duchowego.

Przy okazji, wyjaśnienia wymagają znaczenia słów „Pokuta” i „Asceza”, których zawartość semantyczna nie pokrywa się z tą, jaka zwykle jest im przypisywana w zachodniej tradycji kulturowo-językowej. Pierwsza – „Pokuta” (cs. Покаяние; gr. Μετάνοια) w Strategii opisywanej Tradycji otwiera *Wrota Duchowe*, czyli stanowi warunek i początek pierwszego stopnia modlitwy hezychastów. W Matrycy Pojęciowej Hezychazmu to istotne dla ascetyki pojęcie zdefiniowano w sposób następujący:

Dosłownie „przewartościowanie”, czyli zmiana ukierunkowania umysłu i serca. Obejmuje dwa etapy. Pierwszy – dogłębne doświadczenie sytuacji swojego bytu (tj. zestawu własnych energii) jako sprzecznej z jego naturą (stan dewiacji i wewnętrznego zniewolenia) rodzące dyskomfort i intensywne pragnienie przemiany (uzdrowienia). Drugi – w pogłębiającym się poczuciu utraty czegoś najbardziej istotnego, doznawaniu wyrzutów sumienia i niezadowolenia z siebie – zdecydowane ukierunkowanie woli na podjęcie wysiłku odmienienia aktualnej sytuacji i staranie o to, aby wszystkie aspekty własnej egzystencji (całość psychosomatyczna, energie bytu ludzkiego) były ukierunkowane na intensywne pragnienie transformacji w inny, niezniekształcony wymiar istnienia, utożsamiany z wolnością i szczęściem. Ze stanem tym wiąże się też odkrywanie wymiaru

osobowego – w aspekcie negatywnym (jako zdradzonej przez nas miłości) – i w pozytywnym (miłosierdzia) jako jedynego sposobu uniknięcia grożącej nam katastrofy. Nieodłącznym elementem pokuty jest płacz (skrucha). Pokuta stanowi punkt wyjścia oraz określa klimat Ascezy¹⁵.

Znaczenie drugiego kluczowego pojęcia „Asceza” (cs. Подвиг, gr. Ασκήσις) przenosi nas w pełną dynamizmu przestrzeń *działania* ascety, które zasadniczo wypełnia walka duchowa (cs. невидимая брань) na drodze do Hezychii:

Globalna bytowa strategia ukierunkowana na auto-transformację, zainspirowana i ukierunkowana negatywnym stosunkiem człowieka do zastanej, własnej sytuacji ontologicznej. To, czego poszukuje człowiek – odsłaniają podstawowe elementy ustanowienia, które zostały określone na początkowym etapie procesu duchowego: Zbawienie, Modlitwa i Miłość. Upragnionym i poszukiwanym okazuje się osobowy wymiar bytu, którego pełnię posiada jedynie Bóg. Praktyczna realizacja dokonuje się przez pokutę doprowadzającą do stadium beznamiętności, które stanowi granicę ontologiczną. Poprzez nią następuje przeniesienie świadomości i istnienia w nowy wymiar bytu (*metanoia*). W odmiennym wymiarze ontologicznym, charakteryzującym się inną naturą działających energii, ustanowienie Ascezy przechodzi transformację w nową globalną strategię. Celem podejmowanego wysiłku przezwyciężenia ludzkiej natury jest prawdziwe i kardynalne wzniesienie się ponad nią – osiągnięcie Przeobóstwienia. W nim właśnie Asceza widzi swoje uzasadnienie i uzyskuje nową, nadrealną strategię będącą procesem przemiany ludzkiej natury w synergii Bożych i ludzkich energii. Asceta (cs. подвижник; ασκητής) to ktoś, kto realizuje strategię Ascezy. Na etapie „niższych” stopni ascezy (praksis) polega ona na wycofaniu się ze świata i odrzuceniu powszechnie przyjętego sposobu wartościowania związanego z jego uczestnictwem w upadku. Często więc utożsamia się ascetę z mnichem. Ekskluzywizm Ascezy związany z jej unikalnym, nadnaturalnym charakterem nie zaprzecza jej uniwersalizmowi i nieodzowności dla ludzkiej natury – jest ona realizowana *dla wszystkich i za wszystkich*. Jest to swego rodzaju antropologiczne laboratorium, mające swoją metodologię i prawa, którego charakter opisywany jest mianem sztuki. Centralnym przedmiotem jest doświadczenie wewnętrzne, które bada się pod kątem prawdziwości ontologicznej. Jego zaprzeczenie to fikcja – iluzja (cs. прелесть). Klasyczne atrybuty Ascezy określają pojęcia tożsame z nazwami ślubów monastycznych: wstrzemięźliwość, wierność i posłuszeństwo. Praktykowanie Ascezy przyrównuje się również do walki duchowej, obejmującej zintegrowaną strategię ukierunkowaną na uzyskanie stanu pokoju, tj. beznamiętności, jej aspekt negatywny polega na uważnym tropieniu i pokonywania namiętności, a orężem jest modlitwa nieustanna¹⁶.

Trzecim ważnym dla naszych rozważań hasłem Matrycy Pojęciowej Hezychizmu będzie sformułowanie „Pamięć [o] śmierci” (cs. Память смертная, gr. Μνήμη θανάτου):

¹⁵ J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Metoda...*, s. 77-79.

¹⁶ Ibidem, s. 74-77.

Ascetyka przypisuje jej podobną rolę do strachu Bożego – jest narzędziem i klimatem pokuty. Co prawda, miała zastosowanie u stoików, jednak w prawosławiu nie służy uzyskiwaniu obojętności (*ataraksji*), ale na odwrót – powinna mobilizować do aktywnej postawy wobec zastanej sytuacji. Dzięki stanięciu w perspektywie śmierci człowiek dokonuje przewartościowania, uzyskuje motywację do konsekwentnego zaangażowania się w proces ontologicznej przemiany (*metanoi*). Jej właściwością jest permanentność podtrzymująca klimat powagi i determinację całego procesu duchowego¹⁷.

Włączenie powyższych, dość obszernych definicji do naszych analiz tanatologicznych uznaliśmy za pomocne, ponieważ pomagają w rozpoznaniu Pamięci [o] śmierci jako węzła ważnych etapów procesu duchowego. Dzięki temu badając teksty, w których taka rola została przypisana temu wątkowi, możemy uchwycić jego miejsce w całym kontekście semantyczno-teleologicznym (strategii) utworu.

Przedstawiony powyżej schemat Strategii Hezychazmu jest zasadniczo zgodny z przebiegiem procesu duchowego, który św. Jan z Synaju zawarł w 30 *Słowach* (*Stopniach*) *Drabiny rajskiej*. Pamięci [o] śmierci poświęcono tam osobny rozdział – *Stopień 6*, który podsuwa kilka ciekawych tropów. Po pierwsze, pod określeniem „pamięć [o] śmierci” kryje się kilka sensów, które nie zawsze muszą mieć pozytywne aksjologiczne znaczenie. Jest ona właściwością natury ludzkiej po Upadku (Adama), a więc aktualnym uniwersalnym stanem ludzkości, co objawia się powszechnym strachem przed śmiercią. Bardzo ciekawie prezentuje się zestawienie tego egzystencjalnego doświadczenia, z Chrystusem, który co prawda, jak każdy człowiek, „boi się śmierci”, „ale nie drży” – w przeciwieństwie do sytuacji ludzi, u których brak żalu za grzechy demaskowany jest przez „drżenie przed śmiercią”. To odniesienie prowadzi autora do wniosku o rozróżnieniu właściwości dwóch natur. Wbrew nasuwającej się interpretacji, intencją zasadniczą nie jest argumentowanie dogmatu chalcedońskiego, ale pokazanie odrębności przejawów (energii) dwóch natur i to właśnie w kwestii sposobu przeżywania pamięci [o] śmierci. Panika (drżenie) w ogóle nie dotyczy Chrystusa, niemniej jednak jest to jedna z postaw wobec śmierci, wspólna zarówno dla epoki, Jerozolimie za rządów Piłata, czy ludziom XXI w. W Chrystusie natomiast ujawnia się druga i trzecia postawa (energia). Bojaźń śmierci, której symptomem jest smutek, jest naturalnym odruchem Jezusa – takich przejawów ludzkiej „słabości” nie usiłował On ukrywać wobec uczniów (por. Mk 14,34). Takie doznanie traktujemy jako typowe dla ludzi, niezależnie od światopoglądu religijnego. Dotyczy ono również prawosławnych i do niego często odwołuje się duszpasterstwo i homiletyka. Ale w Chrystusie ujawnia się również trzeci rodzaj przeżywania śmierci, który odnosi się do Jego Bożej natury i objawiających ją energii. Ten typ Bożego działania, wobec którego stosuje się identyczną, jak w przypadku dwóch działań ludzkich, nazwę, został jednoznacznie odróżniony ze względu na swe źródło i naturę. W naszych rozważaniach będziemy go oznaczać wielką literą. Przede wszystkim Abba z Synaju formułuje aksjomat, że „dozgoniała świadomość śmierci” objawia się wolnością od strachu. Opiera go na twier-

¹⁷ Ibidem, s. 69-70.

dzeniu Świętych Ojców o tym, że „doskonała miłość nie podlega upadkowi” (6,14). Skoro wiemy, że przyczyną naturalnego strachu przed śmiercią jest Upadek, któremu tylko Bóg (doskonała Miłość, czyli energia Boża, objawiająca się na ostatnim stopniu *Drabiny rajskiej*) nie podlega, to jest to jednoznaczne wskazanie na tożsamość obu energii. W dalszej części tego *Słowa* św. Jan wprost ujawnia jej źródło i naturę, zapewniając, że „myślenie o śmierci” jest „darem Boga” (4,20). Nieco wcześniej pisze o działaniu (energii) Ducha Świętego przejawiającym się w pragnieniu odejścia z tego świata (6,9).

Niewątpliwie kulminacją *Słowa 6* jest obraz Hezychiusza z góry Horeb, który dzięki pamięci [o] śmierci z opieszałego mnicha przemienił się w prawdziwego hezychastę. Momentem zwrotnym było trwające godzinę doznanie realnego zgonu (nawiązujące do *wizji św. Teodory*, dziś taki stan nazwalibyśmy śmiercią kliniczną), po którym przez 12 lat prowadził życie rekluza w milczeniu, spożywając tylko chleb i wodę. O jego permanentnej *skrusze* świadczył dar ciepłych łez nieustannie spływających w ciszy z jego oczu. On też w momencie śmierci wypowiedział wobec zgromadzonej braci sentencję, której parafraza uwieczny w charakterze owocu praktykowania rozpatrywanej doskonałości całe *Słowo*: „Przebaczenie. Kto wpatrywał się w pamięć [o] śmierci, ten nigdy nie będzie mógł zgrzeszyć”¹⁸.

Św. Jan z perspektywy jednego z uczestników tego wydarzenia zamieszcza kapitalny komentarz, który oddaje istotę synergii Bożej Pamięci [o] Śmierci i ludzkiej pamięci [o] śmierci: „Nas zaś patrzących na tego, który dawniej był tak opieszale, napełniła bojaźń (Mk 9,6¹⁹) na ten widok tak nieoczekiwanie odmienionego (Łk 9,29²⁰) przez ową błogosławioną metanoję i przemienienie”²¹. Obraz ten jednoznacznie nawiązujący do ewangelicznego Przemienienia na górze Tabor wprowadza nas nieoczekiwanie w przestrzeń drugiego stopnia modlitwy hezychastycznej, w którym *inicjatywę* przejmują Boże energie. Jest to jakościowe przetransformowanie ludzkiej energii pamięci [o] śmierci – w Bożą energię o radykalnie odmiennym statusie ontologicznym. Na potwierdzenie tego, że jesteśmy świadkami transformacji ascety w etap Eschatologii (świętości i zbawienia), autor *Drabiny* opowiada o tajemniczym zniknię-

¹⁸ Zdanie to ma różne odcienie znaczeniowe w poszczególnych przekładach *Drabiny rajskiej*: cs św. Paisjusza Wieliczkowskiego: «Простите. Никтоже память смерти увидев [держав], возможе согрешити когда» (*Лествица с Житием прп. Иоанна Синайского* (BMN № 286), [w:] J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Metoda...*, s. 359); współczesny rosyjski: «Простите, кто стяжал память смерти, тот никогда может согрешить» (Иоанн Лествичник, *Лествица или Скрижали духовные*, Санкт-Петербург 2008, s. 163-164). W. Polanowskiego: „Przebaczenie. Nikt, kto sławił pamięć o śmierci nigdy nie będzie mógł zgrzeszyć” (Święty Jan Klimak, *Drabina raju*, wstęp A. Naumowicz, przekł. W. Polanowskiego, E. Osek, Kęty 2011, s. 164). W moim tłumaczeniu sformułowanie „wpatrywał się” nawiązuje do wersji cs, w której użyto słowa mającego wspólny rdzeń z podstawowym pojęciem hezychazmu „(Бого)видение” oznaczającym drugi stopień modlitwy umysłu.

¹⁹ Por. *Grecko-polski Nowy Testament*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1994, s. 189.

²⁰ Por. *Święta Ewangelia...*, s. 180.

²¹ *Лествица с Житием...*, s. 359, przekł. mój (JK).

ciu świętych relikwii po pogrzebie, widząc w tym znak objawiający świętość należącą już do innego modusu istnienia, w którym prawa fizyczne naszej aktualnej egzystencji nie obowiązują. Ważne jest jeszcze i to, że ów znak osiągniętej świętości potwierdza autentyczność Pokuty [Ποкаяние; Μετάνοια], przyswojonej dzięki Pamięci [o] Śmierci, która też zrodziła czystość niepodległą zepsuciu i otworzyła Wrota Duchowe *działaniu* (ros. Делание; gr. Πράξις), tj. pierwszemu stopniowi modlitwy nieustannej, który zgodnie z zapewnieniem św. Grzegorza Palamasa jest pewną drogą do hezychii i stopnia drugiego, czyli Przebóstwienia²².

2. Chronotop i tytuł utworu

Czas fabuły powieści *Rok łaskowości Pana* obejmuje półtora roku znaczone datami prawosławnego kalendarza liturgicznego: od początku Wielkiego Postu (Czysty Poniedziałek 1879 r.) do wspomnienia liturgicznego męczenników Eulampia i Eulampii, patronki matki głównego bohatera (10 października 1880 r.). Formalnie przestrzenią, w której rozgrywają się wydarzenia, jest Moskwa – głównie dzielnica kupiecka *Zamoskworieczje*, dom rodzinny, cerkwie... Retrospekcje, liturgia, ikony, opowiadania i czytania ze *Świętej Historii* rozszerzają czas i przestrzeń na wcześniejsze wydarzenia z życia bohaterów, ich przodków, dzieje Rosji i Rusi, Bizancjum i Izraela, aż po pierwszych ludzi w Raju. Owo otwarcie chronotopu obejmuje również przyszłość, a więc czas i przestrzeń emigracji porewolucyjnej, momentami prześwitujące przez tok narracji. Wybieganie w przyszłość sięga jeszcze dalej, przekraczając próg śmierci – w nadziei na spotkanie w wieczności i Zmartwychwstanie.

Tytuł znajduje uzasadnienie w jednym z kluczowych fragmentów – w słowach Gorkina wypowiedzianych w wigilię Święta Trójcy:

Słusznie. Jutro cała ziemia obchodzi imieniny. Dlatego to – Pan ją odwiedzi. Ty masz za patrona Jana Teologa, a mój – Archanioł Michał. Każdy ma swojego. „Pójdę, powie Pan – popatrzę w Trójcy Świętej, nawiedzę”. Adam zgrzeszył. I co na to Pan powiedział? „To przez ciebie cała ziemia niewinna została przeklęta, widzisz cośes narobił!” I wyruszy. Jutro na kolankach modlić się będziemy – w ziemię, za grzechy. Ziemia dla Niego wszelkie kwiatki wyhodowała, brzoźki, zioła bez liku... Tak oto zaniesiemy dla Niego, jak król Abraham. I modlić się będziemy: „ześlij [nam], Panie, rok łaskowości Twojej!” Tak oto zaśpiewają jutro [w cerkwi]: „Który bóg jest tak wielki, jako Bóg nasz? Tyś jest Bogiem, działającym cuda!”²³.

W przytoczonych słowach zawarta jest parafraza dwóch fragmentów liturgii. Jeden z 1 września: „Pobłogosław koronę roku łaskowości Twojej Panie” [(...) благослови

²² Por. St. Paisius Velichkovky, *The Scroll*, transl. by Fr. Seraphim Rose, [in:] *Little Russian Philokalia*, vol. IV: *St. Paisius Velichkovky*, New Valaam Monastery, Alaska 1994, p. 32.

²³ И. Шмелев, *Лето Господне*, idem, *Лето Господне. Избранные произведения*, Москва – Санкт-Петербург 1998, с. 99-100. Przekład tekstów ros. i cs, o ile nie wskazano inaczej – autora artykułu.

венец лета благости Твоя, Господи]. Jest to fraza powtarzająca się w poszczególnych prośbach za miasta, za cerkiew itp. oraz w troparionie święta:

Тропарь Индикту [indykcji] (церковному новолетию)

Вся твари Содетелю,/ времена и лета во Своей власти положивый,/ благослови венец лета благости Твоя, Господи,/ сохраняя в мире люди [Императора] и град Твой/ молитвами Богородицы и спаси ны²⁴.

Drugi fragment sparafrazowanej przez Gorkina modlitwy dotyczy liturgii na dzień Świętej Trójcy (*Беликий прокимен*²⁵). Celowe pomieszanie (pomylenie) liturgii dwóch świąt charakteryzuje poglądy i wiedzę religijną bohatera. Nie są one odzwierciedleniem ortodoksji w sensie literalnym, a jednak co do istoty (ducha) jest on wyrazicielem prawosławia zarówno w nauce, etyce, jak i w życiu. Jednakże skierowanie uwagi na liturgię pierwszego dnia roku, czyli święto (rocznicę) Stworzenia Ziemi, bo lata liczone są od tego momentu, jest kluczowe dla odczytania wymowy utworu. Z kolei dzień Świętej Trójcy – to imieniny Ziemi, bo jest to wspomnienie Spotkania Nieba z Ziemią, gdy Bóg nawiedził ją, przychodząc w gościnę do Abrahama, by zawrzeć z nim Przymierze. Przytoczona parafraza liturgiczna odwołuje się również do perykopy:

I przyszedł do Nazaretu, gdzie się wychował. I zgodnie ze swoim zwyczajem, w dzień szabatu wszedł do synagogi, i powstał, by czytać. I podano Mu księgę proroka Izajasza. I otworzywszy ją, znalazł miejsce, gdzie było napisane: Duch Pana jest na Mnie, ponieważ namaścił Mnie, bym zwiastował Dobrą Nowinę ubogim, posłał Mnie, bym uzdrowił tych, którzy mają serce skruszone, obwieszczał zniewolonym wyzwolenie, niewidzącym – przejrzanie, abym uciśnionych wypuścił na wolność i obwieszczał rok łaskawości Pana (...) (Łk 4,16-22²⁶).

3. Przewodnik

W stylistyce autobiograficznej narracji pierwszoosobowej główny bohater – siedmioletni Iwan – opowiada o ostatnim roku z ojcem, a więc o pełni szczęścia przeżywanej w rodzinie, dla której wiara i tradycja prawosławna określają wszystkie aspekty codzienności. A potem o bezsilności i bólu w obliczu ostatecznego rozstania i poczucia, że kończy się szczęśliwe dzieciństwo. Znaczące są myśli w czasie pogrzebu ojca:

²⁴ *Настольная книга для священно-церковно-служителей*, сост. С. Булгаков, Харков 1900, с. 308.

²⁵ *Рог. Триодъ цветная. День Святой Троицы. Пятидесятница*, [в:] *День Святой Троицы. Пятидесятница – Переводы богослужений*, [в:] azbuka.ru (14.03.2025).

²⁶ *Święta Ewangelia...*, s. 159-160.

„*Tam – on – mój ojciec...* Ja wiem: to jest ostatnie pożegnanie, pożegnanie z domem rodzinnym, ze wszystkim co *było*”²⁷.

Za indywidualnymi losami moskiewskiej rodziny kupieckiej – w formie przypominającej fragment sagi rodzinnej – kryje się rosyjska epopeja, związana z życiem całego narodu skazanego na utratę szczęśliwego bytu, wygnanie. Badacze zwracają jednak uwagę na to, że funkcja prozy Szmielowa nie ogranicza się do nostalgii²⁸. Fenomen niewyczerpanego optymizmu kryje się w osadzeniu tragedii osobistej i narodu w żywym doświadczeniu prawosławia – doznane cierpienia i wygnanie przeżywane w wierze uzyskują nowy sens.

W drodze ku dojrzewaniu (fizycznemu i duchowemu) bohater ma przewodnika, który jest nie tylko nauczycielem i powiernikiem, ale jednocześnie współuczestnikiem wszystkich chwil radosnych i nieszczęść. Pomimo niższego statusu społecznego, traktowany jest jak członek rodziny. W nieco żartobliwym, serdecznym tonie – przypisany mu został tytuł „sprawiedliwego” (праведник), uosabiający pewien typ prawosławnej świętości. W cerkiewnosłowiańskiej Biblii słowo „праведник / праведный” występuje ok. 400 razy, czasem oznacza samego Boga, ale częściej człowieka wiernego Bogu, jak Noe, Hiob, Abraham, czy w Nowym Testamencie – Józef Oblubieniec, Symeon lub Zachariasz.

W patrystyce Wierność (cs. Целомудрие; gr. Σωφροσύνη) jest to zintegrowany stan ludzkiej natury osiągany w procesie duchowego oczyszczenia i modlitwy. Jest to ukie runkowanie wszystkich energii ludzkich zgodne z energiami Bożymi. Czasem tłumaczone jako czystość – w znaczeniu biblijnej wierności Bogu – nie tylko w działaniach zewnętrznych, ale przede wszystkim w pragnieniach, myślach, uczuciach. Osiąga się go w *synergii* z Bogiem, ale ważny jest też aspekt ludzkiego zaangażowania, tj. czynnego przeciwstawiania się wszystkiemu, co może go naruszyć: strzeżenie czystości myśli i ciała. Nie jest to jedynie kategoria moralna, ale w pierwszej kolejności ma charakter ontologiczny – doskonałość jako przejaw uzdrowionej ludzkiej natury, zintegrowanej, uczestniczącej w procesie transformacji w inny wymiar istnienia i uzyskującej nowe możliwości poznawania i tworzenia²⁹.

Określenie to przewija się w tytule i treści obrazka wiszącego nad łóżkiem w komórcie Gorkina – „Śmierć Świętego” [Кончина Праведника]. Obraz ten budzi stale niepokój w chłopcu (głównym bohaterze), który patrząc na niego, zadaje pytania o sprawy ostateczne. Szczególnej powagi wątek ten nabiera w obliczu choroby i śmierci ojca. W tym kontekście przywołana zostaje *wizja św. Teodory* zawierająca prawosławną naukę o pośmiertnych losach dusz ludzkich:

²⁷ И. Шмелев, *Лето Господне...*, s. 492.

²⁸ Рог. И. Осминина, *В поисках утраченной России*, [в:] И. Шмелев, *Собрание сочинений в 5 томах*. Т. 4. *Богомолье: Романы. Рассказы*, Москва 1998, s. 9.

²⁹ J. Kuffel, *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Metoda...*, s. 104-105.

Popatrzyłem na obrazek z odchodzącym Świętym i odczułem grozę: wciąż wokół niego *ci fioletowi*, po kątach się cisną, a podejść bliżej nie mają odwagi. I pytam:

– Powiedz... a tatuś będzie odchodzić... jak Święty [Праведник]?

– Każdy ma swoje grzechy, jeden Bóg bezgrzeszny. Ale przecież wielu orędowników ma tatuś, wiele dobra czynił. Tyle dobra, tyle... mało takich, jak tatuś. W poczet sprawiedliwych Pan go zaliczy... „błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią”, – to przecież Słowo Pańskie...

(...) A ty to już bądź spokojny o tatusia. Odejdzie dobrą śmiercią [отойдет праведной кончиной] i będzie tam na nas oczekiwać, a my powinniśmy się przygotować, strzec dobrego żywota. A to jeśli nie zasłużymy na sprawiedliwość [праведность], to nastanie wieczna rozłąka, na wieki wieków, amen.. Bierz tatusia za wzór – a się obaczym.

– I ty się obaczysz, he? Ty się z nami obaczysz... *tam* na *tamtym* świecie?

Jeśli okażę się godzien – obaczę się.

– Okaż się godzien... naj-milszy... okaż się godzien!.. Bo jakże to bez ciebie-tak... jużci, byle by wszyscy razem...³⁰.

Iwan przypisuje jeszcze swojemu mentorowi tytuły „угодник”³¹ i „преподобный”³². Pierwszy wskazuje na zgodność ludzkich energii z Bożymi (tj. doskonałe wypełnianie woli Bożej). Drugi, zwykle kojarzony ze świętym mnichem, wyraża biblijną ideę obrazu i podobieństwa Bożego w człowieku (por. Rdz. 1,26-27). Asceta realizując Strategię życia duchowego odnawia w sobie zatarte – po upadku pierwszych ludzi – podobieństwo Boże. Wznosząc się po stopniach Drabiny rajskiej utożsamia się z Chrystusem i w sposób nadzwyczajny staje się podobny do Boga (пре-подобный), co objawia się doskonałą synergią. Ten typ świętości znajduje pierwowzór w postaci św. Sergiusza z Radoneża, którego imię wielokrotnie przewija się na kartach powieści.

W ten oto sposób przybliżamy się do problematyki oddziaływania hezychazmu w powieści.

4. Szkoła śmierci ascetów z Walaamu

Walaam w życiu początkującego pisarza okazał się wydarzeniem (1895 r.), które miało w przyszłości wyznaczyć jego twórczości nieoczekiwany horyzont. Tam *poza granicą świata*³³ spotkał pustelników, którzy za cel obrali sobie... przygotowanie do śmierci:

(...) Walaam nagle okazuje się być mogiłą... Wszyscy pełzną, nakrywszy się mantiami z krzyżami, czaszkami... „niezauważalnie, po cichu” podpełzają i...

– Dzień się kończy – do grobu coraz bliżej... wzdycha ze spokojem schimnich.

³⁰ И. Шмелев, *Лето Господне*, idem, *Лето Господне. Избранные произведения*, Москва – Санкт-Петербург 1998, s. 454-455.

³¹ Por. ibidem, s. 16.

³² Por. ibidem, s. 80.

³³ «За гранию мира» – pierwotny tytuł zapisków z „podróży poślubnej” na Walaam, który ostatecznie w publikacji z 1897 r. przyjął tytuł «На скалах Валаама». Por. Г. Беловолов, *Благославение Старца Варнавы*, [w:] И. Шмелев, *Лето Господне. Избранные...*, s. 9.

- A czym się żywiecie? Pytam nie wiadomo po co.
- A kapustką, wodą, chlebuszkiem... Wszystko jedno na żer robactwu w mogile przygotowujemy się śmiertelnym ciałem. Ale dusza... tam! Wskazuje na niebo. Na zielonkawym niebie – gwiazdy. Noc. Żegnamy się. Starzec drepce w kierunku cel – „przygotowywać się”. Biegnę czym prędzej do bramy³⁴.

Czyżby więc na Walaamie odżyła dawna manichejska skrajność, która przejawia się nienawiścią wobec ciała?

Na fotografii – zakupionej wraz z *czotkami* na pamiątkę – pośród 10 starców pokorny Sergiusz, który przez wiele lat strasznie cierpiał z powodu choroby (prawdopodobnie raka). O przemienionym stanie jego człowieczeństwa w ostatnich chwilach życia daje świadectwo ojciec Serafim:

- Przy cerkwi wypełniałem wtedy służbę posłuszeństwa. Pamiętam, zakończyła się właśnie Boska Liturgia. Podchodzi do mnie schimnich Sergiusz – cichutko szeptem, jakby powiew wiaterek: „Żegnaj, ojczyźnie Serafime... żegnaj...” A sam jakoś tak promienieć płacze, obfitymi łzami. A ja już wcześniej to spostrzegłem, że on całą Boską Liturgię przepłakał... o, jak on płakał! I pytam go: „O co ty, ojczyźnie Sergiuszu, tak płaczesz?” A on do mnie, jakby powiem, ledwie słysząc, niby we śnie: „Ach, ojczyźnie Serafime... (...) bo tak mi dobrze-słodko, dlatego płaczę... jakbym był na niebiosach...” A jego mantia cała zapłakana... zupełnie mokra-mokrutka, od łez. „I przyjąłem Święte Sakramenty Ciała i Krwi Chrystusa... i tak mi teraz lekko... i moje dolegliwości już nie męczą, zasnęły...” Otarliśmy się ramię o ramię... A gdy zaczęli dzwonić na Wieczernię, odszedł. Tak oto jego duch zwyciężył to, co śmiertelne, a ból ucichł... zawczasu się uduchowiał. Oto jak był pokorny³⁵.

Przytoczone obrazy określają dwa nieodłączne aspekty stosunku hezychastów do ciała w kontekście Sytuacji grzechu i śmiertelności. Po upadku Adama pomiędzy sferą duchową i cielesną nastąpiła dezintegracja. Ciało podlega pokusom, śmierci i rozkładowi, cielesność staje się przeszkodą na drodze do świętości. Celem Ascezy jest przywrócenie pierwotnej hierarchii, gdzie wyższy element (duch, umysł) odzyskuje swoje pierwszeństwo. Nie oznacza to jednak degradacji cielesności, wręcz przeciwnie ciało zostaje wyniesione – uduchowione (оудухотворение/преображение плоти):

Droga ciała w duchowej praktyce – to nie odcięcie a przetransformowanie, przemienienie cielesności. Jest to uniwersalne podejście, które jednoznacznie wyrażone zostało przez Maksyma Wyznawcę i Pałamę: „ciało razem z duszą przechodzi duchową drogę³⁶”.

³⁴ И. Шмелев, *Старый Валаам*, [в:] idem, *Лето Господне. Избранные...*, с. 735.

³⁵ Ibidem..., с. 728-729.

³⁶ С. Хоружий, *Герменевтика телесности в исихастском опыте*, с. 10, [в:] https://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2012/10/horuzhy_germenevika_tela.pdf (14.03.2025).

Innymi słowy, możemy przyjąć, że symboliczny obraz pojawiający się w patrystyce oraz w XV-wiecznych tekstach hagiograficznych Rusi: „naczynie Boga/mieszkanie Świętej Trójcy” (Bożych energii) – wyraża ontologiczną realność przemienionych ciał hezychastów³⁷.

5. Liturgiczny cykl powieści

Punkt wyjściowy kalendarza, na którym osadzona jest fabuła, to Czysty Poniedziałek – pierwszy dzień Wielkiego Postu. Rola Pokuty (покаяние) nie ogranicza się jednak do siedmiu tygodni przygotowania bohaterów do Paschy, która nastąpi już w trzecim podrozdziale pierwszej z trzech części powieści: „Święta” (Праздники). Św. Sergiusz z Radoneża i hezychasci z Walaamu traktowali obecne życie jako czas pokajania. Celem było oczyszczenie, ale wiedzieli, że źródło świętości tkwi poza człowiekiem. Im pozostawiono łyżę i skruchę serca z powodu grzechów, natomiast moc sprawcza przemiany pochodzi spoza granicy naszego tu i teraz (w dyskursie palamizmu ów „element” aktywny procesu duchowego stanowią Boże energie). Szmielow był pilnym uczniem w szkole starców. Zrozumiał, że rzeczą najważniejszą, od której zaczyna się prawdziwe prawosławie, jest pokajanie. To prawda, że zza horyzontu nadejdzie Światło Paschy i Taboru i rozświecili wszystko, ale ono właśnie jest już domeną Bożych energii a nie działań człowieka. Więc zaczyna się „wszystko nowe teraz, inne”, „ostatnie dni”, „dusza – ją trzeba przygotować”, „dawne życie się kończy i trzeba szykować się do życia *tamtego*, które nadchodzi”³⁸. Hymn na cześć Krzyża i Zmartwychwstania zarazem, Modlitwa św. Efrema Syryjczyka i Wielki Kanon św. Andrzeja z Krety – trzy punkty orientacyjne Strategii: od stanu grzechu do świętości – od śmierci do Życia.

Św. Efrem (IV w.) reprezentuje syryjsko-synajską formację hezychazmu, której początki sięgają czasów, kiedy ton ascezie nadawali eremici z Egiptu i Palestyny. Jej dojrzałe stadium uosabiają dwaj wielcy asceci mistycy VI-VII w. święci Jan z Synaju i Izaak Syryjczyk. W nazwanej jego imieniem krótkiej, wielkopostnej modlitwie zawarto syntezę „nauki” hezychastów o chorobie duszy (namiętnościach), uzdrowieniu (doskonałościach), pokucie i synergii. Wielki Kanon z kolei to przeniesienie w przestrzeń biblijno-liturgiczną walki duchowej, która rozgrywa się w hezychasście. Autor żył w czasach, gdy na Synaju spisywano *Drabinę rajska* – *strategikon* działania duchowego, głównie dla mnichów. W Kanonie św. Andrzeja wszyscy prawosławni otrzymali przewodnik Pokuty wraz z podstawowym zestawem terminów hezychazmu: grzech (грех), namiętności (страсти, страстные помыслы), acedia (уныние), pokuta

³⁷ Пор. «сосуд избран Богу/Святому Духу», «обитель Святыя Троицы» – tak wyraził ten stan w odniesieniu do św. Sergiusza Epifaniusz Mądry – *Житие преподобнаго и богоноснаго отца нашего игумена Сургия Чудотворца*. Списано бысть от премудрого Епифания. Подготовка текста и комм. Д. Буланина, [в:] *Памятники Литературы Древней Руси, XIV – середина XV века*, Москва 1981, с. 270, 280.

³⁸ Пор. И. Шмелев, *Лето Господне...*, с. 16-17.

(покаяние), serce skruszone (сердце сокрушенное), płacz (плач, рыдание), łzy skruchu (слезы умиления), posłuszeństwo (послушание), działanie (деяние), Drabina (Лестница), uzdrowienie (исцеление), świetlista łaska (светозарная благодать), doskonałość (добродетель), pokora (смирение), czystość (чистота), święty (праведный), pepsis (trzeźwienie), beznamiętność (безстрастие), zbawienie (спасение), werność (целомудре), kontemplacja (зрение, видение), Światło (Свет, просветить), Miłość (Любовь)...

Chłopiec wsłuchuje się w „inne słowa – nie nasze: bo są to słowa Boże” (tak! – liturgiczne pojęcia odbiegające od języka codziennego, to symbole Bożych energii). I oto jego uwagę absorbuje słowo „целомудре” – „jakbyś słyszał dzwon”. I w tej liturgiczno-pokutnej przestrzeni świątyni przybliża się duchem do granicy, za którą przeczuwa obecność prababki Ustiny, z nieodłączną skórzaną drabinką (лестовка) do modlitwy Jezusowej we dnie i w nocy. Wie, że dusze wszystkich tych, których znał i już odeszli, też tam są. A wtedy myśl, że i on i jego bliscy dołączą do nich i może to nastąpić w każdej chwili. Więc nawet dzwon cerkiewny brzmi w jego uszach jak napomnienie: „Pamiętaj – Pa-mię-taj...” (По-мни)³⁹.

Ten dźwięk będzie towarzyszył ostatniej drodze ojca – w scenie zamykającej powieść. I wtedy Iwan wspomni bicie dzwonów na Wieczernię Czystego Poniedziałku, tak jak czytane przy umierającym słowa *Kanonu na odchodzenie duszy*: „Duszo moja, duszo moja... powstań, czemu śpisz? Koniec jest blisko...” – przypomną mu *Wielki Kanon* św. Andrzeja z Krety⁴⁰.

Śmierć i pamięć o niej jest stałym motywem wplecionym w tkaninę narracji powieści. Gorkin wypełnia rolę przewodnika wprowadzającego chłopca w jej tajemnicę. Przywołuje budujące obrazki krewnych, których życie było przygotowaniem do śmierci, a odchodzenie miało charakter wydarzenia duchowego (babka Ustina, Pelagia Iwanowna). Razem chodzą na ich groby w Radonicę, by sprawić im Wieczną Pamięć i oswajać się ze śmiercią. Gorkin zresztą „lubi” poruszać ten temat. Nad jego łóżkiem wiszą dwa kontrastujące ze sobą obrazki: „Śmierć Świętego” i „Śmierć grzesznika” – podtrzymują one pamięć i napięcie. W książeczce używanej na panichidach z imionami zmarłych, nad którą Gorkin ma pieczę, przedstawiono pośmiertne losy duszy – na podstawie świadectw egipskich mnichów. Iwan wspomni tę wizję po śmierci ojca, wraz z *mytarstwami* św. Teodory, które nie raz były tematem ich rozmów. A gdy w końcu Wielkiego Postu Gorkin wozi gałązki wierzbowe do cerkwi, to od radości aż trudno jest mu się wysłowić:

(...) Jutro Łazarza wskrzesił Pan. To znaczy wieczne życie dla wszystkich będzie, wszyscy zmartwychwstaniemy. Jakaż to radość! Tak też się śpiewa – Powszechne zmartwychwstanie... z martwych Łazarza podniosłeś Chryste Boże...⁴¹.

³⁹ Por. ibidem, c. 26.

⁴⁰ Por. ibidem, c. 478.

⁴¹ Ibidem, c. 342.

Ale i ten Sprawiedliwy na wzór Abrahama i Hioba, gdy przyjdzie mu zmierzyć się ze śmiercią bliskiej osoby, odczuje smutek i trwogę – naturalne doznania (energije) natury ludzkiej po Upadku. Wtedy Pielgrzym, który od 40 lat wędrował do świętych miejsc i nie raz bywał na Athosie, będzie musiał tłumaczyć, że oprócz miłosierdzia Bożego od śmierci do życia, jest jeszcze miłosierdzie do dobrej śmierci (ко праведной кончине). Ku pokrzepieniu opowie Gorkinowi i chłopcu historię, którą usłyszał od Starca z Optiny o małżeńskiej parze, która została poddana próbie śmierci jedyne go trzyletniego synka. Gdy jego rodzice wpadli w rozpacz i zaczęli złorzeczyć Bogu (żona przestała chodzić do cerkwi, a mąż wypisywał do monasterów pełne wyrzutów listy), wtedy ów optyński Starzec, którego wcześniej czcili, napisał list do tego zrozpaczonego ojca:

Nie usiłuj dociekać ziemskim rozumem dróg Pańskich. Bo to zostało wam posłane dla wypróbowania waszej duchowej stałości. I jeszcze po to, aby uchronić was od gorszego nieszczęścia. Módl się, synu małoduszny, aby Wszechdobry oświecił twoje serce. Amen.

Po tym liście obojgu przyśnił się jednakowy sen, w którym widzieli swego syna jako dorosłego. Związane go ulicami Petersburga w czarnym powozie z tabliczką na szyi z wyrokiem skazującym na śmierć przez powieszenie – za carobójstwo. Sen ten wywołał wstrząs duchowy w przerażonych rodzicach i radykalną zmianę myślenia – metanoję (strach Boży i wdzięczność z powodu łaskawości Boga wobec nich)⁴².

Ów epizod w stylu *Opowieści Pielgrzyma* kieruje uwagę czytelnika ku Optynie. W czasach współczesnych powieściowej fabule było to centrum hezychazmu – rozślawione przez Dostojewskiego, którego rozpacz (pamięć o śmierci syna) przywiodła na próg celi Starca. W podobny sposób autora *Słońca martwych* pamięć o śmierci jedyne go syna wprowadzi w *Rok łaskawości Pana*.

Dlaczego taki tytuł? Przecież tamto półtora roku – chociaż miało i dobre chwile – jednak przeszło pod znakiem śmierci: we wspomnieniach o zmarłych, rozmowach, *złych* przeczuciach, a nawet w liturgii. Wreszcie zakończyło się katastrofą – zgonem ojca i głowy Rodziny w szerszym niż więzy krwi znaczeniu. Czy można zatem mówić o „łaskawości Pana”?!... Kluczem jest perykopa, do której tytuł nawiązuje.

W Czysty Poniedziałek w pieśni 2. Wielkiego Kanonu: „Zmarnowałem moje pierworodne Dobro i Piękno i teraz leżę nagi i pełen wstydu (...). Wpadłem w otchłan namiętności i rozkładu ciała i odtąd aż do teraz nieprzyjaciel mnie prześladuje”.

Ale już pieśń 3: „**Źródło Życia** zyskałem w Tobie, **Zwycięzco śmierci**, i szlocham przed Tobą w moim sercu, zanim nadejdzie kres: zgrzeszyłem, **oczyść** i **zbaw** mnie”⁴³.

⁴² Por. ibidem, c. 438-439.

⁴³ Великий канон свт. Андрея Критского, [в:] Великий канон свт. Андрея Критского (с переводом на русский язык) – Молитвослов, [в:] azbyka.ru (04.03.2025).

W pierwszym dniu cyklu rocznego, w *dzień urodzin* Ziemi, przychodzi Jezus do synagogi, w odpowiedzi na jęk bolejącego serca, które drży w obliczu wszechobecnej śmierci. Bóg zstępuje w Czas Ziemski, który od Upadku Adama zawsze ma swój kres, po to:

(...) bym **zwiastował Dobrą Nowinę ubogim**, posłał Mnie, bym **uzdrowił** tych, którzy mają **serce skruszone**, obwieszczał **zniewolonym wyzwolenie**, **niewidzącym – przejrzenie**, abym **uciśnionych wypuścił na wolność** i obwieszczał **rok łaskowości Pana**⁴⁴.

W powyższych rozważaniach starliśmy się uzasadnić tezę, że sformułowanie perykopy ewangelicznej, które posłużyło za tytuł powieści, jest kluczem do odczytania jej przesłania. Jeśli nasze intuicje są słuszne, to dla bohaterów należących do świata naznaczonego przemijaniem i śmiercią (a tym samym dla autora) – nagle Czas przestaje mieć Kres, ponieważ Brama Śmierci transformuje w Bramę Pokuty... otwiera na Wieczność. Sama śmierć już nie jest wrogiem, ale uczestniczy w Strategii Zbawienia. Mają miejsce Drugie Narodziny Ziemi, które są Nowym Stworzeniem Człowieka: Przebóstwieniem – Świętością – Zbawieniem. W takim podejściu do tematu śmierci możemy rozpoznawać wpływ tanatologii hezychazmu.

Oprócz opytyńskiego Starca w powieści mamy jeszcze jeden trop związany z tą samą formacją hezychazmu, której początek dali w Rosji uczniowie św. Paisjusza Wielickowskiego. Jedna z epizodycznych postaci – bardzo chwalony przez Gorkina za „mądrość duchową” Akimycz – czyta *Dobrotolubije*. Ze względu na swój sposób bycia nazywany jest człowiekiem milczenia (молчальник) i mówi się, że planuje po wydaniu wnuczki za mąż wyruszyć na Athos. Do takiego stanu doprowadziły go nieszczęścia i śmierć syna, który spłonął żywcem podczas pożaru karczmy, którą razem prowadzili⁴⁵.

Czy jednak takie sporadyczne sygnały oddziaływania współczesnych przejawów Tradycji upoważniają do tego, aby dopatrywać się istotnego znaczenia hezychazmu w powieści?

Hezychazm w wąskim sensie jest nurtem mistyczno-ascetycznym i jego adeptami są zwykle mnisi, którzy dążą do podporządkowania stylu życia Strategii wyrażonej w *Drabinie rajskiej*. Jednakże takie rozumienie tego fenomenu nie stoi w sprzeczności z jego szerszym, uniwersalnym dla prawosławia znaczeniem. Tradycja hezychastyczna (zarówno jej teoria, jak i praktyka) wyraża bowiem istotę prawosławia, określa jego antropologię, modlitwę i soteriologię. Szczególnie zaś liturgia, zrodzona w doświadczeniu duchowym tej Tradycji, jest jego przestrzenią. Dlatego uprawnione jest mówić o *hezychazmie liturgicznym*, w którym uczestniczą wszyscy wierni od momentu chrztu. W ten sposób przed prawosławnym wstępującym coraz głębiej w liturgię otwiera się przestrzeń duchowa tożsama ze Strategią theosis. Tak jest też w przypadku autora *Roku łaskowości Pana* i bohaterów jego powieści.

⁴⁴ Por. przyp. 26.

⁴⁵ Пор. И. Шмелев, *Лето Господне...*, с. 406.

References

- Belovolov G., *Blagoslaveniye Startsa Varnavy*, [v:] I. Shmelev, *Leto Gospodne. Izbrannye Proizvedeniya*, Moskva – Sankt-Peterburg 1998.
- Fedotov O., Shelemova A., *Okrovavlenneya Rossiya s drugogo berega: dvoyemiriye v epopeye Ivana Shmeleva «Solntse mŕtyvykh»*, „Emigrantologia Słowian” 2015, vol. 1.
- Grecko-polski Nowy Testament*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1994.
- Ioann Lestvichnik, *Lestvitsa ili Skrizhali dukhovnyye*, Sankt-Peterburg 2008.
- Khoruzhiy S., *Analiticheskiy slovar' isikhastskoy antropologii*, [v:] idem, *K fenomenologii askezy*, Moskva 1998.
- Khoruzhiy S., *Germenevtika telesnosti v isikhastskom opyte*, [v:] https://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2012/10/horuzhy_germenevtika_tela.pdf.
- Khoruzhiy S., *Isikhastskaya dialektika smerti*, 2003, [v:] 006_Horuzhy_Dialektika_Smerti.doc, [v:] live.com.
- Khoruzhiy S., *Psikhologiya vrat kak vrata metapsikhologii*, [v:] 032_Horuzhy_Vrata.doc [v:] live.com.
- Klimak Jan, *Drabina raj*, wstęp A. Naumowicz, przekł. W. Polanowskiego, E. Osek, Kęty 2011.
- Kuffel J., *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Metoda interpretacji na podstawie wybranych zabytków literatury przekładowej i oryginalnej*, Kraków 2013.
- Kuffel J., *Literatura w kręgu wpływu hezychazmu: Walaam w prozie Nikolaja Leskowa i Iwana Szmielowa*, „Kultura Słowian” 2023, nr 19.
- Nastol'naya kniga dlya syvashchenno-tserkovno-sluzhiteley*, sost. S. Bulgakov, Kharkov 1900.
- Osmalina I., *V Poiskakh utrachenoy Rossii*, [v:] I. Shmelev, *Sobraniye sochineniy v 5 tomakh*. T. 4. *Bogomol'ye: Romany. Rasskazy*, Moskva 1998.
- Poštić S., *The Meaning of Memory in Bunin and Hippis*, „Literatūra” 2021, vol. 63 (2).
- Sidor M., *Rosja i jej duchowość: proza „pierwszej fali” emigracji rosyjskiej*, Lublin 2008.
- Suchanek L., *Człowiek w traumie. Emigrantologia na przykładzie emigracji rosyjskiej XX wieku*, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL” 2009, nr 3/4.
- Shmelev I., *Leto Gospodne*, [v:] idem, *Leto Gospodne. Izbrannye proizvedeniya*, Moskva – Sankt-Peterburg 1998.
- Shmelev I., *Staryj Valaam*, [v:] idem, *Leto Gospodne. Izbrannye proizvedeniya*, Moskva – Sankt-Peterburg 1998.
- Święta Ewangelia*, Warszawa 2015.
- Triod' tsvetnaya. Den' Svyatoy Troitsy. Pyatidesyatnitsa*, [v:] *Den' Svyatoy Troitsy. Pyatidesyatnitsa – Perevody bogoslužheniy*, [v:] azbuka.ru.
- Velichkovky St. Paisius, *The Scroll*, transl. by Fr. Seraphim Rose, [in:] *Little Russian Philokalia*, vol. IV: *St. Paisius Velichkovky*, New Valaam Monastery, Alaska 1994.
- Velikiy kanon svt. Andrey*, [v:] *Velikiy kanon svt. Andrey Kritskogo (s perevodom na russkiy yazyk) – Molitvoslov*, [v:] azbuka.ru/.
- Zhitie prepodobnago i bogonosnogo otca nashego igumena Surgija Chudotvorca, Spisano byst' ot premudrogo Epifaniya*, Podgotovka teksta i komm. D. Bulanina, [v:] *Pamjatniki Literatury Drevnej Rusi, XIV – seredina XV veka*, Moskva 1981.

NOTA O AUTORZE

Józef Kuffel – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, pracownik naukowo-dydaktyczny w Katedrze Literaturoznawstwa Rosyjskiego Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. **Publikacje: monografie:** *Hezychazm Rusi Moskiewskiej : metoda interpretacji na podstawie wybranych zabytków literatury przekładowej i oryginalnej*, Kraków 2013; *Hezychazm Rusi Moskiewskiej. Nił Sorski*, cz. 1-2, Kraków (2014, 2018); *W drodze na Tabor. Theosis w życiu i twórczości św. Paisjusza Wieliczковского*, Kraków 2005.

ORCID: 0000-0001-8223-6209

Email: jozef.kuffel@uj.edu.pl

Marcin Cybulski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

CZERWONY HORROR. *NIEDŹWIEDZIE GODY* (1926) KONSTANTINA EGGERTA I WŁADIMIRA GARDINA JAKO PIERWSZY FILM GROZY W KINEMATOGRAFII RADZIECKIEJ

Red Horror. *The Bear's Wedding* (1926) by Konstantin Eggert and Vladimir Gardin as the First Horror Film in Soviet Cinematography

ABSTRACT: The horror genre began to develop in Russia almost simultaneously with the emergence of its indigenous film industry. During the final years of the Russian Empire, thousands of short films were produced, some of which incorporated elements of horror. However, in post-revolutionary Russia and the USSR, support for genre cinema, particularly horror, significantly diminished. Despite this decline, *The Bear's Wedding* (1926), directed by Konstantin Eggert and Vladimir Gardin, achieved notable box office success. The film is an adaptation of Prosper Mérimée's novella *Lokis: The Manuscript of Professor Wittembach*, albeit with a significantly altered plot. Through its narrative structure and cinematic techniques, *The Bear's Wedding* stands out as the first full-length horror film in Soviet cinema, earning a significant place in the history of both Soviet and European cinema.

KEYWORDS: Soviet cinematography, horror movie, film adaptation, *The Bear's Wedding*, Prosper Mérimée

Elementy fantastyki i grozy towarzyszą medium, jakim jest kino, właściwie od zarania jego stosunkowo krótkich (bo liczących mniej więcej sto trzydzieści lat) dziejów¹. Zapotrzebowania na tego rodzaju tematykę wśród odbiorców trzeba doszukiwać się zarówno w tradycji kulturowej, jak i w mechanizmach psychologicznych. Z jednej strony, można pokusić się o stwierdzenie, że cała historia kultury jest ciągiem tworzenia opowieści, w których świat realny styka się z przestrzeniami nadprzyrodzonymi, co przez setki lat miało uwarunkowanie przede wszystkim religijne. Już słynne naskalne malowidła z epoki paleolitu (najbardziej ich znane stanowiska pochodzą z jaskiń

¹ Szerzej: M. Kamińska, *Upiór w kamerze. Zarys kulturowej historii grozy*, Poznań 2016.

w Lascaux i Altamirze²), obok licznych wizerunków zwierząt i scen łowieckich, zawierają tajemnicze reprezentacje hybrydowych, fantastycznych istot na poły ludzkich, na poły zwierzęcych, które mogą być wizerunkami szamanów³, chociaż często interpretuje się je także jako portrety stworzeń z innych światów bądź obrazy transformacji człowieka w byty duchowe⁴. Byłyby to więc w pewnym sensie pierwsze wizualne, artystyczne obrazy światów fantastycznych (aczkolwiek – w rozumowaniu ówczesnego człowieka – postrzeganych jako jak najbardziej realne). Z drugiej strony, obcowanie z produktami kultury, które bazują na fantastyce, tworzeniu nastroju niepokoju i grozy na przestrzeni długich wieków miało zapewne także określone konotacje psychologiczne, dzisiaj istotne w stopniu szczególnym, skoro kontekst religijny, szamański czy rytualny stracił swoją pierwotną wagę. Oczywiście skromne ramy niniejszego artykułu są po wielokroć niewystarczające do nawet pobieżnej analizy tego zagadnienia, toteż potraktowane zostaną tutaj tylko w największym skrócie. Dość stwierdzić, że liczne badania wskazują na ugruntowaną potrzebę ludzkiego umysłu, którą jest dobrowolne narażanie się na bodźce wywołujące lęk, strach i poczucie grozy, o ile dokonuje się ono w kontrolowanych warunkach⁵. Literatura grozy i jej młodszy krewny, czyli horror filmowy, pozwalają zmierzyć się z ukrytymi w nieświadomości lękami w sposób w rzeczywistości nam niezagrażający, a jednocześnie realizować psychiczną triadę: wywołania silnych emocji, następującego po niej *katharsis* i powrotu do harmonii, który wynika z ostatecznej konkluzji, że „to wszystko nie dzieje się naprawdę”⁶.

Podwaliny pod nowożytną recepcję gatunku grozy położyło niewątpliwie ukształtowanie się powieści gotyckiej na przełomie XVIII i XIX wieku. To wtedy powstał swoisty katalog postaci, postaw oraz atrybutów, które na długie lata wyznaczyły kategorie gatunku także w jego filmowej odsłonie: upiorna atmosfera; ponure i nawiedzone zamczyska oraz inne tego typu budowle; klątwa, szaleństwo; wreszcie antynomia pomiędzy niewinnością jednego z bohaterów a jednoznaczną demonicznością innego⁷. Wybiegając nieco do przodu, łatwo zauważyć, że będący przedmiotem niniejszego tekstu film *Niedźwiedzie gody* (*Медвежья свадьба*, 1926) w reżyserii Konstantina Eggerta i Władimira Gardina posiada dokładnie wszystkie te wyznaczniki gatunku w swojej konstrukcji fabularnej oraz warstwie wizualnej. Zanim jednak przyjdzie pora

² B. Osińska, *Sztuka i czas. Od prehistorii do rokoka*, Warszawa 2004, s. 13-16.

³ M. Górzyński, *Na tropie szamanizmu w paleolicie – na przykładzie jaskiń Cougnac i Pech-Merle*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2018, t. XXIII, s. 82-83, 94-101.

⁴ K. Antczak, *Szamanizm jako religia w relacji ze sztuką naskalną*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2017, t. VIII, nr 4, s. 100-101.

⁵ T. Nowak, *Badanie: Dlaczego ludzie oglądają horrory?*, „Rzeczpospolita” 27.01.2020, [w:] <https://www.rp.pl/film/art916761-badanie-dlaczego-ludzie-ogladaja-horrory> (10.12.2024).

⁶ O. Drenda, *Dlaczego warto oglądać horrory*, „Tygodnik Powszechny” 19.08.2023, [w:] <https://www.tygodnikpowszechny.pl/dlaczego-warto-ogladac-horrory-184371> (10.12.2024). O istotnym znaczeniu odczuwania lęku jako adaptacyjnego mechanizmu ewolucyjnego pisał też wybitny psychiatra Antoni Kępiński. Zob. A. Kępiński, *Lęk*, Warszawa 1987, s. 53, 81 i in.

⁷ *Słownik terminów literackich*, J. Sławiński, Wrocław 2000, s. 420. Także: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 280-282.

na bardziej szczegółowe omówienie tego tytułu, należałoby pokrótce przypomnieć historyczne fakty z początków kształtowania się filmowego gatunku grozy – zarówno na świecie, jak i w samej Rosji.

Większość historyków kina zgodna jest, że za pierwszy „oficjalny” horror filmowy w historii dziesiątej muzy należy uznać *Studenta z Pragi* (*Der Student von Prag*, 1913) w reżyserii Stellana Ryea i Paula Wegenera, który wprowadził do kina jeden z kanonów gatunku grozy, czyli przekonanie o dwoistości ludzkiej natury⁸. Jednak już wcześniej powstawały filmy, które korzystały z motywów grozy, jak choćby *Frankenstein* (1910) Jamesa Searle’a Dawleya, wyprodukowany przez studio Thomasa Edisona, ale również zapomniane dziś, eksperymentalne pra-horrorry japońskie czy mniej znane adaptacje *Fausta*, których w latach 1896-1911 był prawdziwy wysyp⁹. W Europie za pierwsze eksperymenty z kinem grozy należałoby uznać wybrane tytuły Francuza Georgesa Mélièsa (*Rezydencja diabła – Le manoir du diable*, 1896; *Zaczarowana gospoda – L’auberge ensorcelée*, 1897) czy Anglika George’a Alberta Smitha (*Nawiedzony zamek – The Haunted Castle*, 1897; *Fotografowanie ducha – Photographing a Ghost*, 1898)¹⁰.

Za datę przełomową w historii horroru filmowego trzeba przyjąć rok 1920, kiedy ukształtował się nurt o niebagatelnym znaczeniu dla całej historii kina, czyli niemiecki ekspresjonizm, posługujący się „świadomą deformacją rzeczywistości, kreowanej na koszmara senny, pełen krzywizn i załamań”¹¹. Takie filmy, jak *Gabinet doktora Caligari* (*Das Cabinet des Dr. Caligari*, 1920) Roberta Wienego, *Zmęczona śmierć* (*Der müde Tod*, 1921) Fritza Langa czy *Nosferatu – symfonia grozy* (*Nosferatu, eine Symphonie des Grauens*, 1922) Friedricha Wilhelma Murnaua nie tylko zmieniły historię kina, ale stały się wyznacznikiem formalnych ram gatunku grozy na długie dziesięciolecie, a także bezpośrednią inspiracją dla filmowców tworzących nawet sto lat później¹². Popularność horroru nie zmniejszała się w kolejnych latach rozwoju kina niemego i początków filmu dźwiękowego. W roku 1925 powstał *Upiór w operze* (*The Phantom of the Opera*, reż. Rupert Julian i in.), a w 1931 dwa ikoniczne filmy ze studia Universal, czyli *Dracula* (reż. Tod Browning) i *Frankenstein* (reż. James Whale) z niezapomnianymi rolami odpowiednio Béli Lugosiego i Borisa Karloffa. W kolejnych latach tematyka grozy była w kinie eksploatowana do cna, głównie

⁸ R. Świecki, *Powstanie i rozwój horroru – kino nieme i początki kina dźwiękowego*, [w:], *Spotkania z gatunkami filmowymi. Horror*, red. B. Fiolek-Lubczyńska, A. Barczyk, R. Nolbrzak, Łódź 2014, s. 43-44.

⁹ R. Świecki, *Powstanie...*, s. 43.

¹⁰ M. Cybulski, *Groza w czasach carskich. Zaginione horrory filmowe Imperium Rosyjskiego*, „Slavia Orientalis” 2022, nr 2, s. 297.

¹¹ R. Świecki, *Powstanie...*, s. 45.

¹² Np. amerykański film *Nosferatu* (2024) w reżyserii Roberta Eggersa, kolejny już remake filmu Murnaua – po obrazie *Nosferatu wampir* (*Nosferatu: Phantom der Nacht*) Wernera Herzoga z 1979 roku. Odgłosy ekspresjonizmu można odnaleźć również w filmach Siergieja Eisensteina, Akiry Kurosawy, Davida Lyncha, Tima Burtona i wielu innych twórców. Estetyka ekspresjonistyczna nad wyraz czytelnie uwidacznia się także w filmie *noir*.

w postaci dziesiątków *sequeli* o zdecydowanie niższej wartości artystycznej, co trwało do wybuchu drugiej wojny światowej, kiedy to zapoczątkowana została kolejna epoka w historii kina¹³.

Jak natomiast wyglądała sytuacja horroru i szerzej rozumianej tematyki fantastyczno-niesamowitej w Rosji carskiej, Rosji porewolucyjnej i pierwszych latach Związku Radzieckiego? Warto wspomnieć, że początki kinematografii w Rosji są niemal tak dawne, jak historia kina w ogóle. Już w maju 1896 roku przedstawiono po raz pierwszy publicznie krótkometrażowe filmy braci Lumière w ogrodzie letnim teatru „Akwarium” w Petersburgu, a kilkanaście dni później na taśmie filmowej zarejestrowano koronację cara Mikołaja II. Były to jednak dopiero załączki, natomiast o pełnowymiarowym przemyśle filmowym w Imperium Rosyjskim można mówić dopiero w kontekście roku 1908, kiedy wytwórnia „Atelier Aleksandra Drankowa” zrealizowała swój pierwszy film fabularny, sześciominutowy utwór *Stieńka Razin* (*Стенька Разин*) w reżyserii Władimira Romaszkowa¹⁴. W ciągu kolejnych dziesięciu lat (do upadku caratu) zrealizowano około trzech tysięcy filmów, na ogół o niezbyt długim metrażu, o typowo rozrywkowym przeznaczeniu, z których większość nie przetrwała do czasów obecnych¹⁵. Obrazy o tematyce grozy i cechach horrorów stanowią jedynie ich niewielki ułamek, jednak niewątpliwie wart odnotowania. Za pierwszy rosyjski horror zwykle uznaje się film *Wij* (*Буй*, 1909) w reżyserii i według scenariusza Wasilija Gonczarowa, opartego na opowiadaniu Nikołaja Gogola pod tym samym tytułem. Film ten nie przetrwał do czasów współczesnych. Rok później na ekrany wszedł inny obraz tego samego twórcy, czyli *O północy na cmentarzu* (*В полночь на кладбище* – również niezachowany), kładący nacisk na lęk wywołany nadprzyrodzonymi, fantastycznymi zjawiskami. Dekadę później wspomniane pierwiastki doszły do głosu w zachodnim kinie okresu ekspresjonizmu. W kolejnych latach w gatunku grozy w Rosji powstały m.in.: *Tajemnica domu nr 5* (*Тайна дома № 5*, 1912) Kaja Hansena, *Tułająca się w zaświatach* (*Загробная скиталица*, 1915) Władysława Turżanskiego, *Portret* (*Портрет*, 1915) w reżyserii Władysława Starewicza, a także kolejna ekranizacja *Wija* (1916) tego samego twórcy. Z pewnymi zastrzeżeniami listę tę mogłyby także uzupełnić dwa filmy Jewgienija Bauera: *Po śmierci* (*После смерти*, 1915) oraz *Umierający łabędź* (*Умирающий лебедь*, 1917), chociaż jedynym w pełni zachowanym filmem z czasów carskich (zarówno obraz, jak i plansze z napisami), zdradzającym cechy horroru filmowego w dzisiejszym pojmowaniu tego terminu, pozostaje *Dama pikowa* (*Пиковая дама*) z roku 1916 w reżyserii Jakowa Protazanowa (nawiasem mówiąc, późniejszego mistrza komedii czasów ZSRR¹⁶).

Historyczną cezurą dla nowej epoki kina rosyjskiego jest nawet nie tyle abdykacja Mikołaja II, czyli dzień 2 marca 1917 roku, co późniejszy niemal o rok dokument

¹³ R. Świecki, *Powstanie...*, s. 48-49.

¹⁴ M. Cybulski, *Groza...*, s. 294-295.

¹⁵ В. Иванова и др., *Великий Кино. Каталог сохранившихся игровых фильмов России (1908-1919)*, Москва 2002, s. 559-564.

¹⁶ M. Cybulski, *Groza...*, s. 297-306.

Wyjaśnienie samorządu terytorialnego Komisariatu Ludowego Spraw Wewnętrznych RFSRR, który w swoich podstawowych założeniach przewidywał rekwizycję przemysłu kinematograficznego. Skończyło się kino epoki carskiej, rozpoczęło kino porewolucyjne. W oczywisty sposób, zgodnie ze słynną maksymą Lenina i Łunaczarskiego („Film jest najważniejszą ze sztuk”), miało ono w szczególny sposób pełnić teraz rolę propagandową i edukacyjną. Horror i grozę coraz silniej zaczęto utożsamiać z „dekadencją Zachodem” i negatywnym wpływem na ducha człowieka socjalistycznego, co spowodowało, że właściwie przez cały okres istnienia ZSRR gatunek ten funkcjonował na marginesie głównych trendów filmowych. Na przekór temu, cieszył się jednak popularnością wśród widzów, co potwierdziła ankieta przeprowadzona w 1927 roku w Moskwie (omawiany film *Niedźwiedzie gody* znalazł się w dziesiątce najpopularniejszych tytułów). Jednak zasadniczo można przyjąć, że nowe kino radzieckie promowało przede wszystkim tematykę historyczną, dramaty, a także komedię (o odpowiednio ustawionej optyce antykapitalistycznej), a z niechęcią traktowało gatunek grozy, horroru czy – nieco później – kina *noir*, kryminału i thrillera. Na początku lat 20. pojawiały się tylko nieliczne tytuły, które można zaliczyć do nurtu grozy – należałoby tu przynajmniej wspomnieć o filmie *Widmo krąży po Europie* (*Призрак бродит по Европе*, 1923, reż. W. Gardin), gdzie opowiadanie Edgara Alana Poe *Maska śmierci szkarłatnej* (*The Masque of the Red Death*) reinterpretowano w ramach ideologii komunistycznej¹⁷. Mistycyzm i groza znajdowały się jednak wówczas w zdecydowanym odwrocie, toteż *Niedźwiedzie gody* Eggerta i Gardina stanowią pewnego rodzaju ewenement – zarówno ze względu na jednoznaczne wykorzystanie prawideł gatunku, jak i na wielką popularność, którą zdobyły. Jak dowodzą niepełne, ale cenne dane statystyczne z lat dwudziestych, w pierwszej dziesiątce najbardziej kasowych wówczas filmów radzieckich było siedem dramatów, dwa melodramaty oraz film przygodowy¹⁸. Sugerowałoby to, że horror nie miał szans na sukces, ale to właśnie *Niedźwiedzie gody* zajmują w tym zestawieniu trzecią pozycję (4 miliony widzów), tyle że film przypisany został do gatunku melodramatu¹⁹. Widać więc, że mamy do czynienia z obrazem nietuzinkowym, łączącym kreacyjne podejście do prawideł gatunku z typowym dla melodramatu nacechowaniem emocjonalnym, co zapewniło mu szeroką recepcję wśród ówczesnej publiczności. Nie będzie więc nadużyciem teza, że *Niedźwiedzie gody* są nie tylko pierwszym i najpełniejszym przykładem rasowego filmowego horroru w kinie radzieckim, ale także – tytułem istotnym dla jego całościowej historii, choć dziś przecież w dużej mierze zapomnianym.

¹⁷ А. Мальченко, *Практики изображения смерти и умирания в российском кинематографе 1920-х*, „Коммуникации. Медиа. Дизайн” 2022, т. 7, № 4, с. 169.

¹⁸ А. Федоров, *Тысяча и один самый кассовый советский фильм*, Москва 2023, s. 1194. O związku filmu z gatunkiem melodramatu także: J. Wojnicka: *Pańska Polska czy bratni naród? Fałszowanie pamięci historycznej jako narzędzie propagandy na przykładzie „tematyki polskiej” w sowieckim kinie fabularnym*, [w:] *Mneomomyne. Pamięć jako źródło dzieła sztuki*, red. M. Cieśla-Korytowska, J. Czernik, Kraków 2016, s. 361.

¹⁹ А. Федоров, *Тысяча...*, s. 1192.

Zdjęcia do filmu zrealizowano w roku 1925, a premiera miała miejsce 25 stycznia 1926 roku²⁰. Jego scenariusz napisany został przez Anatolija Łunaczarskiego, ówczesnego Ludowego Komisarza Oświaty, w oparciu o własną sztukę, która z kolei była adaptacją noweli grozy Prospera Mérimée’go *Lokis. Rękopis profesora Wittembacha* (*Lokis. Le manuscrit du professeur Wittembach*, 1869)²¹. Adaptacja ta wносиła nowe elementy i zmianę środków ciężkości, co było podyktowane wymogami ideologicznymi (nacisk położono na konflikt chłopów z dworem, co uosabiało ideę walki klas²²). Mimo to, sztuce zarzucano niejednoznaczność bohaterów i niewystarczające „uzasadnienie społeczne”, co finalnie doprowadziło do zakazu jej wystawiania, a dopiero po wniesionym odwołaniu, decyzję tę cofnięto²³. Między innymi ten rozgłos spowodował zainteresowanie filmowców historią hrabiego Szemiet²⁴. Główną rolę powierzono odtwórcy tej samej postaci w wersji teatralnej, Konstantinowi Eggertowi, który z czasem awansował także na współreżysera (obok Władimira Gardina). Do współpracy scenariuszowej Łunaczarskiemu dokooptowano Gieorgija Grebnera, choć trudno dziś dociec, jaki był proporcjonalny wkład obu autorów w scenariusz²⁵. W stosunku do pierwowzoru, zarówno francuskiego, jak i teatralnego, zaszły dalsze zmiany: m.in. Julię uczyniono jednostronnym uosobieniem niewinności i piękna, zdecydowanie rozszerzono też znaczenie fabularne postaci chłopów, wzmacniając tym samym klasową relację pomiędzy arystokracją a uciskionym ludem²⁶. Zabiegi te jednak nie przysłoniły ani melodramatycznego wydźwięku filmu, ani jego charakteru opowieści grozy, toteż – mimo wielkiej popularności wśród widzów – z czasem radziecka krytyka oceniała film coraz bardziej negatywnie²⁷. Nie zmienia to faktu, że *Niedźwiedzie gody* pozostają

²⁰ Советские художественные фильмы. Аннотированный каталог, т. I, ред. А. Мачерет, Немые фильмы (1918-1935), Москва 1961, с. 99.

²¹ P. Mérimée, *Lokis*, przeł. L. Staff, Warszawa 1969.

²² Н. Рябчикова, «Погрызи меня душка Эггерт» или как нарком просвещения дважды переделал Мериме, [в:] https://vuzdoc.ru/168675/kultura/ryabchikova_pogryzi_dushka_eggertili_narkom_prosvesheniya_dvazhdy_peredelal_merime#aftercont (10.12.2024). Nawiasem mówiąc, tytuł artykułu Natalii Riabczikowej nawiązuje do opublikowanego w roku 1927 poematu Władimira Majakowskiego pod tytułem *Stabilizacja bytu* (*Стабилизация быта*).

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem. Na przestrzeni całego artykułu stosowana będzie zgodna z zasadami transkrypcji współczesnego alfabetu rosyjskiego forma nazwiska „Szemiet” (ros. „Шéмер” – z akcentem na pierwszą sylabę). Taka właśnie forma występuje w scenariuszu Łunaczarskiego, mimo że w polszczyźnie spotykany jest zapis tego nazwiska jako „Szemiot” lub „Szemet”.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem. Także w leksykonie pod redakcją A. Maczerieta wspomina się krótko, że w filmie „motywy społeczne toną w natłoku patologicznych zachowań hrabiego”. Zob. Советские..., с. 100. Krótko po premierze filmu również pojawił się szereg recenzji, zarzucających mu reakcyjność lub przynajmniej niedostateczny wydźwięk społeczno-ideowy, Klasson (pseud.), *Как Илья Ильф рецензировал фильм «Медвежья свадьба» – халтуру Луначарского, Гребнера и Эггерта*, [в:] <https://klasson.livejournal.com/320522.html> (10.12.2024).

jednym z najbardziej dochodowych, a więc najchętniej oglądanych filmów w historii kina radzieckiego²⁸.

Fabula filmu jest dość prosta: historia rozgrywa się w mrocznym zamku pośród litewskich lasów, na początku XIX wieku. To tutaj w trakcie polowania hrabina (Aleksandra Karcewa), żona Kazimira Szemiet (Konstantin Eggert), zostaje napadnięta przez niedźwiedzia, a niedługo potem rodzi się jej dziecko. Mija 35 lat, hrabia już nie żyje, stara hrabina (Warwara Alechina) popadła w całkowite szaleństwo, na zamek wraca dorosły syn dawnego właściciela, hrabia Michaił Szemiet (Konstantin Eggert). Niedługo potem pojawia się gość, uczony pastor Wittembach (Aleksandr Giejrot), który ma w zamku badać bogate księgozbiory hrabiego. Odtąd narracja prowadzona jest wokół dwóch kluczowych wątków: nawiązującej się relacji miłosnej między Szemietem a piękną i niewinną Julią Iwinską (Wiera Malinowska) oraz mrocznej, tajemniczej natury hrabiego, który transformując się w niby-niedźwiedzią postać, dokonuje okrutnych napaści na młode kobiety. Widz wie tu od początku dużo więcej niż bohaterowie, tak więc narracja nie jest – w przeciwieństwie do wielu współczesnych horrorów – oparta na tzw. *twiście* fabularnym²⁹. Nacisk położony jest nie tyle na tajemnicę hrabiego – bo widz szybko się orientuje, że to on jest demonicznym Lokisem, o którym mówią i którego boją się okoliczni mieszkańcy – ile na dwoistość jego natury, na wewnętrzną walkę pomiędzy pierwiastkiem dobra, potrzebą miłości i niepowstrzymaną naturą demoniczną. To właśnie ten aspekt w sposób szczególny decyduje o wartości artystycznej filmu. Mimo ostrzeżeń wielu osób (w szczególności Marii i doktora Bredisa – w tych rolach odpowiednio: Natalia Rosenel i Boris Afonin), dochodzi do ślubu hrabiego i pięknej Julii. W noc poślubną, zawładnięty swoją drugą naturą Szemiet zabija kobietę, zbrodnia wychodzi na jaw, a chłopskie tłumy, które jeszcze dzień wcześniej świętowały wesele na pańskim zamku, wyruszają w pogoń za zbrodniarzem. W końcowych scenach filmu oszalała hrabina niechcący podpala zamek, sama spada z balustrady, hrabia ginie od kuli wystrzelonej przez Marię, a siedlisko Szemietów staje w płomieniach. W zakończeniu filmu dowiadujemy się, że po zameczysku pozostały tylko ruiny, trwające jako niemy świadek okrucieństw, które się tu dokonały.

W filmie Eggerta i Gardina mamy do czynienia z szeregiem klasycznych wątków typowych dla horroru. Po pierwsze, motyw kłatwy – bohaterowie są tu niejako skazani na klęskę, ponieważ jej źródła tkwią w przeszłości. Po drugie – demonicznej proveniencji: „niedźwiedzia infekcja” sprawia, że hrabina popada w szaleństwo, a Michaił całe życie będzie nosił w sobie ukrytą „bestię”. Jakkolwiek miejscowa ludność utożsamia hrabiego z Lokisem, mityczną istotą na poły ludzką, na poły niedźwiedzią, to film *Niedźwiedzie gody* wcale w jednoznaczny sposób nie interpretuje w ten sposób postaci młodego Szemiet. Nie widzimy nigdy przeobrażenia człowieka w zwierzę, jak ma to miejsce w klasycznych motywach likantropijnych, które tożsame są z wiarą

²⁸ Г. Юсупова, «С большим материальным и художественным успехом...». Кассовые феномены популярного искусства 1920-х годов: Кино. Литература. Театр, Москва 2016, с. 84.

²⁹ L. Seger, *Scenariusz dla zaawansowanych*, Warszawa 2013, s. 79-90.

w realne przemienienie człowieka w zwierzę³⁰. Owszem, różnego rodzaju motywy związane ze zwierzęciem przejawiają się nieustannie w fabule, bohater nie kryje nimi fascynacji, a pod wpływem swojej drugiej natury owija się w niedźwiedzie futro i upodabnia do bestii, jednak nigdy w sposób jednoznaczny dla widza się nią nie staje. Tym samym jego postać jest o wiele ciekawsza, bo bardziej ludzka. Szemiet boryka się z własną naturą, ze skłonnościami, które usiłuje w sobie zwalczać, ale które są od niego silniejsze – z dzisiejszą wiedzą naukową, jaką posiadamy o seryjnych mordercach, przestępcach seksualnych etc. bohater ten wydaje się jeszcze bardziej wiarygodny i uzasadniony psychologicznie³¹. Michał uosabia zło, ale to tylko jedna strona jego osobowości. Pragnie także światła i miłości; są momenty, w których sam wierzy, że związek z Julką uratuje i jego, i ją. To właśnie sceny wewnętrznej walki bohatera wydają się dziś chyba najciekawsze i najbardziej dojrzałe artystycznie, to one decydują o pewnego rodzaju ponadczasowości filmu i jego kunszcie artystycznym. Ta klątwa okazuje się niepokonana, a jedynym możliwym rozwiązaniem jest śmierć bohatera. *Niedźwiedzie gody* kończą się zresztą nad wyraz pesymistycznie, bo ginie nie tylko ten, który uosabia siły demoniczne, nie tylko niewinna Julka i oszalała hrabina, ale płonie także zamczysko, zaś zbiorowy lincz dokonany przez chłopstwo kojarzy się raczej ze zwycięstwem barbarzyństwa niż triumfem rewolucyjnej siły wymierzonej w zdegenerowanych panów. Zastrzeżenia reżimowych recenzentów można uznać dziś więc za całkiem uzasadnione z ich ówczesnego punktu widzenia.

Innym elementem gatunkowym horroru jest motyw szaleństwa, opętania, choroby psychicznej, ale także szeroko rozumianej dwoistości bohaterów. Tutaj oczywiście najpełniej motyw ten realizuje się w postaci samego hrabiego, który reprezentuje dwoistość natury – jest człowiekiem umęczonym własną chorobą, która trawi go od środka, której się poddaje i która nie pozwala mu na spełnione i szczęśliwe życie³². Jednakże szaleństwo to jest czymś więcej – wiąże się z omówioną wcześniej klątwą, która jak choroba dotyka po kolei różne osoby – w szaleństwo popada hrabina, szaleństwo ogarnia chłopski tłum. Tak ukazane nie da się wytłumaczyć jedynie uwarunkowaniami medycznymi, ma w sobie bowiem element mistyczny, niesamowity i przerażający, ponieważ wydaje się nieuchronne i pochodzące z innego świata.

W świecie przedstawionym *Niedźwiedzich godów* występuje także szereg innych elementów horroru. Akcja rozgrywa się w zagubionym wśród lasów ponurym zam-

³⁰ K. Kleczkowska, *Kiedy człowiek zmienia się w zwierzę. O pochodzeniu likantropii*, „Maska” 2011, nr 11, s. 85 i n.

³¹ Współcześnie dużo więcej wiadomo również o wpływie dramatycznych przeżyć prenatalnych na późniejsze dorastanie człowieka i w tym sensie atak niedźwiedzia, który przeżyła hrabina jako źródło aberracji Michała w dorosłym życiu, również wydaje się ciekawym tropem psychologicznym związanym z tak zwanym dziedziczeniem traumy. Por. J. Joško-Ochojska, *Traumatyczne przeżycia matki ciężarnej a zdrowie jej dziecka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2016, vol. 15, nr 3, s. 117-125.

³² Szemiet powtarza tu klasyczny topos doktora Jekylla i Mr Hyde’a z powieści Roberta Louisa Stevensona, a jego związek z Julią można odczytywać jako odwrócony motyw z *Pięknej i bestii*, H. Рябчикова, «Погрызи...

czysku³³ (motyw standardowy od literackiej powieści gotyckiej, przez *Nosferatu – symfonię grozy* aż po wiele współczesnych filmów), przyroda ukazana jest jako mroczna, nieprzebyta i stanowiąca siedlisko sił demonicznych (siedzibę mitycznego Lokisa), upiorne wnętrza, zegary, komnaty budzą poczucie lęku i osaczenia, a sam Szemiet realizuje swoją postać figurę tajemniczego samotnika, który z pozoru wydaje się nieszkodliwym ekscentrykiem, a w rzeczywistości kryje w sobie mroczną tajemnicę³⁴.

Jakkolwiek postać Szemiety nie jest przedstawiona jednoznacznie, a jego borykanie się z własnym mrocznym dziedzictwem uznać można za dowód psychologicznej głębi i artystycznego kunsztu omawianego filmu, to jednocześnie *Niedźwiedzie gody* w wyraźny sposób realizują inny jeszcze, kanoniczny wyznacznik klasycznego horroru, a mianowicie jasno zarysowaną dychotomię pomiędzy siłami zła i dobra. O ile bowiem postać hrabiego w jakimś stopniu pozostaje niejednoznaczna, o tyle osoba Julii zarysowana jest bardzo grubą kreską – to pełna życia, beztrioska i naiwna dziewczyna, ucieleśnienie młodości, radości i piękna, a jedyną jej „wadą” jest nadmierna łatwowierność i naiwny optymizm, który – nawet kiedy poznaje tajemnicę mrocznego dziedzictwa Michaiła – każe jej wierzyć, że miłość zaradzi wszelkim problemom i uleczy umęczoną psychikę jej ukochanego. Można powiedzieć, że Julka z filmu Eggerta i Gardina dała początek długiemu katalogowi niewinnych, dziewczęcych postaci z setek albo i tysięcy filmowych horrorów, w których padały one ofiarą sił demonicznych i brutalnych, zanim te zostały ostatecznie w taki czy inny sposób pokonane.

Poza konstrukcją postaci, motywem kłatwy i szaleństwa, sztafażem miejsc i atrybutów, dychotomią demonicznego szaleństwa i niewinności, *Niedźwiedzie gody* zwracają uwagę także specyficzną aurą niesamowitości i duchem mistycyzmu. Oczywiście współczesny widz musi wziąć poprawkę na specyfikę warsztatu aktorskiego, uproszczenia scenariuszowe i niedoskonałości techniczne niemego kina sprzed stu lat, jednak mimo to wspomniane cechy są zauważalne. Istotnym ich źródłem jest sięgnięcie do ludowej demonologii, w tym przypadku – wiary w litewskiego ducha Lokisa (jego postać stanowi zresztą element lokalnej odmiany mitu likantropijnego)³⁵. Jakkolwiek transformacja hrabiego Szemiety w zwierzę ma charakter raczej objawów choroby psychicznej niż faktu realnego, to jednak nad całą sytuacją unosi się duch głębokiej, pogańskiej wiary w możliwość takiego przeobrażenia oraz istnienia takich hybrydo-

³³ Zdjęcia realizowano między innymi w posiadłości Pokrowskoje-Strieszniewo, która wielokrotnie służyła za plan filmowy, O. Шаблинская, «Кинозвезда» района. В каких фильмах «снялась» усадьба Покровское-Стрешнево, [w:] https://aif.ru/my_area/pokrovskoe-streshnevo/kinozvezda_rayona_v_kakh_fil'mah_snyalas_usadba_pokrovskoe-streshnevo (10.12.2024).

³⁴ Tego typu postać ma swój filmowy pierwowzór w osobie hrabiego Nosferatu / Draculi, ale pojawia się też oczywiście w wielu innych obrazach, nawet w komediowej formie w postaci hrabiego von Krocka w *Nieustraszonych pogromcach wampirów* (*The Fearless Vampire Killers*, 1967) w reżyserii Romana Polańskiego, G. Stachówna, *Roman Polański i jego filmy*, Warszawa – Łódź 1994, s. 168-183; J. Greenberg, *Polański. Portret mistrza*, przeł. J. Malinowski, Warszawa 2013, s. 78.

³⁵ Szerzej na ten temat: M. Niemojewski, *Kult niedźwiedzia. Czego się zleknieisz w nadbałtyckiej stronie?*, „Rzeczpospolita – Historia”, 30.10.2024, [w:] <https://historia.rp.pl/historia-swiata/art41381521-kult-niedzwiedzia-czego-sie-zlekniesz-w-nadbaltyckiej-stronie> (10.12.2024).

wych istot, będących źródłem zagrożenia, wiary charakterystycznej dla całej właściwie ludowej kultury europejskiej³⁶. To właśnie strach przed tego typu istotą doprowadza ostatecznie do chłopskiego pościgu, ataku na zamek i finalnej kłęski. Można domniemywać, że dla mieszkańców żmudzkiej wsi hrabia Szemiet przestał być już istotą ludzką, a stał się potworem pochodzącym z prastarych mitów i baśni, źródłem odwiecznego niebezpieczeństwa, z którym należało się za wszelką cenę rozprawić³⁷.

Trzeba zauważyć, że film Eggerta i Gardina stosuje wiele rozwiązań formalnych, które do dzisiaj są godne uwagi. Statyczne, mroczne zdjęcia, które otwierają film, sylwetowe obrazy zamku Szemietów od samego początku wprowadzają nastrój niesamowitości, a jednocześnie czytelnie nawiązują do przedrewolucyjnych dramatów mistycznych (*мистическая драма*) czy zaledwie kilka lat starszych od radzieckiego obrazu klasyków niemieckiego ekspresjonizmu. Nie może to zaskakiwać – wpływ ekspresjonizmu filmowego na ówczesne kino był nad wyraz zauważalny i trudno byłoby oczekiwać, że twórcy radzieccy pozostaną od niego całkiem wolni, aczkolwiek w sferze deklaratywnej w dużej mierze tak sugerowano³⁸. Oczywiście estetyka ta w *Niedźwiedziej godach* sprowadza się przede wszystkim do silnie kontrastowych, pozbawionych półcieni zdjęć, ogólnego mroku, wspomnianej sylwetowości, nie wchodząc jednak na bardziej awangardowy obszar wizualny nietypowych ustawień kamery, łamania linii zbieżnych czy zakrzywiania przestrzeni. Jednak nawet odkładając na bok związki z niemieckim ekspresjonizmem, dostrzega się w omawianym filmie wiele bardzo interesujących rozwiązań formalnych, takich jak bardzo szybki montaż potęgujący dynamikę sceny (polowanie i pojawienie się niedźwiedzia w trzeciej minucie filmu), różnego rodzaju retrospekcje i wizje w postaci szybkich wtrętów montażowych (nieprzytomna hrabina leżąca w zamku, zmontowana z bardzo krótkimi ujęciami niedźwiedzia), ujęcie z dołu uchwycone szerokokątnym obiektywem na ciało zamordowanej Julki i stojącego nad nim przerażonego Szemiety³⁹ oraz montaż równoległy pokazujący różne wydarzenia dziejące się jednocześnie. Operatorzy filmu (Eduard Tisse i Piotr Jeremolow) kreują także wysmakowane obrazy widoków przez okna, drzew kołyszących się na wietrze, zakratowanych witryn, wież zamkowych na tle wieczornego nieba. Wszystkie te elementy w oczywisty sposób budują nastrój niesamowitości i grozy, ale *Niedźwiedzie gody* – w przeciwieństwie do wielu innych horro-

³⁶ Por. B. Kempieńska-Miroslawska, *Likantropia – mity i fakty*, „Kultura i Historia” 2010, nr 17, [w:] <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/1728> (10.12.2024).

³⁷ Zdaniem Lidii Kuzniecovej, było to pierwsze w kinie radzieckim przedstawienie figury „niedźwiedziolaka”, która później stopniowo transformowała od reprezentacji tego, co nieludzkie i przerażające ku temu, co nieludzkie, ale szlachetne i moralne (stąd zespolenie symbolu niedźwiedzia z rosyjskością), Л. Кузнецова, *Медведь-оборотень в российском кинематографе: трансформация образа*, „Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований” 2013, № 4, s. 109-110.

³⁸ П. Багров, *Советский экспрессионизм – От Калугари до Сталина*, [w:] <https://seance.ru/articles/caligari-stalin> (10.12.2024).

³⁹ Osiemdziesiąt lat później podobnie zbuduje scenę w swoim filmie *Zagubiona autostrada* (*Lost Highway*) amerykański reżyser David Lynch, ukazując granego przez Billa Pullmana bohatera w przerażeniu patrzącego na ciało swojej żony (Patricia Arquette).

rów – w żadnym wypadku nie są filmem kameralnym inscenizacyjnie. Już początkowa scena polowania może budzić podziw z uwagi na złożoną realizację, lecz prawdziwie wystawny charakter ma sekwencja ślubu z weselem, dziesiątkami statystów, uczciami itd. Także końcowe sceny pościgu za hrabią i ataku na zamek (tu również mistrzowsko zastosowany montaż równoległy) do dzisiaj oddziałują silnie na widza, można więc założyć, że w latach dwudziestych ubiegłego wieku odbierane były przez ówczesną publiczność z równie zapartym tchem jak współczesne, naszpikowane efektami komputerowymi *blockbustery* z Hollywood.

Nie można także pominąć faktu, że mimo całego sztafażu grozy i niesamowitości, omawiany film ma niezaprzeczalne cechy melodramatu, będąc opowieścią o nieszczęśliwej miłości pomiędzy piękną i niewinną dziewczyną, a mężczyzną targanym wewnętrznym, silniejszym od niego szaleństwem⁴⁰. Zapewne to umiejętne połączenie wątków grozy, psychologii i melodramatu zadecydowało o niezwykłym sukcesie kasowym tego filmu.

Język wizualny *Niedźwiedzich godów* oraz finezyjne połączenie elementów różnych gatunków niewątpliwie świadczy o jego nowatorstwie, a nawet jeżeli dostrzega się w nim estetyczny wpływ niemieckiego ekspresjonizmu, to, po pierwsze, dotyczy on raczej wybranych sekwencji niż całości, a po drugie – użyty jest w sposób twórczy, a nie epigoński. Należy też pamiętać, że mówimy o okresie, w którym dopiero kształtuje się gatunek horroru filmowego i w tym rozumieniu *Niedźwiedzie gody* mogłyby kłaść podwaliny pod dalszy jego rozwój, co się jednak nie stało, bowiem w ZSRR z powodów ideologicznych horror został zepchnięty z głównego nurtu kinematografii, a na świecie film nie zyskał takiej popularności, by mógł stawać w szranki z niemieckimi, amerykańskimi czy brytyjskimi konkurentami. Dziś, po prawie stuleciu, recepcja tego filmu jest nikła, a w Polsce pozostaje praktycznie zapomniany. Jest to o tyle interesujące, że przecież w dorobku naszej kinematografii mamy inny, młodszy o prawie pół wieku film, który oparty jest na tej samej noweli Prospera Mériméego i zachowujący jej oryginalny tytuł, czyli *Lokis. Rękopis profesora Wittembacha* z roku 1970 w reżyserii Janusza Majewskiego⁴¹. Szczegółowe porównanie obu tych dzieł z pewnością byłoby uzasadnione i mogłoby przynieść wiele interesujących wniosków filmoznawczych i kulturowych.

Nowela Mériméego była adaptowana na ekrany jeszcze co najmniej dwukrotnie. Jej luźną interpretacją jest *La Bête* (*Bestia*, 1975), kontrowersyjny komediodramat erotyczny w reżyserii Waleriana Borowczyka⁴². Film ten jednak odszedł daleko od pierwowzoru i nie zachował żadnych elementów grozy, wyraźniej zresztą nawiązując do motywów *Pięknej i Bestii* niż *Lokisa*. Z kolei w 2010 roku historia hrabiego opętanego przez „niedźwiedzią” naturę raz jeszcze została przeniesiona na ekran przez białorus-

⁴⁰ B. Smoczyńska, *Uwagi o melodramacie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1978-1979, Sectio I, Philosophia-Sociologia, vol. 3/4, 13, s. 238.

⁴¹ V. Gromov, *To straszne! Polskie horrory w czasach PRL-u*, [w:] <https://culture.pl/pl/artykul/to-straszne-polskie-horrory-w-czasach-prl-u> (10.12.2024).

⁴² S. Nowicka, *Sny o wolności. Kino Waleriana Borowczyka, część 2*, „Sztuka” 2021, nr 5, [w:] <https://czasopismosztuka.pl/sny-o-wolnosci-kino-waleriana-borowczyka-2/> (10.12.2024).

kiego reżysera Andrieja Kudinienkę pod tytułem *Masakra* (*Macakpa*)⁴³. Film ten pozostaje względnie bliski pierwowzorowi literackiemu, został silniej wzbogacony o wątki ludowe i historyczne, całość jednak razi przewidywalnością i reżyserską chaotycznością, choć sam poziom realizacji stoi na dość wysokim poziomie⁴⁴. Co ciekawe, film miał swoją premierę na polskim festiwalu „Sputnik” w 2011 roku, potem nie odniósł wielkich sukcesów, był jednak prawdopodobnie w ogóle pierwszym horrorem wyprodukowanym na Białorusi. Tymczasem film Eggerta i Gardina pozostaje niewątpliwie znaczącym osiągnięciem w historii radzieckiego kina, nie tylko przez to, że jest pierwszym pełnoprawnym horrorem w dziejach tej kinematografii, nie tylko ze względu na gigantyczny sukces kasowy, jaki odniósł przed stu laty, ale także dzięki umiejętnemu wykorzystaniu *stricte* filmowych środków do budowania nastroju grozy i strachu, łącznie z umiejętnie użytymi inspiracjami niemieckim ekspresjonizmem filmowym. W połączeniu z rozbudowanym podłożem psychologicznym i zręcznie zbudowanym wątkiem melodramatycznym powstało w efekcie dzieło, które winno mieć dzisiaj zasłużone miejsce w historii kina i należałoby sobie życzyć, aby jego odrestaurowane dzięki najnowszym technologiom kopie mogły ponownie wracać na ekrany przy nadarzających się ku temu okazjach. Z całą pewnością dzięki temu film ten, podobnie jak wiele innych tytułów epoki kina niemego, zasługuje na przypomnienie i szerszą recepcję niż ma to miejsce obecnie.

References

- Antczak K., *Szamanizm jako religia w relacji ze sztuką naskalną*, „Roczniki Kulturozawcze” 2017, t. VIII, nr 4.
- Bagrov P., *Sovetskiy ekspressionizm – Ot Kaligari do Stalina*, [w:] <https://seance.ru/articles/caligari-stalin>.
- Chosiński S., *East Side Story: Lokis pod rękę z Drakulą* (Andriej Kudinienko, „Masakra” – recenzja), [w:] <https://esensja.pl/film/recenzje/tekst.html?id=12911>.
- Cybulski M., *Groza w czasach carskich. Zaginione horrory filmowe Imperium Rosyjskiego*, „Slavia Orientalis” 2022, nr 2.
- Drenda O., *Dlaczego warto oglądać horrory*, „Tygodnik Powszechny” 19.08.2023, [w:] <https://www.tygodnikpowszechny.pl/dlaczego-warto-ogladac-horrory-184371>.
- Fedorov A., *Tysyacha i odin samyy kassovyy sovetskiy fil'm*, Moskwa 2023.
- Górzyński M., *Na tropie szamanizmu w paleolicie – na przykładzie jaskiń Cougnac i Pech-Merle*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2018, t. XXIII.
- Greenberg J., *Polanski. Portret mistrza*, przeł. J. Malinowski, Warszawa 2013.
- Gromov V., *To straszne! Polskie horrory w czasach PRL-u*, [w:] <https://culture.pl/pl/artykul/to-straszne-polskie-horrory-w-czasach-prl-u>.
- Ivanova V. (et al.), *Velikiy Kinemo. Katalog sokhranivshikhsya igrovykh fil'mov Rossii (1908-1919)*, Moskwa 2002.

⁴³ S. Chosiński, *East Side Story: Lokis pod rękę z Drakulą* (Andriej Kudinienko, „Masakra” – recenzja), [w:] <https://esensja.pl/film/recenzje/tekst.html?id=12911> (10.12.2024).

⁴⁴ Ibidem.

- Joško-Ochojska J., *Traumatyczne przeżycia matki ciężarnej a zdrowie jej dziecka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2016, vol. 15, nr 3.
- Kamińska M., *Upiór w kamerze. Zarys kulturowej historii grozy*, Poznań 2016.
- Kempińska-Mirosławska B. *Likantropia – mity i fakty*, „Kultura i Historia” 2010, nr 17, [w:] <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/1728>.
- Kępiński A., *Lęk*, Warszawa 1987.
- Klasson (pseud.), *Kak Il'ya Il'f retsenziroval fil'm «Medvezh'ya svad'ba» – khalturu Lunacharskogo, Grebnera i Eggerta*, [v:] <https://klasson.livejournal.com/320522.html>.
- Kleczkowska K., *Kiedy człowiek zmienia się w zwierzę. O pochodzeniu likantropii*, „Maska” 2011, nr 11.
- Kuznetsova L., *Medved'-oboroten' v rossiyskom kinematografie: transformatsiya obraza*, „Labirint. Zhurnal sotsial'no-gumanitarnykh issledovaniy” 2013, nr 4.
- Malchenko A., *Praktiki izobrazheniya smerti i umiraniya v rossiyskom kinematografie 1920-kh*, „Kommunikatsii. Media. Dizayn” 2022, t. 7, № 4.
- Mérimée P., *Lokis*, przeł. L. Staff, Warszawa 1969.
- Niemojewski M., *Kult niedźwiedzia. Czego się zleknieš w nadbałtyckiej stronie?*, „Rzeczpospolita – Historia”, 30.10.2024, [w:] <https://historia.rp.pl/historia-swiate/art41381521-kult-niedzwiedzia-czego-sie-zleknieš-w-nadbaltyckiej-stronie>.
- Nowak T., *Badanie: Dlaczego ludzie oglądają horrory?*, „Rzeczpospolita” 27.01.2020, [w:] <https://www.rp.pl/film/art916761-badanie-dlaczego-ludzie-ogladaja-horrory>.
- Nowicka S., *Sny o wolności. Kino Waleriana Borowczyka, część 2*, „Sztuka” 2021, nr 5, [w:] <https://czasopismosztuka.pl/sny-o-wolnosc-kino-waleriana-borowczyka-2/>.
- Osińska B., *Sztuka i czas. Od prehistorii do rokoka*, Warszawa 2004.
- Ryabchikova N., *«Pogryzi menya dushka Eggert» ili kak narkom prosveshcheniya dvazhdy peredelal Merime*, [v:] https://vuzdoc.ru/168675/kultura/ryabchikova_pogryzi_dushka_eg-gertili_narkom_prosveshcheniya_dvazhdy_peredelal_merime#aftercont.
- Seger L., *Scenariusz dla zaawansowanych*, Warszawa 2013.
- Shablinskaya O., *«Kinozvezda» rayona. V kakikh fil'makh «snyalas'» usad'ba Pokrovskoye-Streshnevo*, [v:] https://aif.ru/my_area/pokrovskoe-streshnevo/kinozvezda_rayona_v_kakih_filmah_snyalas_usadba_pokrovskoe-streshnevo.
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. Gazda G., Tynecka-Makowska S., Kraków 2006.
- Słownik terminów literackich*, J. Sławiński, Wrocław 2000.
- Smoczyńska B., *Uwagi o melodramacie*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1978-1979, Sectio I, Philosophia-Sociologia, vol. 3/4, 13.
- Sovetskiye khudozhestvennyye fil'my. Annotirovannyi katalog*, t. I, red. A. Macheret, *Nemyye fil'my (1918-1935)*, Moskva 1961.
- Stachówna G., *Roman Polański i jego filmy*, Warszawa – Łódź 1994.
- Świecki R., *Powstanie i rozwój horroru – kino nieme i początki kina dźwiękowego*, [w:] *Spotkania z gatunkami filmowymi. Horror*, red. B. Fiołek-Lubczyńska, A. Barczyk, R. Nolbrzak, Łódź 2014.
- Wojnicka J., *Pańska Polska czy bratni naród? Falszowanie pamięci historycznej jako narzędzie propagandy na przykładzie „tematyki polskiej” w sowieckim kinie fabularnym*, [w:] *Mneomom-syne. Pamięć jako źródło dzieła sztuki*, red. M. Cieśla-Korytowska, J. Czernik, Kraków 2016.
- Yusupova G., *«S bol'shim material'nym i khudozhestvennym uspekhom...»*. *Kassovyie fenomeny populyarnogo iskusstva 1920-kh godov: Kino. Literatura. Teatr*, Moskva 2016.

NOTA O AUTORZE

Marcin Cybulski – doktor habilitowany, adiunkt w Katedrze Translatoryki i Języków Słowiańskich, Wydział Nauk Humanistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. **Publikacje: monografie:** *ZSRR się śmieje. Filmy Leonida Gajdaja i radziecka kinematografia komediowa*, Wydawnictwo Naukowe Grado, Toruń 2013; *Proszę przyjsć jutro. Satyra antybiurokratyczna w komediach filmowych okresu ZSRR i PRL*, Wydawnictwo Werset, Lublin 2017; *Przekład i opracowanie: Grigorij Marjamow, kremlowski cenzor. Stalin ogląda filmy*, Wydawnictwo Werset, Lublin 2019. **Artykuły:** *Groza w czasach carskich. (Zaginione) horrory filmowe Imperium Rosyjskiego*, „Slavia Orientalis” 2022, nr 2, s. 293-309; „*Iwanna*” (1959) Wiktora Iwczenki. Problematyka radzieckiego kina antyreligijnego z perspektywy XXI wieku, [w:] *Język – media – religia. Konteksty Europy Środkowo-Wschodniej*, red. M. Cybulski, J. Jęczeń, M. Mocarz-Kleindienst, M. Widel-Ignaszczak, Tarnów 2022, s. 291-304.

ORCID: 0000-0002-6196-6699

Email: cybulski@kul.pl

Nataliia Maliutina

Białystok, Uniwersytet w Białymstoku

ОСОБЕННОСТИ СЮЖЕТА И ПОВЕСТВОВАНИЯ В РАССКАЗЕ ВИКТОРИИ ТОКАРЕВОЙ *ПЯТЬ ФИГУР НА ПОСТАМЕНТЕ*

Features of the Plot and the Narrative in Victoria Tokareva's Short Story *Five Figures on the Pedestal*

ABSTRACT: The article analyses the principles of internal plot organization in Victoria Tokareva's short story *Five Figures on the Pedestal*. Those narrative features related with the interference of the narrator's viewpoint, the heroine's free indirect speech and the dialogic situations enable us to note the principle of analogy and the combination of cyclical and linear perceptions of time. The metaphor of the wheel, shared by the narrator and the heroine, organizes the general perspective of the short story's worldview. The reader is given an opportunity to present existential characteristics of the relativity of time plans (the time when similar events occurred in the heroine's life and the time when they are presented by the narrator in the narrative as a combination and intersection of atemporal reflections, reminiscences and comments).

KEYWORDS: narrator, indirect speech, dialogue fragment, story plot, focalization

Рассказы и повести Виктории Токаревой привлекают читателей (и, в особенности, читательниц) тем, что нарратор, не увлекаясь динамикой событий, подробно рассматривает закономерности женской психологии, семейной жизни, ментальности героев, которые ориентируются на собственную систему «вечных» ценностей. Они, как правило, проходят испытание рутинным бытом, семейными конфликтами, отсутствием понимания, любви и неожиданно вспыхнувшим сильным настоящим чувством. Повествование ведется от третьего лица единственного числа, повествователь не только излагает историю, но и описывает эмоционально-психологическое состояние персонажей, комментирует, иногда помещает среди разных повествовательных форм метанарративные замечания. Он выступает в роли мудрого собеседника, который делится с читателем жизненным опытом, излагая по ходу действия афоризмы, напр.:

Но судьба помогает даже тогда, когда ты от нее уже ничего не ждешь...Судьба не любит, когда очень хотят (*Перелом*)¹; Любовь к мужчине, бывает, застит весь свет, как если взять кусок пирога и поднести его к самым глазам. Глаза съедутся к носу, все сойдется в одной точке – и уже ничего, кроме куска пирога, не увидишь. А отведешь его от глаз, положишь на стол, посмотришь сверху, и видно – вот кусок пирога. Лежит он на столе. Стол возле окна. А за окном – весь мир (*Лошади с крыльями*)².

Несмотря на то, что творчество Токаревой изучено достаточно хорошо в аспекте сюжета и композиции, авторской иронии, психологического состояния героев, представления времени и пространства, художественных особенностей речи нарратора и персонажей, до сих пор внимание ученых не привлекла проблема взаимодействия (интерференции) сюжета и повествования в малой прозе писательницы. В свою очередь решение этой проблемы может дать ценные наблюдения над авторской манерой создания сюжета в рассказах Токаревой, которые, условно, можно разделить на небольшие по объему текста и большие. В последних отмечаем развернутое повествование и подробные описания состояния персонажа³.

Объектом исследования станет большой (развернутый) рассказ Токаревой *Пять фигур на постаменте* из ее сборника *Перелом*⁴. Рассказы в этом сборнике объединяет мотив переломной ситуации в судьбе героя, ставшей «испытанием на прочность», и детальное представление психологического состояния героя посредством интерференции разных форм высказывания. Взгляд нарратора и эмоциональные переживания героя образуют сложное сочетание, в котором преобладают несобственно-прямая речь и внутренние монологи. В отличие от повестей писательницы (например, *Длинный день*, *Птица счастья*, *Стрелец*), в которых «на равных», подробно, в контексте социально-культурных взглядов среды, представлено психологическое состояние нескольких персонажей и звучат (посредством развернутых диалогов) их голоса. В таких рассказах подробно описывается один эпизод из жизни одного персонажа, чаще всего, героини среднего возраста. Изложение истории («диегезис») насыщается в них описаниями психологического состояния и внутреннего мира персонажа. Развернутые описания в форме несобственно-прямой речи, внутренних монологов, косвенной речи, диалогических реплик позволяют уточнить особенности создания сюжета и повествования.

Выбор рассказа *Пять фигур на постаменте* обусловлен тем, что интерференция повествовательной сюжетной линии и форм передачи психологического состояния героини образуют особый, характерный для «больших» рассказов Тока-

¹ В. Токарева, *Перелом*, [в:] *Перелом рассказы*, Москва 2004, с. 23.

² В. Токарева, *Лошади с крыльями*, [в:] *Перелом рассказы*, Москва 2004, с. 111.

³ Примером могут служить рассказы из сборника *Гладкое личико: Гладкое личико*, [в:] В. Токарева, *Гладкое личико (повести и рассказы)*, Москва 2011, с. 161-168, и *Зигзаг*, с. 333-340.

⁴ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте*, [в:] *Перелом: Рассказы*, Москва 2004, с. 242-316.

ревой, «экзистенциальный» сюжет, содержащий наблюдения, отсылающие, в равной степени, к картине мира повествователя, героев, а также опыту читателей. Анализ интерференции сюжета повествования и сюжета-описания позволит обобщить принципы создания сюжета в «больших» рассказах писательницы, предположительно являющихся переходной формой между коротким рассказом и повестью⁵.

Детальнее рассмотрим способы представления взгляда нарратора и персонажей, участвующих в создании сюжета и повествования в рассказе. В поэтике текстов писательницы отчетливо выражена экзистенциалистская проблематика, стиль ее письма характеризуется философичностью и ироничными наблюдениями за ситуациями героев и «протеканием» бытия. Способ повествования при этом воспринимается как целостное экзистенциальное переживание. Хотя оно и состоит из разных, отстоящих во времени ситуаций, в том числе, событий из жизни героев, взгляд нарратора связывает их воедино. Между историей и повествованием устанавливается некая зависимость, обусловленная видением мира нарратора и восприятием героев. Можно предположить, что способ повествования составляет «внутренний» сюжет в рассказах и повестях Токаревой, который будет подробнее исследован в статье, как и способы представления героями своего психологического состояния.

Сборники писательницы, как правило, создавались по ассоциативно-тематическому принципу. Например, как отметила Мария Миронова, сборник *Казино* из двенадцати рассказов, написанных с 1967-2002, объединяет тема «жизнь-игра»⁶. Исследователь рассмотрела особую роль случая в сюжетах рассказов сборника: «Случай вмешивается в жизнь героя и является своего рода двигателем в создании пограничной ситуации: жизнь до вмешательства и после»⁷.

В центре повествования рассматриваемого рассказа Токаревой *Пять фигур на постаменте* также оказывается случай: одно событие из жизни журналистки, сотрудницы отдела писем, Тамары Кругловой. Она по заданию редакции приезжает из Москвы в украинское село недалеко от Днепропетровска, чтобы разобраться в том, что случилось с молодым парнем, недавним солдатом, о котором появилась заметка в областной газете, что он выиграл автомобиль Москвич. Семья солдата не поверила в то, что тот придумал историю про выигрыш автомобиля, и это послужило поводом для шантажа жены и тещи. Из его письма стало известно, что в состоянии опьянения недавний солдат Петько ударил топором тещу, за что его посадили в тюрьму на одиннадцать лет. Банальная бы-

⁵ В.В. Федоров, *Повествовательный и а-повествовательный сюжет: постановка вопроса*, «Медиасреда» 2006, № 1, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/povestvovatelnyy-i-a-povestvovatelnyy-syuzhet-postanovka-voprosa> (05.02.2025).

⁶ М.В. Миронова, *Стилевая доминанта рассказов Виктории Токаревой*, «Вестник ТГУ» 2008, № 6, с. 106, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/stilevaya-dominanta-rasskazov-viktorii-tokarevoy> (01.09.2024).

⁷ Там же.

товая история привлекла внимание журналистки потому, что в отчаянной просьбе солдата о помощи она уловила аналогию с собственной семейной ситуацией. Используя несобственно-прямую речь, нарратор повествует про «осложненную» любовь Тамары. Жизнь с мужем-алкоголиком сравнивается с войной, передвижением по обстреливаемой местности: «Пробежишь несколько метров – упадешь. Снова подхватишься. Пробежишь – упадешь. И никогда не знаешь, что будет завтра. И даже сегодня вечером»⁸.

В описании жизни героини с талантливым и успешным мужем, который в периоды временного воздержания от запоя работал в мастерской, творил скульптуры, повествователь не просто передает точку зрения Тамары, его картина мира наполняется образами мировидения Тамары.

Хотя повествование ведется с точки зрения всезнающего нарратора, в нем преобладает взгляд главной героини, Тамары, что создает предпосылки для «внутренней фокализации». При таком типе фокализации переживания и чувства персонажей могут быть представлены метафорически и завуалировано, но перед читателем (или, если бы речь шла о кинофильме, зрителем) раскрывается способ восприятия мира героя произведения⁹. Основываясь на концепции Жерара Жеттета¹⁰ о трех типах фокализации («нулевой» фокализации с точки зрения всеведущего нарратора, «внутренней фокализации», когда повествование ведется с точки зрения персонажа, и «внешней фокализации» с точки зрения объективного нарратора, не имеющего доступа к сознанию персонажа) Елена Петрова справедливо уточняет, что выбор фокализации не всегда постоянен на протяжении всего повествования¹¹. Также исследовательница обращает внимание на то, что различие между разными точками зрения не всегда прослеживается. В данном случае, мы можем также говорить о несобственно-прямой речи, когда голос героя преобладает над голосом автора, хотя формально текст принадлежит самому повествователю¹². Нарратор передает состояние героев, как будто «высвечивая» их мысли и чувства изнутри. Так, про состояние предалкогольного синдрома скульптора нарратор сообщает лаконичными фразами-предложениями, смысловым центром в которых являются глагольные формы. Отношение Тамары к состоянию мужа и его таланту, в основном, передается при помощи глаголов прошедшего времени несовершенного вида, передающих процесс длительного

⁸ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте*, [в:] *Перелом...*, с. 244-245.

⁹ О подобном типе «опосредованной субъективной наррации» в литературе и кинематографии писал Роберт Биркхольц. См. R. Birkholc, *Narracja subiektywna zapośredniczona. Wokół zagadnienia „tętu pozornie zależnej” w filmie*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2016, № 14, s. 143-158.

¹⁰ См. G. Genette, *Narrative Discourse. An Essay in Method*, translated by Jane E. Lewin, New York 1980, pp. 195-198. [оригинальное издание: G. Genette, *Discours du récit*, [in:] G. Genette, *Figures III*, Seuil, Paris 1972]; G. Genette, *Narrative Discourse Revisited*, translated by J.E. Lewin, Ithaca 1988.

¹¹ Е. Петрова, *Фокализация как средство моделирования смыслов в тексте*, «Актуальные вопросы филологической науки», Екатеринбург 2014, с. 452, [в:] <http://elar.urfu.ru/handle/10995/37567> (01.09.24).

¹² Там же, с. 450.

характера («Тамара крутилась», «в мастерской он витал, парил, ...» ,«скульптуры то покупали, то не покупали») и совершенного вида, когда важно в неким процессе выделить определенный этап. В этом проявляется момент организации повествования, который находится в сфере ведения (компетенции) повествователя (например, нарратор подчеркивает начало нового этапа в жизни семьи Тамары, подводя некоторый итог предыдущим сообщениям и наблюдениям: «Итак, муж запил после десятилетнего перерыва»¹³.

Несобственно-прямая речь помогает повествователю передать ставшее привычным отношение Тамары к смене состояний мужа:

Далее начинается период ремиссии, идет работа. В этот период создается то, что создается. Работает запоем. Жалеет время на еду и сон. В голове «одной лишь думы власть, одна, но пламенная страсть». Как у Мцыри. Через какое-то время душа начинает метаться, маяться. Тихо подкрадывается предалкогольная маста¹⁴.

Такое лаконичное, почти репортажное описание перехода мужа от одержимости творчеством до опустошенности души и запоя характеризует стиль мышления журналистки, которая за годы профессионального труда выработала умение найти точные слова.

Опираясь на наблюдения Жерара Женетта, который охарактеризовал понятие фокализации как художественный прием, организующий сюжет в тексте, можно использовать его вывод о связи наррации с объемом знаний нарратора, героя и читателя по отношению к истории¹⁵. Ключевым моментом в данной классификации типов корреляции события и повествования стало соотношение времени событий и времени повествования об этих событиях в тексте. В частности, он описал особенности «последующей наррации», которая отстоит во времени от произошедшей истории (при этом история может быть датирована) и, вместе с тем, эта наррация отражает вневременную сущность происходящего, поскольку она лишена собственной длительности¹⁶. Также исследователь охарактеризовал тип «включенной наррации» в том случае, когда время истории и наррации перепутывается настолько, что вторая начинает оказывать воздействие на первую¹⁷.

¹³ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 243-244.

¹⁴ Там же, с. 252.

¹⁵ Ж. Женетт в работе *Время наррации* выделил четыре типа наррации по отношению к истории: последующую (классическая позиция повествования о прошлом), предшествующую (предсказательное повествование), одновременную (повествование в настоящем времени, синхронное самому действию) и включенную (между моментами действия). Ж. Женетт, *Время наррации*, [в:] *Работы по поэтике*, [в:] *Повествовательный дискурс*, [в:] Ж. Женетт, *Фигуры. В 2-х томах*. Т. 2., Москва 1998, [в:] <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/vremya-narracii.htm> (06.02.25).

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

При этом в тексте распознаются разные временные формы, что создает мозаичность повествования.

Отношение Тамары к повседневной жизни с мужем описывается так, что позиция нарратора оказывается вневременной. Не случайно используется форма инфинитива, субстантивированного причастия, реже глаголов настоящего времени. Эти глагольные формы передают такие характеристики, как постоянство и неизменность: «На мужа переложить ничего нельзя. Он талантлив. Сын кашляет. Мать руководит. Но Тамара утешала себя тем, что не она первая, не она последняя»¹⁸.

Обе формы наррации можно наблюдать в рассказе Токаревой. Описывая, как героиня знакомится с ситуацией на месте, входит в состояние Петька, который был никому не нужен и которого никто не любил, нарратор повествует о жизненных буднях Тамары, приучившей себя терпеть мужа алкоголика и поучающую ее мать.

Отметим, что пространственно-временная точка зрения нарратора, переносящегося из настоящего в прошлое, совпадает с перспективой видения героини.

В таком случае, как отметил Борис Успенский, автор целиком перевоплощается в образ персонажа, принимает его идеологию, фразеологию¹⁹. Для нарратора важно зафиксировать время событий, так как оно отмечено особой социально-психологической ролью женщины в обществе:

Сегодня, в восьмидесятые годы двадцатого века, семья стоит на женщине. Поэтому женщины – как бурлаки на Волге. А у мужчин появилась возможность быть честными и неподкупными и не зарабатывать денег²⁰.

Дистанция между временем повествования и временем действия очень невелика, и взгляд повествователя часто совпадает с отношением героини к людям или событиям. Голос повествователя в некоторых случаях как будто повторяет или озвучивает позицию героини. Небольшой временной промежуток между временем описываемой истории и временем повествования («последующая наррация») позволяет представить не только наблюдения нарратора, но и некоторые суждения, обобщения на их основе. Так что создается впечатление, что представление о роли женщины в современном обществе и семье приобретает характер универсальной истины. Повествователь обращает внимание читателя на то, что в сюжете рассказа соотносится время двух историй: знакомства Тамары во время командировки с водителем по имени Юрий и истории из ее молодости, когда в нее был влюблен сокурсник по имени Юрий. Когда Тамара случайно познакомилась в Днепропетровске с водителем Юрием, который ее бесплатно подвез,

¹⁸ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 243-244.

¹⁹ Б. Успенский, *Поэтика композиции*, Москва 1970, с. 101, [в:] https://imwerden.de/pdf/uspen-sky_boris_poetika_kompozitsii_1970__ocr.pdf (07.02.2025).

²⁰ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 244.

она (по представлению нарратора), «...будто провалилась в свою молодость, когда не было невроза, а только бездна энергии, легкое тело и ожидание счастья каждую минуту»²¹.

Обе истории представлены с точки зрения одной временной перспективы нарратора, и это позволяет читателю увидеть аналогию между ними. Хотя повествование «организовано» всезнающим нарратором, в тех фрагментах, где излагаются две истории близких отношений Тамары с двумя разными Юриями, распознается приём «внутренней фокализации»²². Восприятие героиней встреченного на вокзале, в Днепропетровске, водителя Юрия представлено посредством возникшей в ее сознании ассоциации с ангелом. Однокурсник Юрий, как отмечает тут же героиня, не был похож на нового знакомого, но некоторые манеры у них казались ей одинаковыми.

Ангел не был похож на Юру Харламова. Но у них была одинаковая манера говорить, курить. Тот Юра так же держал сигарету в прямых пальцах, шурился от дыма одним глазом. Так же говорил, внутренне смеясь, а внешне – бесстрастно²³.

Поскольку в повествовании сохраняется позиция третьего лица (всезнающего нарратора), который делится с читателем своими наблюдениями, можно вслед за Женеттом, назвать такой способ фокализации переменной. Также можно отметить, что фокализация в тексте рассказа часто формально как будто отсутствует. При этом присутствие нарратора как инстанции, организующей повествование, ощущается постоянно²⁴.

Несмотря на пластичное «вживание» повествователя в образ персонажа, отражение его мыслей, чувств в недалеком прошлом, голос нарратора не сливается с голосами персонажей, доказательством чему является использование диалога, прямой речи и несобственно-прямой речи в тексте рассказа.

Сюжет рассказа выстроен так, что отчетливо обозначена пространственно-временная перспектива взгляда нарратора, который прекрасно осведомлен о прошлом и настоящем героев, а также представляет модели восприятия времени, которым сознательно или неосознанно следуют герои. Leitmotивом сюжета можно считать метафору движения в колесе, с которым соотносит картину мира Тамара. Этот образ также является важным элементом во взгляде на мир нарратора, проявляющимся в поэтике повествования, что очевидно в конце рассказа. Нарратор завершает повествование риторическим суждением: «Земля медленно и мощно крутилась вокруг своей оси. У Земли тоже было свое колесо»²⁵.

²¹ Там же, с. 266.

²² Ж. Женетт, *Фокализации*, [в:] *Повествовательный дискурс*, [в:] Ж. Женетт, *Фигуры*. В 2-х томах, т. 2, Москва 1998, с. 391-394.

²³ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 254.

²⁴ Ж. Женетт., *Фокализации...*, с. 392.

²⁵ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 315.

Образ колеса также присутствует во многих наблюдениях и обобщениях повествователя по ходу сюжета. За устойчивую норму бытия женщины среднего достатка в современном мире мегаполиса принимается модель «белка в колесе», как единственно возможная, защищающая от депрессии и срывов. Можно сказать, что метафора колеса организует способ мировидения Тамары и составляет ее перспективу восприятия людей и ситуаций. Образ жизни как движения в колесе главная героиня распространяет и на жизненную историю солдата Петька:

Лидка попала в колесо. Она хотела выскочить из колеса, выбросив Петька. Но Петька не так легко оказалось выбросить... Петько тоже оказался в колесе и попытался выскочить из него, разрубив топором. И выскочил в тюрьму²⁶.

Описывая новое внутреннее состояние Тамары из-за неожиданно вспыхнувшей любви, возвращающейся в Москву после двух дней командировки, нарратор отмечает, что та же самая проводница не узнала ее по прошествии двух дней. Дальнейшие рассуждения строятся так, что повествователь предлагает читателю самому понять, действительно не узнала или сделала вид. Свое предположение нарратор подкрепляет следующим наблюдением над внутренним состоянием проводницы: «У нее были свои сложности, и какое ей дело до того, что кто-то выскочил из колеса в тюрьму, а кто-то в любовь»²⁷.

Почти мифологическое представление о движении человека во времени объединяет точку зрения нарратора и персонажа, и это придает наррации характер универсального знания или истины. Нарративная перспектива восприятия времени данной истории вбирает в себя представление о повторяющихся, закрепленных в сознании структурах, представляющих жизнь человека в движении времени, и жизненные бытовые наблюдения Тамары в осмыслении нарратора. Образ человеческой жизни как движения в вечном колесе становится мотивом, организующим наррацию в сюжете рассказа.

Другое восприятие времени возникает в связи с образом поезда, который движется в одну сторону и обратно. Нарратор фиксирует даты событий в жизни Тамары как линейную перспективу фокализации: настойчиво подчеркивается относительность временной перспективы, согласно которой рассматриваются события поездки героини. Отмечается закономерность того, что за два дня может радикально измениться состояние одного человека, а весь мир этого не заметит.

Два дня – срок и большой и малый. В отдельной судьбе может все перевернуться за два дня, а мир и не заметит. И в этом спасение, иначе только успевай перестраиваться вместе с отдельными судьбами²⁸.

²⁶ Там же, с. 274.

²⁷ Там же, с. 293.

²⁸ Там же.

В сюжете рассказа выразительно используется приём относительности временной дистанции: десять лет прошло от того момента, когда завязал с алкоголизмом муж Тамары и начал пить снова. Ее сын Алеша вторую неделю ходил в третий класс и не мог привыкнуть к ранним подъемам. В диалоге Тамары с начальником отдела, Владом, она подчеркивает, что готова бороться за сокращение срока пребывания солдата в тюрьме хотя бы на один год (не одиннадцать лет, а десять). Десять лет воспринимаются как единица измерения психологического отношения героини к событиям ее жизни. Ценность отвоенного года свободной жизни Петька не вызывает сомнений ни у героини, ни у нарратора. Нарратор конкретизирует психологическое состояние Тамары и ее присутствие во времени и пространстве. В момент психологической кульминации, когда Тамара, увидев Юрия, вышедшего из вагона на московском вокзале, осознала его несовместимость с образом жизни городского человека, повествователь подчеркивает обусловленность ее мировосприятия историческим и социально-культурным контекстом.

Но Тамаре, как представительнице восьмидесятых годов двадцатого столетия, помимо любви, нужны были город, газета, телефонные звонки, Нелка, быть среди людей, среди писем, среди, среди, среди...²⁹.

Нарратор сосредоточивает внимание на временной перспективе состоявшегося события, что также способствует движению сюжета и организации повествования. Возвращение нарратора к событиям десятилетней давности (после десятилетнего перерыва муж Тамары вновь запил) служит связующим звеном в повествовании. Эта временная дистанция в восприятии Тамары является, можно сказать, точкой отсчета для осознания этапов ее жизни. Нарратор подчеркивает, что именно десять лет отделяли период ранней молодости героини и ее состояние «после молодости». Так что десятилетний временной промежуток в повествовании связан с внутренним ощущением Тамарой движения жизни, что использует повествователь для аналогий, способствующих развитию сюжета.

Когда-то в ранней молодости и потом десять лет после молодости Тамара стремилась к этой самой справедливости превыше всего и готова была пожертвовать руку, ногу, глаз – любой парный орган³⁰.

Нарратор не сообщает, сколько времени прошло от момента, когда Тамара увидела Юрия на перроне и поняла, что у них не может быть ничего общего, и до того момента, когда он позвонил и сообщил, что уезжает сегодня вечером. Вполне возможно, это был один день, в течение которого Тамара побывала в мастер-

²⁹ Там же, с. 306.

³⁰ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 245.

ской мужа и увидела его последнюю незаконченную работу: памятник павшему воину. Пять женских фигур, склонившихся над павшим, нарратор представляет, используя несобственно-прямую речь Тамары, как воплощение черт всех женских персонажей рассказа, символизирующих человеческую боль и страдание. Становится понятно, что творчество мужа, его путь страдания, неверия в себя и, наконец, успеха – это и ее путь, изменить который она не может.

Не случайно Наталья Тертычная отметила, что время у героев Токаревой состоит не столько из дней, месяцев и лет, сколько из количества и качества эмоций³¹. В восприятии нарратора и героев проявляются физические и психологические характеристики протекания времени. Во многих ее рассказах это «время «памяти», когда происходит столкновение воспоминаний. Посредством воспоминаний автор, рассказчик, герой и читатель могут дать ценностную характеристику всей жизни героя или ее части»³².

Так как нарратор не обнаруживает непосредственное участие в рассказываемой им истории, его комментарии по ходу событий составляют внутренний сюжет, состоящий в описании психологического состояния героев и обобщениях своих наблюдений над закономерностями жизни.

Подобные нарративные обобщения-комментарии, как отметила, реферируя работу Женетта, Евгения Лозинская, обеспечивают функцию авторитетного свидетельства реальности произошедшего³³. Фрагменты диалога и несобственно-прямая речь усиливают у читателя впечатление реальности происходящего, равно как и реальности повествовательного дискурса.

Голос персонажей наиболее отчетливо проявляется в рассказе в диалогических репликах. Диалогическая ситуация в рассказе возникает всегда с участием главной героини, Тамары, часто сопровождается несобственно-прямой речью, оформленной как вступительные или заключительные размышления нарратора о ее состоянии. В тексте встречаются отдельные реплики других персонажей, без участия Тамары, но тогда не разворачивается диалогическая ситуация. Диалогический фрагмент в прозе обычно возникает в момент соединения речи автора-нарратора и персонажа. Подобное наблюдение находим в статье Галины Хисамовой, которая пришла к выводу, что «...в зоне презентации диалога

³¹ Н.Н. Тертычная, *Человек и время в прозе В. Токаревой*, «Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди» 2013, № 2, с. 122, [в:] <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/literature/article/view/2359> (01.09.2024).

³² Там же, с. 131.

³³ Про четыре функции нарративного высказывания в работе Ж. Женетта, *Повествовательный дискурс* пишет в реферативном сообщении Евгения Лозинская. Она отметила, что помимо собственно нарративной исследователь выделил режиссерскую, коммуникативную, свидетельскую и идеологическую, «...проявляющуюся в авторитетном комментирующем дискурсе» функцию. См. Е.В. Лозинская, *Ж. Женетт. Повествовательный дискурс*, [в:] Ж. Женетт, *Фигуры в 2 т.*, т. 2, 1998, с. 60-280, «Реферативный журнал», Москва 1999, № 3, с. 75, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/99-03-007-zhenett-zh-povestvovatelnyy-diskurs-zhenett-zh-figury-v-2-t-per-s-fr-pertsovoy-n-m-izd-vo-im-sabashnikovyh-1998-t-2-s-60-280> (07.02.2025).

используются конструкции с прямой речью, персонажные реплики, самостоятельные предложения авторской речи, описывающие диалогическую ситуацию»³⁴. Принимается во внимание тот факт, что прямая речь персонажей также создается автором-нарратором и может быть рассмотрена как диалог во «вторичной действительности», «представленной художественной картиной мира»³⁵. По удачному замечанию Ксении Скорик, одним из ярких видов внутритекстовой диалогизации в прозе является конструкция с цитируемой речью, с помощью которой создается иллюзия независимости голоса персонажа от авторского сознания³⁶. Это особенно очевидно в диалогах Тамары с близкими и родными Петька, которые говорили на суржике, смешивая слова на украинском и русском языках. Для большей убедительности нарратор передает звучание украинских слов русскими буквами и обращает внимание на то, что для героини украинская речь не является помехой в общении. Тамара проводила детство в украинском селе, на родине матери. Этот известный автобиографический факт из жизни писательницы, о котором Виктория Токарева не раз упоминала в своих выступлениях и интервью, воспринимается в сюжете рассказа как предпосылка коммуникативной открытости героини. Мелодика украинской речи органична для ее языкового образа мира. Так, героине удастся уловить смысл сказанного, несмотря на то, что фраза матери искажила буквальный смысл.

- Вы ему отец или отчим? – спросила она.
- Неродный, – вмешалась мать. – Его отец умер, из-за коровы.
- Забодала? – поразила Тамара.
- Та ни. Мы ее продали, вина купылы. Два ящика.. Ну, вин и вмэр.
- А-а, – поняла Тамара. – Значит, из-за вина, а не из-за коровы³⁷.

Нарратор предваряет восприятие читателем речи персонажей. В подготовительной части диалогического фрагмента, представляя участников диалога, он сообщает некоторые характеристики, которые позволяют понять, почему у персонажа такая манера общения. Например, первый диалог с женой Петька, Лидкой, предваряется замечанием нарратора о том, что она была необаятельная и не хотела нравиться, отвечала односложными фразами.

³⁴ Г. Хисамова, *Художественный диалог с позиций лингвистики текста (на материале художественной прозы В. М. Шукшина)*, „Сибирский филологический вестник” 2004, № 4, с. 183, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-dialog-s-pozitsiy-lingvistiki-teksta-na-materiale-hudozhestvennoy-prozy-v-m-shukshina> (01.09.2024).

³⁵ Там же, с. 183.

³⁶ К. Скорик, *Типы диалогизации: их функции и языковая репрезентация в тексте художественной прозы*, „Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина” 2008, № 2, с. 105, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/tipy-dialogizatsii-ih-funktsii-i-yazykovaya-reprezentatsiya-v-tekste-hudozhestvennoy-prozy> (06.09.2024).

³⁷ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 264.

Взгляд Тамары на водителя странной машины в Днепропетровске и возникшие в сознании героини ассоциации побуждают к диалогической ситуации. Водитель самодельной машины, по ее мнению, был похож на провинившегося ангела, у него было грустное выражение лица. Это впечатление и возникший в сознании образ обусловили коммуникативную ситуацию, интерес Тамары к этому человеку, его необычной машине. Вопрос об имени и уточнение, какое из имен ему больше нравится, вызвали некоторое расположение собеседника и позволили Тамаре выразить свое отношение к ситуации.

- А как вас зовут? – спросила Тамара.
- Георгий.
- Это очень долго. Не имя, а песня. Вас как сокращают?
- Кому как нравится. Жора, Гера, Гоша, Юра, Егор.
- А как Вам нравится?
- Я на все отзываюсь.
- Тогда Юра³⁸.

Выбор имени, как отмечает нарратор, был обусловлен отношениями Тамары с влюбленным в нее сокурсником, Юрием Харламовым, у которого была изысканная душа, тонкое нутро аристократа и «внешность дворняги». Повествуя об этой истории, нарратор как бы подготавливает читателя к предсказуемой развязке: расставанию со вторым Юрием. Повторяемость ситуаций воспринимается нарратором во многих рассказах и повестях Виктории Токаревой как явление, организующее жизнь и, в то же время, как художественная особенность создания повествования. Читателю предлагается увидеть закономерную связь между событиями, повторяющимися с героями на разных этапах жизненного пути. Этим определяется темпоральная организация сюжета, в котором повторяемость и узнаваемость подобных ситуаций образует итеративный взгляд на закономерности сходства или сближения событий. Вспомним при этом, что повторяемость событий является не просто сюжетным ходом, а, по мысли Жерара Женетта, фактически является мысленной конструкцией, которая устраняет из каждого конкретного события все то, что относится собственно к нему, сохраняя то, что оно разделяет со всеми другими событиями того же класса³⁹. В таком способе мышления нарратора и героини можно усмотреть способность к обобщениям и, возможно, отказ от личностного выбора или попытки противостоять судьбе героя. Повторяемость событий предопределяет их развитие. Понимая это, героиня прибегает к сопоставлению нынешнего Юрия, стоящего на перроне московского вокзала, и того, из прежней жизни. Описывая воспоминания героини про влю-

³⁸ Там же, с. 254.

³⁹ Ж. Женетт, *Сингулятив/итератив*, [в:] *Работы по поэтике*, [в:] *Повествовательный дискурс*, [в:] Ж. Женетт, *Фигуры. В 2-х томах*, т. 2., Москва 1998, [в:] <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/singulyativ-iterativ.htm> (01.09.2024).

бленность ее сокурсника при помощи несобственно-прямой речи, нарратор отмечает, что у приехавшего в Москву Юрия нет собственного лица. Прежнего Юрия также не было в эмоциональной сфере сознания Тамары: «вместо человека – знак, совершенно необязательный»⁴⁰. Механизм повторения сильного переживания в сознании героини помогает избавиться от душевной боли: вследствие тиражируемости образов в сознании и человек, и чувство кажутся менее значительными. Повторение явлений создает в рассказе внутренний сюжет как в восприятии нарратора, так и героев. В диалоге Тамары с ее мужем-скульптором обнаружилось, что его мучает упрек коллеги в копировании шедевра пятнадцатого века. В последующем диалогическом фрагменте героиня выражает убеждение в оригинальности творческого исполнения скульптуры, которое может восприниматься как важная жизненная позиция.

- Глупости. У тебя все получается, с убеждением сказала Тамара. – Это одна из лучших твоих работ.
- Ее уже сделали до меня. В пятнадцатом веке. Коровкин сказал, что я содрал с «Оплакивания Христа».
- Не содрал, а переосмыслил. И внес свое.
- Ты считаешь?
- Я просто это вижу⁴¹.

Встреча с Юрием из украинского села описана нарратором как некий шанс судьбы, чтобы Тамара смогла задуматься о своем психологическом состоянии. В процессе общения ее настроение неоднократно менялось: то вспыхивала надежда на возможное изменение, то наступал момент усталости и привычного недоверия жизни. В то же время активизируются наблюдения нарратора, отмечающего, что два ранее незнакомых человека становятся одним целым как составляющая жизненного опыта героини, суждения о которой помогает организовать движение сюжета. Взгляд нарратора со стороны фиксирует позы, жесты влюбленных, объединяющие их. В этой повторяемости событий и повествования о них можно обнаружить кольцевую композицию сюжетов малой прозы писательницы. Как упомянула Мария Миронова, в поэтике рассказов заложена круговая модель повествования: «Жизнь вообще склонна вить кольца», замечает писательница и отражает эту мысль в построении композиции: зачастую действие, с которого начинается рассказ, возвращается в ту же точку⁴². Отмечая, как варьируется и развивается сообщение нарратора, начинающее рассказ *Пять фигур на постаменте* («У сотрудницы отдела писем Тамары Кругловой запил муж после

⁴⁰ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 305.

⁴¹ Там же, с. 309.

⁴² М.В. Миронова, *Стилевая доминанта рассказов Виктории Токаревой*, «Вестник ТГУ» 2008, № 6, с. 109-110, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/stilevaya-dominanta-rasskazov-viktorii-tokarevoy> (01.09.2024).

десятилетнего перерыва»)⁴³, заметим, что тема поворотного этапа в жизни героини не раз появляется в развитии сюжета. Более того, рефлексии героини о возвращении мужа к пьянству представлены нарратором как жизненный виток (круг) в жизни скульптора и Тамары, к которому оба привыкли как к условной «норме». Не случайно перед несостоявшейся встречей Тамары и Юрия на московском вокзале повествователь показывает, как героиня прослеживает обычные принципы поведения каждого из членов семьи, убеждаясь еще раз в том, что в их постоянстве и заключается модель жизни ее семьи. Отметив, что муж отсыпался после очередного запоя, нарратор философски замечает: «Все возвращалось на круги своя»⁴⁴.

Нарратор по отношению к диалогической ситуации определенно занимает позицию, которая помогает понять внутреннее психологическое состояние Тамары. Он комментирует ход мыслей героини, представляет ее ассоциации и воспоминания из прошлого. Можно сказать, что нарратор «выписывает» психологический портрет героини, исходя из ее внутренних ощущений и чувств. Психологическое состояние других персонажей охарактеризовано в рассказе также с точки зрения Тамары.

Попытка героини разобраться (вместе с новым знакомым Юрием) в мотивах, побудивших Петьку взяться за топор, способствует неожиданному сближению новых знакомых, что можно проследить в их диалогах. Нарратор в этом эпизоде рассказа концентрирует внимание на идентификации Тамары, которая как будто вернулась в пору своей молодости, когда не нужно было терпеть, приспосабливаться и унижаться. В своих комментариях нарратор вновь-таки остается в поле жизненного опыта, а значит, сознания героини и только отдельными репликами (штрихами) описывает изменения в состоянии Юрия, поверившего в новую жизнь. В этом центральном эпизоде вспыхнувшей близости героев нарратор занимает позицию, которую можно сравнить со взглядом движущейся камеры, то приближающей, то отдаляющей события и действующих лиц. Взгляд нарратора то совсем «сливается» со взглядом Тамары, и тогда возникает несобственно-прямая речь, то нарратор взглядом охватывает персонажей как будто сверху, поднимаясь над ними, и тогда возникает впечатление того, что они – одно целое. Приведу пример того, как взгляд нарратора представляет состояние героев, охваченных стремлением друг к другу и готовых слиться в единое целое.

Положили матрас на пол и легли под одно одеяло. Некоторое время лежали, глядя в потолок. В них росло, копилось напряжение. В физике есть термин критическая масса. И достаточно любого толчка, даже громкого звука – происходит взрыв⁴⁵.

⁴³ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 242.

⁴⁴ Там же, с. 311.

⁴⁵ Там же, с. 288.

Иногда ассоциации нарратора позволяют понять, что он выходит за рамки видения и образного восприятия ситуации Тамарой. Так, эмоциональная близость героев вызывает у нарратора сравнение с состоянием полета двух персонажей на картине Марка Шагала, а психологическое напряжение Тамары – с ожиданием Евы, вкусившей запретный плод.

И они полетели, как на картине Шагала, когда двое летят над домами и крышами, над Петьками и судьями. Над делами и судьбами. Только он. Только она. Тамара была – как Ева, вкусившая яблоко, кто-то должен был явиться и выгнать ее из рая⁴⁶.

Думаю, что представленная нарратором динамика видения людей и обстоятельств соответствует кинематографичности стиля письма Виктории Токаревой, что отметила Ирина Мартыанова. Под кинематографичностью исследователь понимает стремление автора динамизировать изображение наблюдаемого, оstrarнить его фрагменты в монтажном сопряжении. Эти особенности, видимо, в какой-то степени мотивированы стремлением руководить читательским восприятием, создавая неожиданные перебросы в пространстве, сжимая или растягивая время текста, варьируя ракурсы и планы изображения⁴⁷. Подобную точку зрения встречаем в статье Марии Мироновой, которая отметила ряд кинематографических приемов художественного письма писательницы.

Приемы, которые писательница использует для изображения пространства, подчеркивают «кинематографичность» ее прозы. Это «последовательный обзор», «немая сцена», «точка зрения «птичьего полета», которые делают сюжет динамичным и создают сцены, не перегруженные подробными описаниями и рассуждениями⁴⁸.

Диалогическую ситуацию в рассказе часто предваряет несобственно-прямая речь Тамары в воспроизведении повествователя, что свидетельствует о принятии позиции героини, вхождении в ее внутренний мир, и это соответствует рассмотренному выше явлению «нулевой» фокализации⁴⁹. Как отмечалось, зачастую взгляд нарратора согласуется с несобственно-прямой речью, которая является пресуппозицией диалога. Это наблюдение подтверждает замечание Льва Пригова о том, что несобственно-прямая речь и косвенная речь составляют особенности стиля в прозе Виктории Токаревой:

⁴⁶ Там же, с. 290-291.

⁴⁷ И.А. Мартыанова, *Кинематографичность литературного текста (на материале современной русской прозы)*, „Вестник ЮУрГПУ” 2017, № 1, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/kinematografichnost-literaturnogo-teksta-na-materiale-sovremennoy-russkoy-prozy> (05.09.2024).

⁴⁸ М.В. Миронова, *Стилевая доминанта...*, с. 109.

⁴⁹ Е. Петрова, *Фокализация...*, с. 452.

Токаревский монолог лирической героини дробится обилием косвенной и несобственно-прямой речи, представляющей иную точку зрения и иной пафос (часто этим вражьим агентом в эстетике героя является сама автор)⁵⁰.

Так, по возвращении Тамары из командировки домой в повествовании передается ее воспоминание, связанное с двумя ухажерами ее матери, двумя Яшками. Эти воспоминания воспроизводятся с использованием привычных, усвоенных от домработницы прозвищ этих Яшек («Яшка толстый» и «Яшка здохлый»)⁵¹. После характеристики этих персонажей и рассказа, как один из них нажился на покупке матерью Тамары мебели, следует обмен репликами.

– Мама ты помнишь Яшек? – спросила Тамара.

– Тю... – подивилась мать. – Нашла что вспомнить.

В ее речи время от времени проскальзывали украинизмы: тю, отожд, не в року...

– Ну почему же? – возразила Тамара. – Зачем обесценивать прошлое?⁵²

В этом диалоге проявляются два подхода ко времени: мать явно «выпала» из времени, она не хочет вспоминать прошлые события. Ее жизнь утратила временную перспективу, что для Тамары означает жизнь без надежд, которые появляются в связи с верой в будущее и анализом прошлого. Взгляд нарратора, обращенный в прошлое, настоящее и будущее, нацеливает читателя на перспективу и ретроспективу, которые связаны между собой. Диалог героини с матерью вызывает у нарратора рефлексии, оформленные в виде несобственно-прямой речи. Эти рефлексии об однообразном течении жизни без надежд («Тянутся дни — одинаковые, как под копирку, на общем неблагоприятном фоне.»)⁵³ задают представление о стариках вообще как о прошлом.

Ситуация возвращения Тамары из командировки в Москву в начале представлена читателю в восприятии нарратора. Описывается пространственное положение героини в момент отправления поезда: Тамара высунулась до середины, держась за поручень. «Того гляди выпадет»⁵⁴. Далее характеризуется психологическое состояние Тамары в купе, которая находилась между явью и воображением, представляя свое возвращение в Москву, в свой дом и к мужу. В то же время, она предавалась фантазиям, связанным с предполагаемым приездом Юры в Москву через два-три дня. Повествование приобретает все более субъективный характер, повествователь отмечает, что Тамара «...грезила наяву, отгородившись Юрой от Старика»⁵⁵. Диа-

⁵⁰ Л. Пригов, *Когда же придет русский Форрест Гамп или Виктор Пелевин и Виктория Токарева как одно*, [в:] <http://www.pelevin.nov.ru/stati/o-pirog/1.html> (01.09.2024).

⁵¹ В. Токарева, *Пять фигур на постаменте...*, с. 294.

⁵² Там же.

⁵³ Там же, с. 295.

⁵⁴ Там же, с. 291.

⁵⁵ Там же.

логический фрагмент разговора Тамары со случайным попутчиком (Стариком) дополняет поток сознания героини в виде несобственно-прямой речи. Узнав, что Старик находился в лагерях, она перенесла эту информацию на историю преступления Петька, который также находился в местах не столь отдаленных. Отметим, что нарратор «вклинивается» в диалог, ему важно прокомментировать психологическое состояние героини (– А за что? – Тамаре вдруг подумалось, что Старик тоже ударил тещу топором по голове)⁵⁶. Присоединение комментария в виде несобственно-прямой речи помогает читателю более точно представить перспективу видения людей, событий. Можно думать, что посредством нарративного взгляда задан ракурс восприятия для читателей.

Обобщая наблюдения, отмечу, что повествование, в котором акцентируется взгляд на аналогичные ситуации и переживания в жизни героини, в частности, переключения из одного этапа жизни к другому, восприятие жизни в ее круговом обращении посредством метафоры колеса, составляет «внутренний» сюжет в рассказе Токаревой. В сюжете рассказа переплетены несколько перспектив видения: прием «внутренней фокализации», несобственно-прямая речь, диалогические ситуации создают пространственно-временную перспективу восприятия героини. Нарратор детально и максимально достоверно передает взгляд Тамары, характер ее образного мышления. В диалогических фрагментах речь Тамары характеризуется журналистской точностью и лаконизмом, в ней прослеживается интенция, связанная с запросом или с получением информации. Взгляд нарратора распространяется на настоящее и прошедшее время в жизни героев, отличается большим охватом событий и способов повествования о них. Прежде всего, нарратор обеспечивает связанность «внешнего» и «внутреннего» сюжетов рассказа. Организации и движению сюжета способствует художественный прием повторения аналогичных ситуаций в жизни героини, образов, комментариев. Круговая модель наррации создается благодаря акцентам на лейтмотивной метафоре колеса, определяющей картину мира героини и нарратора. Метафора колеса используется для связи плана представления истории и того, как она осмыслялась персонажем, какое психологическое состояние соответствовало этой метафоре. Такая многослойная организация повествования позволяет читателю представить закономерности мировосприятия современной женщины в экзистенциальном осмыслении. Высказывание характеризуется афористичностью, во взгляде нарратора трансформируется жизненный опыт героев, их истории, которые служат отправным моментом для обобщений.

⁵⁶ Там же, с. 292.

References

- Birkholc R., *Narracja subiektywna zapośredniczona. Wokół zagadnienia „mowy pozornie zależnej” w filmie*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2016, № 14.
- Fedorov V.V., *Povestvovatel'nyj i a-povestvovatel'nyj syuzhet: postanovka voprosa*, „Media-sreda” 2006, № 1, [v:] <https://cyberleninka.ru/article/n/povestvovatelnyy-i-a-povestvovatelnyy-syuzhet-postanovka-voprosa>.
- Genette G., *Narrative Discourse Revisited*, translated by J.E. Lewin, Ithaca 1988.
- Genette G., *Narrative Discourse. An Essay in Method*, translated by Jane E. Lewin, New York 1980. [wydanie oryginalne: Gérard Genette, *Discours du récit*, [in:] G. Genette, *Figures III*, Seuil, Paris 1972].
- Genette G., *Povestvovatel'nyj dyskurs*, [v:] G. Genette, *Figury v 2 t*, Moskva 1998, t. 2.
- Genette G., *Raboty po poetike. Singulativ/iterative*, [v:] *Povestvovatel'nyj dyskurs*, [v:] G. Genette, *Figury v 2 t*, Moskva 1998, t. 2, [v:] <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/index.htm>.
- Genette G., *Vremya narratsii*, [v:] *Raboty po poetike*, [v:] *Povestvovatel'nyj dyskurs* [v:] G. Genette, *Figury v 2 t*, Moskva 1998, t. 2, [v:] <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/vremya-narratsii.htm>.
- Khisamova G., *Khudozhestvennyy dialog s pozitsiy lingvistiki teksta (na materiale khudozhestvennoy prozy V.M. Shukshina)*, «Sibirskiy filologicheskij zhurnal» 2004, № 4, [v:] <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyy-dialog-s-pozitsiy-lingvistiki-teksta-na-materiale-hudozhestvennoy-prozy-v-m-shukshina>.
- Lozinskaya E., *Zhenett Zh.*, *Povestvovatel'nyj diskurs*, [v:] G. Genette, *Figury v 2 tomakh*, t. 2, Moskva 1998, s. 60-280, «Referativnyy zhurnal», Moskva 1999, № 3.
- Mart'yanova I.A., *Kinematografichnost' literaturnogo teksta (na materiale sovremennoy russkoy prozy)*, «Vestnik UURGPU» 2017, № 1, [v:] <https://cyberleninka.ru/article/n/kinematografichnost-literaturnogo-teksta-na-materiale-sovremennoy-russkoy-prozy>.
- Mironova M.V., *Stilevaya dominanta rasskazov Viktorii Tokarevoy*, «Vestnik TGU» 2008, № 6, [v:] <https://cyberleninka.ru/article/n/stilevaya-dominanta-rasskazov-viktorii-tokarevoy>.
- Petrova E., *Fokalizatsiya kak sredstvo modelirovaniya smyslov v tekste*, «Aktual'nyye voprosy filologicheskoy nauki» 2014, [v:] <http://elar.urfu.ru/handle/10995/37567>.
- Prigov L., *Kogda zhe pridet Russkiy Forrest Gump ili Viktor Pelevin i Viktoriya Tokareva kak odno*, [v:] <http://www.pelevin.nov.ru/stati/o-pirog/1.html>.
- Skorik K., *Tipy dialogizatsii: ikh funktsii i yazykovaya reprezentatsiya v tekste khudozhestvennoy prozy*, «Vestnik LGU im. A.S. Pushkina» 2008, № 2, [v:] <https://cyberleninka.ru/article/n/typy-dialogizatsii-ih-funktsii-i-yazykovaya-reprezentatsiya-v-tekste-hudozhestvennoy-prozy>.
- Tertychnaya N., *Chelovek i vremya v proze V. Tokarevoy*, «Naukovi zapiski Kharkivs'kogo natsional'nogo pedagogichnogo universitetu im. G.S. Skovorodi» 2013, № 2, [v:] <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/literature/article/view/2359>.
- Tokareva V., *Gladkoye lichiko (povesti i rasskazy)*, Moskva 2011.
- Tokareva V., *Loshadi s kryl'yami*, [v:] *Perelom rasskazy*, Moskva 2004.
- Tokareva V., *Perelom*, [v:] *Perelom rasskazy*, Moskva 2004.
- Tokareva V., *Pyat' figur na postamente*, [v:] *Perelom rasskazy*, Moskva 2004.
- Uspenskiy B., *Poetika kompozitsii*, Moskva 1970; Moskva 2004; [v:] https://imwerden.de/pdf/uspensky_boris_poetika_kompozitsii_1970__ocr.pdf.

КОРОТКО ОБ АВТОРЕ

Nataliia Maliutina – dr hab., prof. Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku.

Wybrane publikacje książkowe: *Польська та українська модерна драма: перехрестя традицій*, Одеса 2013; *Поэтика высказывания в пьесах одесских драматургов Анны Яблонской и Александра Мардана*, Rzeszów 2016; *Проблема культурной (само)идентификации героя в новейшей постсоветской драме: переформатировка*, Kraków – Białystok 2019 (we współautorstwie z A. Maroń); *Ukraińska dramaturgia końca XIX i początku XX wieku*, red. nauk. B. Bakula, A. Matusiak, Toruń 2020, *Коммуникативные ресурсы современной драматургии русскоязычных авторов*, Kraków 2023.

ORCID: 0000-0002-5787-2753

Email: malutina2002@ukr.net

Aleksander Wawrzyńczak
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ЮБИЛЕЙ ПИСАТЕЛЯ-ФРОНТОВИКА В ТЕНИ ВОЙНЫ. 100-ЛЕТИЕ ВИКТОРА АСТАФЬЕВА В БЛОГАХ ПЛАТФОРМЫ DZEN.RU

Anniversary of the Writer-Frontline Soldier in the Shadow of War. Centenary of Viktor Astafiev in the Blogs of the Dzen.ru Platform

ABSTRACT: The article contains a critical review of blogs on the Russian website Dzen.ru, which have focused on the life and work of the outstanding Russian writer Viktor Astafiev. The occasion for the discussion of this topic was the centenary of Astafiev's birth, which fell in 2024. Currently, in Russia, the blogosphere is one of the most important channels of mass communication, having a decisive influence on public opinion. The content presented on these blogs and analyzed in the article shows an ambiguous perception of Astafiev as a soldier of the Great Patriotic War (1941-1945), and as a writer who strongly condemned all wars in his works. The main reason being Russia's current invasion of independent Ukraine. Basically, bloggers whose niche is literature express positive opinions about Astafiev. Nevertheless, pro-Kremlin propagandists and apologists for Soviet totalitarianism have spread ideologically tainted false claims regarding Viktor Astafiev's legacy, aiming to reinforce negative and misleading opinions about the author and his works.

KEYWORDS: V. Astafiev, blogs, anniversary, Great Patriotic War, propaganda

Возникшее в США на рубеже XX и XXI столетия явление интернет-блогов за менее чем 30 лет стало весомым источником информации для пользователей глобальной сети во всем мире, также в России. Пионерами блогинга в этой стране стали первые российские пользователи международной платформы Livejournal (рус. Живой журнал), которые зарегистрировались на ней еще в 1999 году¹. Затем российские авторы блогов, микроблогов и влогов (видеоблогов) активно осваивали все новые платформы интренет-коммуникации, в том числе Youtube, Twitter, Tiktok². Доказательством растущего влияния российской блогосферы

¹ См.: Л. Авдеева, *От дневников ЖЖ до клипов в VK: краткая история блоггинга в России*, [в:] <https://lifehacker.ru/kratkaya-istoriya-blogginga-v-rossii/> (10.03.2025).

² См.: там же.

стало приобретение в 2007 году платформы Livejournal российской фирмой SUP Media. Одновременно на протяжении последующих лет появились и росли другие российские платформы, развивающиеся среди прочих проектов и блогосферу. Сегодня у «Живого журнала» есть много конкурентов – прежде всего платформы «ВКонтакте», «Одноклассники», а также платформа «Дзен», созданная на базе «Яндекса»³.

По мнению ряда исследователей, блоги оказывают определенное влияние на формирование общественного мнения, особенно если рассматривать их как форму журналистики, что в случае России особенно заметно. Согласно мнению Владислава Савенкова, российская блогосфера сильно взаимодействует с традиционными СМИ, а влиятельные, если оценивать по количеству пользователей (подписчиков и читателей) блоги, как правило, ведут профессиональные журналисты⁴. Тем самым российские информационные блоги, а вслед за ними также блоги другого характера – образовательные, общественно-культурные, тематические – используют информацию, изначально распространяемую традиционными СМИ – телевидением, прессой, реже радио⁵. В условиях тщательного государственного контроля за информационной политикой федеральных средств массовой информации большинство блогеров транслируют в основном идеологически обработанную информацию. Лишь небольшой сегмент российской блогосферы, функционирующий по правилам хорошо развитой в США и Западной Европе «гражданской журналистики», способен доносить до читателя более независимую информацию. Что интересно, доверие к блогерам в России довольно низкое – по данным на 2017 год только 10% пользователей доверяло информации, размещаемой в блогах. Однако в то же время в США доверие к блогерам выражало всего 3-5% американцев⁶. Не имея доступа к более актуальным данным, позволим себе предположить, что в условиях растущей цензуры и пропаганды эти данные изменились – трудно предположить в какую сторону, но скорее всего доверие к блогерам сейчас выше, чем 8 лет назад.

В настоящей статье рассматривается реакция блогосферы на отмечаемый 1 мая 2024 года юбилей 100-летия со дня рождения выдающегося российского писателя второй половины XX века – Виктора Петровича Астафьева. Выбор данной темы обусловлен следующими обстоятельствами:

³ Яндекс – основанная в 2000 году российская транснациональная компания в отрасли информационных технологий, владеющая одноименной системой поиска в интернете, интернет-порталом и веб-службами. Имеет видное положение в интернет-пространстве России, Беларуси и Казахстана. См.: <https://yandex.com/company/> (10.03.2025).

⁴ См. В. Савенков, *Функции блогосферы в РФ и США в XXI веке: сходства и различия*, «Социодинамика» 2018, № 3, с. 18, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-blogosfery-v-rf-i-ssha-v-hhi-veke-shodstva-i-razlichiya> (10.03.2025).

⁵ См.: там же, с. 18.

⁶ См.: там же, с. 20.

– Виктор Астафьев принадлежал к ведущим представителям не только «деревенской» прозы в русской литературе, но также и военной прозы. Его антивоенная позиция кажется особенно важной сегодня, когда Россия ведет очередную имперскую войну. Празднование юбилея антивоенного писателя в таких условиях определяет во многом содержание дискурса, посвященного его личности и творческому наследию, которое, на наш взгляд, заслуживает исследования.

– Текущая война создает для современного исследователя русской литературы определенные ограничения с доступом к информации, особенно научного характера. Поэтому интернет, в том числе блогосфера стали самыми доступными источниками информации, к тому же способными формировать общественный образ обсуждаемого ими явления или персоны, в данном случае Виктора Астафьева и его творческого наследия.

– Наконец данное исследование показывает, каким образом некоторые режимные блогеры используют свое влияние для распространения искаженной политической и идеологическими предпосылками информации о русской культуре.

Для начала дополним сведения о российской блогосфере кратким обзором её юридического положения. Путинский режим, заблаговременно готовясь, что сегодня уже не вызывает никаких сомнений, к военному решению украинского вопроса и удовлетворению своих имперских, реставраторских амбиций, последовательно устанавливал контроль над участниками информационного пространства в России. В сфере его внимания оказались и отечественные блогеры. Первый закон, регулирующий данный род информационной деятельности, был принят Государственной думой в мае 2014 года и вступил в силу 1 августа того же года. Согласно данному закону, блогером признавался владелец интернет-сайта и (или) страницы сайта, на которых размещалась общедоступная информация и к которым число обращений составляет более трех тысяч интернет-пользователей в течение суток⁷. Закон изначально вызвал острую реакцию интернет-среды и большинством блогеров был просто проигнорирован – к августу 2015 Роскомнадзор зарегистрировал всего 640 «блогеров-трехтысячников»⁸. В результате, в конце июля 2017, после обновления закона, нормы, регулирующие деятельность блогеров, утратили свою силу. Однако государство не оставило попыток урегулировать статус блогеров. Политики вернулись к вопросу именно в 2024 году – 30 июля Госдума приняла закон, обязывающий блогеров с аудиторией от 10 тысяч регистрировать свою деятельность в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций (Роскомнадзор). Закон обязывает к регистрации блогеров, которые официально

⁷ См.: *История закона о блогерах*, ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО в обществе, «Дзен.ру», 11 марта 2019, [в:] <https://dzen.ru/a/XIaeJk8xMgCzcTdY> (10.03.2025); *Федеральный закон „Об информации, информационных технологиях и о защите информации“* от 27.07.2006 N 149-ФЗ (последняя редакция), [в:] https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/#p186 (10.03.2025).

⁸ Т. Щадрина, *За год в России было зарегистрировано 640 блогеров-трехтысячников*, «Российская газета», 3.08.2015, [в:] <https://rg.ru/2015/08/03/blogi-site-anons.html> (10.03.2025).

работают в России, публикуют контент и размещают рекламу на русском языке⁹. Отказ от регистрации может повлечь за собой блокировку сайта, или другие санкции, например, денежный штраф¹⁰.

Для настоящего исследования были отобраны 59 блогов, размещенных на платформе «Дзен.ру» (<https://dzen.ru/>), которая на данный момент является самой популярной блог-платформой в рунете – на ней размещены более 100 тысяч блогов, а ежемесячное число визитов на них достигает внушительного числа в 1,6 миллиарда. Авторы исследуемых блогов хотя бы раз обращались к личности Виктора Астафьева или к его творчеству, не обязательно по поводу юбилея. Поэтому временной диапазон их публикации весьма широк – с мая 2020 г. по конец декабря 2024 г. Тридцать записей опубликованы в блогах, число подписчиков которых составляет более 10 тысяч, тем самым по закону, они рассматриваются как средства массовой информации. Правда, количество просмотров конкретных записей, посвященных жизни и творчеству Астафьева, уже не столь внушительны – как правило, оно не превышает тысячи просмотров, но тем не менее интересным представляется то, какую информацию читатели данных блогов могут почерпнуть о писателе, и главное, какое мнение о нем могут для себя составить.

Интерес к писателю-юбилею широких общественных кругов не удивляет. В России издавна особое внимание уделяется круглым юбилейным датам выдающихся писателей прошлых эпох. В этом плане особенно богатым на 100-летние юбилеи писателей и поэтов оказался 1924 год, причем особое значение имеет тут факт, что почти все они были видными представителями военной литературы, связанной с отображением и переосмыслением жестокого опыта второй мировой войны (1939-1945), и Великой отечественной войны (1941-45) в частности. Это известные представители русской и белорусской словесности – Владимир Богомолов, Юрий Бондарев, Борис Васильев, Булат Окуджава, Василь Быков. Упомянутые авторы принадлежали к течению «лейтенантской прозы», а также прозы «окопной правды»¹¹, которая вопреки идеологическим ограничениям советской эпохи пыталась передать читателям тяжелую, жестокую правду о войне и одновременно несла очень важный посыл о недопустимости повторения военного ужаса, обязанности последующих поколений делать все для того, чтобы предотвратить возможные в будущем войны. К писателям-фронтовикам, честно и смело

⁹ См.: *Принят законопроект о регистрации блогеров в «Роскомнадзоре»: рассказываем о нём*, Skillbox media, 8 августа 2024, [в:] <https://skillbox.ru/media/marketing/prinyat-zakonoproekt-o-registratsii-bloggerov-v-roskomnadzore-rasskazyvaem-o-nyem/> (10.03.2025).

¹⁰ См.: там же.

¹¹ См. напр.: Д. Аристов, *«Окопная правда» - вчера и сегодня*, «Филологический класс», 23/2010, с. 30-35, [в:] <https://cyberleninka.ru/article/n/okopnaya-pravda-vchera-i-segodnya> (10.03.2025); А. Горбачёв, *Советская «военная проза» и литературная традиция*, «Фокус», 2028, № 3, с. 27-34. *Фронтонная лирическая повесть* (Г. БАКЛАНОВ, Ю. БОНДАРЕВ, К. ВОРОБЬЕВ и др.) *Писатели-фронтовики как литературное поколение*, [в:] Н.Л. Лейдерман, М.Н. Липовецкий, *Современная русская литература 1950-1990-е годы. В двух томах. Том 1, 1953-1968*, Москва 2003, с. 162-180.

описывающим ужас Великой отечественной войны и жестко ставящим вопрос о смысле войны как таковой, принадлежал и Виктор Петрович Астафьев¹².

Приготовление к юбилею «праведника из Овсянки», как метко назвал Астафьева Олег Нехаев – автор новейшей биографии писателя, вышедшей как раз к юбилею писателя в знаменитой серии издательства «Молодая гвардия» «Жизнь замечательных людей»¹³ – начались за несколько лет до памятной даты. Еще в минувшем десятилетии начались работы по строительству нового музея писателя в его родной деревне Овсянка вблизи Красноярска – его открытие намечалось именно на юбилейный год. В марте же 2023 года стало известно, что юбилей писателя будет отмечаться при участии высших органов власти – 22 марта был обнародован указ Президента Российской Федерации Владимира Путина *О праздновании 100-летия со дня рождения В.П. Астафьева*, в котором объявлялось следующее:

Учитывая значительный вклад В.П. Астафьева в развитие отечественной литературы и в связи с исполняющимся в 2024 году 100-летием со дня его рождения, постановляю:

1. Принять предложение Правительства Российской Федерации о праздновании в 2024 году 100-летия со дня рождения В.П. Астафьева.
2. Правительству Российской Федерации:
 - а) в 3-месячный срок образовать организационный комитет по подготовке и проведению празднования 100-летия со дня рождения В.П. Астафьева и утвердить его состав;
 - б) в 6-месячный срок обеспечить разработку и утверждение плана основных мероприятий по подготовке и проведению празднования 100-летия со дня рождения В.П. Астафьева.
3. Рекомендовать органам государственной власти субъектов Российской Федерации и органам местного самоуправления принять участие в подготовке и проведении мероприятий, посвященных празднованию 100-летия со дня рождения В.П. Астафьева.
4. Настоящий Указ вступает в силу со дня его подписания¹⁴.

¹² Незадолго до юбилейной даты появились сомнения в её достоверности. 22 марта 2024 г. губернатор Красноярского края Михаил Котюков заявил, что в краевом архиве обнаружена запись о рождении Виктора Астафьева именно 22 марта, а не 1 мая 1924 г. О неожиданной архивной находке сообщали СМИ. Также по телевидению был показан сюжет, в котором работники краевого архива демонстрировали губернатору «сенсационную» находку. При этом отмечалось, что найденный документ требует ещё тщательного исследования. На сегодняшний день официальной датой рождения писателя остается все то же 1 мая 1924 г. См.: *Губернатор Красноярского края Михаил Котюков рассказал об интересном факте из биографии Виктора Астафьева*, Телеканал Енисей, [в:] <https://www.enisey.tv/news/post-67513/> (10.03.2025).

¹³ См.: О. Нехаев, *Виктор Астафьев: Праведник из Овсянки*, Москва 2024.

¹⁴ *Указ Президента Российской Федерации О праздновании 100-летия со дня рождения В.П. Астафьева*, 22 марта 2023, [в:] <http://www.kremlin.ru/acts/bank/49059> (10.03.2025).

Действительно, на протяжении всего 2024 года юбилей автора незабвенных произведений *Пастух и пастушка*, *Ода русскому огороду* и *Последний поклон* отмечался весьма активно как в его родном Красноярском крае, так и в других регионах страны. Стоит отметить разнообразность мероприятий – это были и выставки, и творческие вечера, на которых читали произведения писателя, организованные культурными и просветительскими учреждениями. Активно включились в празднование ученые-филологи – литературоведы, языковеды, культурологи и другие. К сожалению, в связи с войной и санкциями, коснувшимися также сферы научного сотрудничества, в научных мероприятиях, как правило, не принимали участия ученые из стран Западной Европы, США, Канады, Японии и, естественно, Украины, что в определенной мере сказывалось на масштабности празднования юбилея. Судя по вышедшим к моменту написания настоящей статьи научным материалам, участники данных сборников, хотя и обращались к проблеме военной прозы писателя, сталкивались с цензурой, которая не допускала к публикации особенно острых суждений, противоречащих нарративу государственной пропаганды¹⁵.

В «клевете» и «дискредитации» вооруженных сил России обвиняют сегодня прежде всего тех, кто справедливо выступает против вторжения российских вооруженных сил на территорию независимой Украины. Среди не такого уж большого количества отважных российских граждан, открыто выражающих свой протест по данному поводу, есть и знаменитые писатели – Людмила Улицкая, Борис Акунин, Дмитрий Быков, Дмитрий Глуховский, Гузель Яхина, Виктор Шендерович и другие. В подавляющем большинстве им пришлось эмигрировать, так как на родине им грозили тюремные сроки. Впоследствии их произведения перестали издавать на территории России, а в некоторых случаях их книги изымают из библиотек и читален. В то же время кремлевские пропагандисты нередко выражают критические и клеветнические мнения также в адрес тех писателей и историков, которые в свое время не боялись говорить правду о событиях Великой отечественной войны. И в этом конкретном случае личность Виктора Астафьева оказывается весьма невыгодной сегодняшнему руководству Российской Федерации, так как именно он в конце прошлого столетия, на склоне лет, неоднократно делал громкие заявления, разоблачая официальную версию событий Великой отечественной войны и выступая против торжественного празднования Дня Победы. Особо провидчески звучат сегодня следующие слова прозаика:

Те, кто врет о войне прошлой, приближают войну будущую. (выделено мной – А. В.) Ничего грязнее, жестче, кровавее, натуралистичнее прошедшей войны на свете не было. Надо не героическую войну показывать, а пугать, ведь война отвратительна. Надо постоянно напоминать о ней людям, чтобы не забывали. Носом,

¹⁵ См. напр.: В.П. Астафьев: *pro et contra*. Личность и идейно-художественное наследие В.П. Астафьева в оценках отечественных и зарубежных исследователей. Антология, Санкт-Петербург 2024.

как котят слепых тыкать в нагаженное место, в кровь, в гной, в слезы, иначе ничего от нашего брата не добьешься¹⁶.

Напомним, что День Победы 9 мая был установлен государственным праздником в СССР лишь в 1965 году, а до 1995 года военный парад на Красной Площади в Москве проводился лишь в юбилейные годы – в 1965, 1985, 1990 и в 1995 году¹⁷. Именно по случаю празднования 50-й годовщины победы в Великой отечественной войне властями Российской Федерации было принято решение о проведении в День Победы военного парада ежегодно, что и стало поводом для критики со стороны красноярского писателя. Вопреки мнению подавляющего большинства своих соотечественников, Астафьев твердил следующее:

Трудно все-таки копаться в старых, кровоточащих ранах и не надо бы уж так громко хвастаться тем, как трудно жилось народу нашему в войну и какой ценой досталась нам победа.

Каждая следующая годовщина, парад и веселье по случаю Победы нашей уже ничего, кроме неловкости, горечи в памяти и боли в сердце, не вызывают.¹⁸

Как приведенные выше высказывания, так и военная проза Астафьева никак не вписываются в нынешнюю военно-имперскую пропаганду Кремля, насаждаемую российскому обществу уже на уровне средней школы¹⁹. Поэтому не удивляет факт, что в большинстве случаев, во время проводимых по случаю юбилея автора романа *Прокляты и убиты* мероприятий его антивоенная позиция особо не афишировалась, а как покажет ниже проведенный обзор блогов, посвященных юбилею и его творчеству, появлялись весьма нелестные мнения и обвинения в его адрес в клевете и искажении исторической правды. Целью настоящей статьи будет выявить насколько такого рода мнения были продиктованы незнанием творчества сибирского прозаика, а насколько они формировались под влиянием государственной военной пропаганды. При этом считаем уместным обратиться к исследованию небольшого сегмента российской блогосферы, так как это позволит выявить то, как творчество и наследие Виктора Астафьева воспринимается не государством и экспертной филологической средой, а простыми читателями и пользователями интернета.

Обратимся наконец к блогерам платформы «Дзен», внимание которых привлек юбилей Виктора Астафьева, его личность и творчество. Начнем с общих

¹⁶ В. Астафьев, *Моя война. Писатель в окопах: война глазами солдата*, Алисторус 1995-1999, с. 9.

¹⁷ Ср.: С. Простаков, *Кратчайшая история парадов 9 мая. Какие из них стоит посмотреть?* МБХ-медиа, [в:] <https://mbk-news.appspot.com/suzhet/kratchajshaya-istoriya/> (10.03.2025).

¹⁸ В. Астафьев, *Многообразие войны*, [в:] *Затеси, Тетрадь 8. Благоговение*, https://royallib.com/read/astafev_viktor/zatesi.html#2487727 (10.03.2025).

¹⁹ См.: А. Wawrzyńczak, *Wielka Wojna Ojczyźniana w rosyjskim podręczniku historii a „Przekłęci i zabici” Wiktora Astafiewa*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 2 (186), s. 41-61.

замечаний. В исследуемых блогах публиковались весьма разнообразные сведения о писателе, его жизни и творчестве. Как правило (в 50 из 59 записей), они содержали положительные или нейтральные комментарии, касающиеся фактов из жизни писателя – упоминалось прежде всего его трудное детство (смерть матери, арест отца и последовавший после этого период беспризорничества)²⁰, участие в Великой отечественной войне²¹, а затем уже послевоенная литературная карьера. При этом 12 блогеров ограничились лишь приведением общеизвестных фактов из жизни писателя, которые можно почерпнуть прямо из «Википедии», из-за чего они не заслуживают особого внимания. В остальных случаях размещаемая информация содержала дополнительные сведения, нередко действительно интересные и, на наш взгляд, позволяющие потенциальному читателю получить полезную информацию и даже вызвать у него интерес к прочтению каких-либо произведений сибирского прозаика. Большинство из них было опубликовано в год юбилея, и они нередко связаны с мероприятиями, приуроченными к празднованию 100-летия писателя. Им будет посвящена первая часть обзора, во второй же рассмотрим тех блогеров, чьи рассуждения о наследии автора романа *Прокляты и убиты* мотивируются желанием привлечь читателя дешевой сенсацией, либо же явно служат имперско-военной агитации и тем самым нацелены на дискредитацию юбиляра, не скрывавшего при жизни, как доказано выше, своих антивоенных взглядов.

Итак, о приближающемся юбилее и связанных с ним мероприятиях авторы блогов, в том числе принадлежащих ведущим в России средствам массовой информации, сообщали ещё в 2023 году. К примеру, 15 ноября в блоге «АиФ Красноярск» сообщалось о старте Всероссийского конкурса документальной прозы «Дорогами Виктора Астафьева». Указывались условия участия в конкурсе и список номинаций, по которым организаторы будут называть победителей конкурса²².

²⁰ См. напр.: *Неизвестный Астафьев: 7 фактов из жизни писателя*, 26 августа 2022 (28,4 тыс. прочтений), блог «Жорик-историк» (54,9 тыс. подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/YwdLPro74RXY3-moH?sid=136420979840928131> (10.03.2025); «Окопная» правда рядового Виктора Астафьева, 13 марта 2022 (9671 прочтений), блог «Историк-дилетант» (18,1 тыс. подписчиков), [в:] https://dzen.ru/a/Yi27-YCFtwNPVq_7?sid=136420979840928131 (10.03.2025); «Жизнь — не письмо, в ней постскриптума не бывает». К 100-летию со дня рождения русского писателя Виктора Астафьева (1924–2001), 30 апреля 2024 (999 прочтений), блог «Книжный миръ» (16,9 тыс. подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/ZjFIJLR4zyGbLTc7?sid=136420979840928131> (1.03.2025).

²¹ См. напр.: *Виктор Астафьев – честный писатель-фронтовик*, 1 мая 2024 (22,3 тыс. прочтений), блог «Издательство «Вече»: история и литература» (1614 подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/ZjiFFtio7C18546K?sid=136420979840928131> (последний доступ: 19.02.2025); Б. Егоров, *Как писатель Виктор Астафьев сражался в Великую отечественную войну*, 8 декабря 2024 (121 прочтение), блог «Окно в Россию» (133,6 тыс. подписчиков), [в:] https://dzen.ru/a/Z1AoYAz6RXwed_wr (10.03.2025).

²² См.: *Дорогами Астафьева. Стартовал Всероссийский конкурс к 100-летию писателя*, 15 ноября 2023 (73 прочтения), блог «АиФ Красноярск», [в:] <https://dzen.ru/a/ZVQIQExpNl22sDww?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

Финал конкурса, адресованного журналистам, ученым и студентам, запланировали как раз в день юбилея – 1 мая 2024 года, однако в том же блоге информация о результатах конкурса появилась уже за месяц до финала, 3 апреля²³. Ещё об одном планируемом мероприятии, приуроченном к юбилею, а именно открытии Национального центра Виктора Астафьева в Овсянке – родной деревне писателя – сообщалось на дзен-блоге центрального печатного издания в России – ежедневника «Российская газета». В кратком сообщении подчеркивалось как значение данного события, так и уникальность создаваемого музейного проекта²⁴.

В юбилейном году интерес блогеров к личности Астафьева заметно вырос. Из сообщений о разных мероприятиях, приуроченных к чествованию 100-летия автора романа *Царь-рыба* обращает внимание интерес, проявленный к памятной дате со стороны организаторов выставки-форума «Россия», проходившей на московской ВДНХ с ноября 2023 года по июль 2024. Как сообщал автор блога «ИнфоГраффити», 1 мая на выставке состоялась целая серия мероприятий, посвященных писателю – показ документального фильма, встречи с публицистами и артистами, которые были знакомы с писателем и поделились с участниками выставки своими воспоминаниями. С успехом прошел также вечер чтения произведений Астафьева²⁵.

Кроме того, в мае появился весьма интересный блог, полностью посвященный личности писателя и празднованию его юбилея – «Путешествие по следам Виктора Астафьева»²⁶. К сожалению, блог был активен очень коротко и в нем опубликовано всего шесть статей – «*Астафьев в Красноярске*»: *сборник городских*

²³ Победители конкурса определялись по 4 номинациям. В номинации «Точка на карте», посвященной журналистским материалам о населенных пунктах, связанных с жизнью писателя, победила Наталья Емельянова – за очерк *Песнопевница Евстолия*. В номинации «Уроки Виктора Астафьева», по которой оценивались методические разработки студентов педагогических вузов, победила Галина Васильева за разработку урока по теме «Идейный мир затеси «Ягодка» В.П. Астафьева». В номинации «Неизвестный Астафьев» лауреатом стал Леонид Бирюков за очерк *Астафьевские обертоны*. В номинации же «Хранители Астафьевского слова» - журналистка «АиФ Красноярск» Мария Панфилова за интервью с красноярским композитором Валерием Бешевли, который рассказывал о своем знакомстве с писателем. См.: Автор «АиФ» вошла в число победителей конкурса «Дорогами Виктора Астафьева», 2 апреля 2024 (30 прочтений), блог «АиФ Красноярск», [в:] <https://dzen.ru/a/Zgu37eS4FwZ3cpUz> (10.03.2025). См. также: М. Панфилова, «Я спою, а ты подхватывай!» Как композитор с Астафьевым подружился, «Аргументы и факты. Красноярск», 9 марта 2024, [в:] https://krsk.aif.ru/culture/ya_spoyu_a_ty_podhvatyvay_kak_kompozitor_s_astafevym_podruzhilsya (10.03.2025).

²⁴ Ср.: В красноярской Овсянке к 100-летию писателя откроется Национальный центр Виктора Астафьева, 3 декабря 2023 (32 прочтения), «Российская газета» (711, 3 тыс. подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/ZWxruGD-UkyNLB7f?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

²⁵ См.: На Выставке „Россия” отметили 100 лет со дня рождения великого писателя Виктора Астафьева, 5 мая 2024 (3 прочтения), блог «ИнфоГраффити» (48 подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/ZjcZGw4VRhAnbrS5?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

²⁶ См.: блог «Путешествие по следам Виктора Астафьева» (35 подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/id/6651dc78f429d0796c4680bf> (10.03.2025).

мест Виктора Петровича; Литературный музей имени В.П. Астафьева: о биографии и творчестве в экспозициях; В гостях у Виктора Петровича Астафьева: Мемориальный комплекс В.П. Астафьева в Овсянке; «Иди, рыба, иди! Я про тебя никому не скажу!»: а мы скажем, где посмотреть на Царь-рыбу; «Библиотека села — это окошко родного дома, где всегда светит приветливый огонёк»: в гостях у Библиотеки-музея В.П. Астафьева; Национальный центр Виктора Петровича Астафьева: современный музей произведений сибирского писателя. Все они содержат весьма интересную информацию о родном селе писателя, памятных местах, связанных с его именем и творчеством, а также об открывшемся к его 100-летию, упоминавшемся уже выше, музейном комплексе. Увы, судьба блогов полностью зависит от намерений и трудолюбия их авторов и можно только сожалеть, что в данном конкретном случае, блогер не продолжил свое интересное и полезное начинание.

Уже после основных, майских, торжеств, проводились и другие мероприятия, посвященный прозаику из Овсянки. Красноярская краевая научная библиотека сообщала в ноябре в своем блоге о выставке коллекции иностранных изданий произведений Виктора Астафьева²⁷. В декабре же в блоге телеканала «Енисей» появилась информация о завершающем этапе построения пассажирского теплохода «Виктор Астафьев», который будет обслуживать пассажирский поток по Енисею. На теплоходе предусмотрена 71 каюта, в которых можно разместить до 242 пассажиров. Теплоход должен поступить в эксплуатацию летом 2025 г. Тем самым сибирский писатель удостоился той же чести, что и многие другие знаменитые деятели русской культуры и науки, чьими именами назывались в том числе различные средства массового транспорта²⁸. Если принять во внимание факт, что Енисей является очень важным топом в творчестве Астафьева, данную инициативу следует признать оправданной и общественно полезной.

Особое значение, с точки зрения настоящей статьи, имеют, однако, те блоги, авторы которых обращали внимание прежде всего на литературное творчество писателя, и особенно военную прозу, а также остающиеся в тесной связи с ней антивоенные взгляды Астафьева. В условиях полномасштабной военной агрессии России против Украины (официально называемой Москвой «специальной военной операцией») оценки военных произведений автора эпопеи *Прокляты и убиты* дополнительно обострились.

Обзор блогов, в которых данная проблема затрагивалась, начнем с положительных отзывов о наследии юбиляра. Еще в мае 2020 года в блоге «Литература и история» была опубликована заметка *Виктор Астафьев: о войне — из окопа,*

²⁷ См.: *Астафьев: вдали от дома*, 26 ноября 2024 (37 прочтений), блог «Красноярская краевая научная библиотека» (1506 подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/Z0VDFmpM8ziXMmx2?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

²⁸ В Санкт-Петербурге достраивают пассажирский теплоход «Виктор Астафьев», 18 декабря 2024 (3 прочтения), блог «Телеканал Енисей» (1099 подписчиков), [в:] https://dzen.ru/a/Z2KiH39s_m2cACSK?sid=136420979840928131 (10.03.2025).

автор которой, отмечая участие будущего писателя в войне, обращал внимание на малоизвестные факты из его жизни, например, на то, что импульсом для поступления им добровольцем на фронт стало трагическое событие – Астафьев участвовал в разгрузке вагона с телами эвакуированных из блокадного Ленинграда, которые по пути в Сибирь скончались от голода и болезней²⁹. Далее автор заметки вкратце рассказывает о боевом пути писателя и его впечатлениях о войне, выражаемых в прозе. Для подтверждения своих замечаний блогер приводит цитаты из упоминаемой выше книги *Моя война. Писатель в окопах: война глазами солдата*, свою же заметку он завершает справедливым замечанием: «В отличие от некоторых других писателей он [Астафьев – А. В.] не стремился показать героину грозных будней, он рассказывал о страшной и грязной правде окопов»³⁰.

Данная заметка, как и ещё одна запись, опубликованная в блоге «Записки КОМИвожжёра» в том же 2020 году, озаглавленная *Почему так не любят книги В.П. Астафьева и его самого?*³¹, сосредотачиваются на основном посыле военной прозы Астафьева – осуждении войны как таковой, стремлении предупредить читателей о недопустимости её в будущем. Подчеркнем данные замечания особо, ибо они положительно отличаются от большинства записей, посвященных Астафьеву, публикуемых блогерами после февраля 2022 года. К положительным отзывам о наследии автора *Пастуха и пастушки*, которые были опубликованы уже во время текущей российско-украинской войны можно причислить лишь текст «*Окопная правда*» рядового Виктора Астафьева в блоге «Историк-дилетант»³², а также статейку *Астафьев В.П.: никто не забыт, ничто не забыто* в анонимном блоге «L.L.A.», автор которой обращает внимание читателей на эпопею *Прокляты и убиты* – в ней, как справедливо отмечает блогер, Астафьев «еще раз переживает кошмар войны, заразив читателя невероятной энергией борьбы с «преступлением против разума»³³. В том же, весьма благожелательном, духе о военных произведениях Виктора Петровича высказывался автор блога «Жорик-историк» – в заметке с несколько сенсационным заглавием *Неизвестный Астафьев. 7 фактов из жизни писателя* он делится своим личным мнением, по которому главной целью романа *Прокляты и убиты* было «показать войну не

²⁹ См.: Виктор Астафьев: о войне – из окопа, 8 мая 2020 (18,2 тыс. прочтений), блог «Литература история» (35,6 тыс. подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/XqpxZWxqowcfkA6p?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

³⁰ Там же.

³¹ *Почему так не любят книги В.П. Астафьева и его самого?*, 26 июня 2020 (76,3 тыс. прочтений), блог «Записки КОМИвожжёра» (106,2 тыс. подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/XvL5EW5-keg7GttV9?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

³² См.: «*Окопная правда*» рядового Виктора Астафьева, 13 марта 2022 (9671 прочтение), блог «Историк-дилетант» (18,1 тыс. подписчиков), [в:] https://dzen.ru/a/Yi27-YCFtwNPVq_7?sid=136420979840928131 (10.03.2025).

³³ *Астафьев В.П.: никто не забыт и ничто не забыто*, 6 апреля 2022 (73 прочтения), блог «L.L.A.» (14 подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/Yk1r1v4tN0dMdkke?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

Отечественную, а внутреннюю – ту, о которой обычно не говорят»³⁴. Автор блога отмечает, что роман вызвал неоднозначную реакцию как читателей, так и критиков, и одним из всего нескольких блогеров вспоминает о том, что за несколько месяцев до смерти писателя, депутаты краевой думы отказали ему в надбавке к пенсии за «поклёп на армию и предательство всего русского народа»³⁵. Отметим, что данное событие, к которому мы еще вернемся, можно рассматривать как одно из первых проявлений «исторической» политики путинской России, а также как чуть ли не первый случай преследования, тогда еще только зарождающимся режимом, писателя по политическим причинам.

Идеологически мотивированных нападок на писателя не гнушались и блогеры. Самые громкие и противные публиковались, конечно, в год его юбилея, хотя уже за три года до знаменательной даты Василий Гавриленко, ведущий блог «Ещё один блог про кино» в статейке *5 неприличных фактов о Викторе Астафьеве, которые не принято афишировать*³⁶ ставил в упрек Астафьеву его критическое мнение об интервенции войск Варшавского договора в Чехословакии в 1968 году. Явно просоветская позиция блогера проявилась и при описании истории, связанной со скандалом, вспыхнувшим на заре перестройки вокруг рассказа *Ловля пескарей в Грузии* – с одной стороны, Гавриленко негодует по поводу выведенного Астафьевым в данном произведении нелестного образа грузин – действительно несправедливого и вызвавшего обоснованные протесты со стороны как грузинской, так и российской интеллигенции, с другой же стороны, он замалчивает связанную с тем же текстом переписку Астафьева с известным литературоведом Натаном Эйдельманом, в ходе которой красноярский писатель не стеснялся выражать резко антисемитские взгляды, что привело к еще большему скандалу. Видимо, симпатизирующему советскому прошлому Гавриленко, антисемитизм, в отличие от неприязни к представителям кавказских народов, не мешает, а ведь и первое, и второе не что иное, как проявление великорусского шовинизма, коим Астафьев на заре перестройки страдал в не меньшей степени, чем другие представители «деревенской» прозы, в частности Валентин Распутин и Василий Белов. К чести Астафьева, отметим, что в последствии он сожалел о своем поступке³⁷, к тому же, в отличии от своих коллег по перу не страдал ностальгией по советскому прошлому и еще со времен перестройки последовательно и жестко критиковал коммунистический тоталитаризм. Вопрос политиче-

³⁴ *Неизвестный Астафьев: 7 фактов из жизни писателя*, 26 августа 2022 (28,4 тыс. прочтений), блог «Жорик-историк» (54,9 тыс. подписчиков), [в:] <https://dzen.ru/a/YwdLPro74RXY3moH?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

³⁵ Там же.

³⁶ *5 неприличных фактов о Викторе Астафьеве, которые не принято афишировать*, 3 мая 2021 (108 тыс. прочтений), блог «Ещё один блог о кино» (279,3 тыс. подписчиков), [в:] https://dzen.ru/a/YI-NzYe_KXf8ClpY?sid=136420979840928131 (10.03.2025).

³⁷ См.: В. Астафьев, *Ловля пескарей в Грузии. Рассказ без сокращений и с послесловием*, [в:] того же, *Собрание сочинений в пятнадцати томах*, т. 13, Красноярск 1998, с. 245-336.

ских взглядов Астафьева Гавриленко, кстати, не упустил, называя среди «скандальных фактов» как разлад прозаика с национал-патриотическим журналом «Наш современник», так и знаменитую военную эпопею *Прокляты и убиты*. Автор блога сначала справедливо замечает, что война «в книге Астафьева описана так, как мало кто до него ее описывал: как отвратительное, сумасшедшее, богопротивное действо, которому не место на Земле»³⁸, однако там же отмечает, что в романе «нет положительных героев», советские солдаты же «ведут скотский образ жизни, матерятся, занимаются «антиресным» с полевыми женами, мечтают, как попадут в Германию и там „покуролесят”»³⁹. Трудно понять, на каком основании Гавриленко заявляет об отсутствии положительных персонажей в критикуемой им эпопее, тем более что он не подкрепляет своей оценки никакими цитатами или характеристиками героев. Тем временем, любой читатель, несмотря на восприятие им самого романа, не может не заметить явно положительных и играющих важную роль в общем сюжете романа *Прокляты и убиты* персонажей – к примеру, крестьянина-сибиряка Алексея Шестакова, благородного старообрядца Николая Рындина или младшего лейтенанта Алексея Щуся, по-отцовски относящегося к подчиненным ему солдатам⁴⁰. Нет сомнений в том, что, руководствуясь идеологическими принципами, автор блога предпочитает не замечать философскую и нравственную глубину эпопеи и ограничивается сугубо односторонними суждениями. Увы, судя по количеству прочтений данной заметки (108 тысяч), вред от такой манипуляции может быть существенным.

И все же выводы, которые делает в своем блоге Гавриленко, не вызывают настолько большого возмущения, как то, что уже в 2024 году продемонстрировал более весомый и по значению, и по популярности, а также силе влияния на общественное мнение, автор, каким несомненно является Захар Прилепин. Известный и в свое время ценимый многими независимыми критиками и филологами как в России, так и зарубежом, писатель, публицист, телеведущий, с самого начала российской агрессии на Украину, то есть еще с февраля 2014 года, принимал активное участие не только в политических и публицистических спорах о происходящем, но и в боевых действиях⁴¹. После начала полномасштабного

³⁸ См.: *5 неприличных фактов о Викторе Астафьеве, которые не принято афишировать...*

³⁹ См.: там же.

⁴⁰ См.: А. Wawrzyńczak, *Wielka Wojna Ojczyzniana...*, s. 54-56.

⁴¹ Осенью 2014 года Прилепин посетил зону боевых действий на Донбассе в качестве военкора. Затем, с декабря 2015 г. был советником главы сепаратистской Донецкой народной республики Александра Захарченко. В 2016-2018 гг. был заместителем командира батальона спецназа «армии ДНР», получив во время службы звание майора. После гибели Захарченко в результате покушения, Прилепин вернулся в Россию, где занялся организацией «гуманитарной помощи» (а по сути, нелегальными поставками оружия) для ДНР и ЛНР. После полномасштабного вторжения российских войск в Украину вступил в добровольческий полк «Оплот». В мае 2023 года, пребывая в отпуске в России, был ранен в результате покушения. После нескольких месяцев лечения вернулся в боевой строй, заняв должность заместителя командира полка по военно-политической работе в звании подполковника. См. напр.: *«Есть чувство ответственности перед русской историей»*. Захар

вторжения российских войск в Украину автор романа *Патологии* многократно выступал с нападками на писателей и деятелей культуры не поддерживающих войну и даже предпринимал попытки, используя свое положение депутата, принудить творческую среду к послушанию⁴². Неугомонный современный разоблачитель «клеветников России» не обошел вниманием и юбилей знаменитого писателя – в своем личном, пользующемся популярностью блоге на платформе «Дзен» (454 тысячи подписчиков) он дважды – 2 и 4 мая 2024 – обращался к личности Астафьева. В первой статье *Астафьев. Прямая речь*, Прилепин приводит ряд цитат из высказываний писателя, которые считает клеветой в адрес Красной армии и Советского Союза, а свои «разоблачения» он основывает на цифрах из официальных советских и российских источников, намеренно умалчивая об их, продиктованной милитаристской идеологией, фальшивости⁴³. Подводя итоги своим комментариям к выпискам из текстов Астафьева, пропагандист Прилепин утверждает, что «обобщения, которые позволяет себе Астафьев» в своих произведениях и высказываниях, «куда более страшные, а выводы, которые он делает – случаются и лживыми, и подлыми»⁴⁴. Одновременно Прилепин решает проявить поистине советское благородство, заявляя, что «не «неподцензурную правду Астафьева» надо изучать, а постигший его душевный недуг». Представлять идеологического оппонента психически больным – общеизвестный прием еще советских органов безопасности. Как видим на примере поведения автора романа *Обитель*, данная практика в путинской России возвращается в оби-

Прилепин в интервью «Б FM» — о своей деятельности в ДНР, «Коммерсантъ», 13 февраля 2017, [в:] <https://www.kommersant.ru/doc/3218149> (10.03.2025); В. Кара-Мурза, *Захар в Донбасс собрался*, Радио Свобода, 13.02.2017, [в:] <https://www.svoboda.org/a/28307364.html> (10.03.2025); *Захар Прилепин пришел в себя в больнице. В субботу на него было совершено покушение*, Русская служба BBC, 7 мая 2023, [в:] <https://www.bbc.com/russian/news-65507910> (10.03.2025); *Нижегородский губернатор поздравил Захара Прилепина с новым званием*, новостной агрегатор «СМИ2», 14 августа 2023, [в:] <https://smi2.ru/article/143571304/story> (10.03.2025).

⁴² В июле 2022 года по инициативе Прилепина в Государственной думе была создана Группа по расследованию антироссийской деятельности (в сфере культуры) (ГРАД). В начале августа того же года группа опубликовала «Список агентов иностранного влияния» и «Список чиновников и топ-менеджеров, поддерживающих агентов иностранного влияния». Также был опубликован список 142 деятелей культуры, которые к тому времени не поддержали вторжение российских войск в Украину, с адресованным упомянутым лицам требованием определить свою позицию. Эта инициатива была закрыта по требованию Администрации Президента Российской Федерации. См. напр.: *В Госдуме представили список 142 знаменитостей, не поддержавших СВО*, news.ru, 5 августа 2022, [в:] <https://news.ru/culture/v-gosdume-predstavili-spisok-142-znamenitostej-ne-podderzhavshih-svo/> (10.03.2025); М. Лашева, *Списки «молчащих» и списки агентов иностранного влияния. Что за ними стоит?* Фонтанка.ру, 10.08.2022, [в:] <https://www.fontanka.ru/2022/08/10/71558726/> (10.03.2025); G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa Filologa z Rosją*, Kraków 2023, s. 251-252.

⁴³ Ср.: З. Прилепин, *Астафьев. Прямая речь*, 2 мая 2024, (57,8 тыс. прочтений), блог «Захар Прилепин», [в:] <https://dzen.ru/a/ZjKIYCPxAggw5S37> (10.03.2025).

⁴⁴ Там же.

ход. Факт, что такие высказывания в адрес покойного ветерана позволяет себе военный преступник, представляется особо мерзким.

Через два дня Прилепин продолжил свое глумление над памятью Астафьева. В статье *Астафьев без звезды* он приводит следующее высказывание автора романа *Прокляты и убиты*: «Прошу не ставить надо мной никаких казённых пирамидок со звёздами. Хватит и того, что они при жизни долго жгли мой лоб»⁴⁵, а затем называет перечень наград и премий, которые писатель получил в советское время. Это, по мнению Прилепина, якобы доказывает неблагодарность и непатриотичность Астафьева. Язвительный тон статьи, однако, демонстрирует, на наш взгляд, болезненную, нелицеприятную правду о самом Прилепине – его явно озадачивает популярность и заслуженная слава Астафьева, которой он достичь пока не смог, и, судя по его нынешним инициативам, так и не достигнет. Зависть литератора, предавшего ради политической карьеры свой творческий талант, к истинному мастеру литературы в выступлениях Прилепина в адрес Астафьева налицо. Отметим, что особого влияния на общественное восприятие личности Астафьева в год его 100-летия нападки Прилепина не оказали.

Более резонансным же стало выступление еще одного режимного пропагандиста, историка-любителя, автора академических учебников по истории России Евгения Спицына⁴⁶. В одном из телевизионных шоу Спицын в оскорбительных словах выразился об Астафьеве, обвинив его в том, что тот написал роман *Прокляты и убиты* по уговору западных интеллектуалов, обещавших ему за это Нобелевскую премию. Спицын заявил:

Его (Астафьева – А. В) пригласили в начале 90-х годов на одну из вилл в Италии. Налили ему – а он был человек пьющий – он расслабился, и ему сказали: «Напиши вот такой поганый роман измажь грязью священную войну. Представь дело таким образом, что все эти сталины, жуковы, рокоссовские и так далее, воевали как... ну понятно, да? И мы дадим тебе Нобелевскую премию. И вот эта гнида взяла и выполнила этот соцзаказ. Но его, как всегда, кинули. (...) И он, бедняжка, от переживаний, что его кинули, у него не выдержала душа поэта, его шарахнул инсульт и он ушел на тот свет»⁴⁷.

Скандалные слова поражают как дворовой лексикой, так и, в первую очередь, своей лживостью. Обвиняя Астафьева в конъюнктурности, карьеризме и падкости на всякого рода премии и награды, Спицын, видимо, не знал, что в 1994 тот отказался от премии «Русский букер», рекомендуя взамен роман Геор-

⁴⁵ 3. Прилепин, *Астафьев без звезды*, 4 мая 2024, (71,5 прочтений), блог «Захар Прилепин», [в:] <https://dzen.ru/a/ZjVU-OJ3DXlostKi> (10.03.2025).

⁴⁶ См.: Е. Спицын, *История России. Комплект из 5 томов* (изд. исправленное, дополненное), Москва 2019.

⁴⁷ Фрагмент выступления Евгения Спицына на телеканале Россия 24, [в:] https://www.youtube.com/shorts/5y_jXvtLMOM (10.03.2025).

гия Владимова *Генерал и его армия*⁴⁸. На нобелевскую премию Астафьев тоже никогда не выдвигался и, видимо, никогда не претендовал на неё. Однако Спицыну, не скрывающему своих симпатий к Сталину и сталинизму, противны все, кто не боится писать правду о коммунистическом тоталитаризме, и, как можно догадываться, упомянутый Владимов, тоже. Поэтому нападки на писателя, чей круглый юбилей Россия праздновала в предыдущем году, со стороны магистра истории не удивляют.

Неожиданно для самого Спицына его скандальные слова вызвали резкую реакцию как поклонников творчества писателя, так и администрации Красноярского края. 21 ноября блоги газет «Аргументы и Факты. Красноярск» и «МК в Красноярске» сообщили, что депутаты Заксобрания Красноярского края требовали от московского историка публичных извинений. С подобным осуждением выступил бывший мэр Красноярска Сергей Ерёмин и вице-губернатор Красноярского края Сергей Пономаренко⁴⁹. Проявленный нынешней политической элитой Красноярского края «региональный патриотизм» достоин уважения, тем более что их предшественники в 2001 году повели себя совершенно другим образом, отказав смертельно больному Астафьеву в надбавке к пенсии, о чем мы упоминали раньше. Тем самым красноярское Заксобрание частично смыло свои давние «грехи». Правда, Евгений Спицын до сих пор не только не извинился за свои слова, но и высказался за запрет на публикацию некоторых произведений красноярского писателя⁵⁰ – московскому, обласканному властями историку оказались нипочем увещевания «провинциалов».

Скандал, вызванный Спицыным, стал, увы, последним аккордом юбилейного года, наглядно показавшим, как политика, особенно в такой критический период истории, как война, начатая Россией против независимой Украины, способна исказить также образ русской культуры и литературы как сегодняшней, так и той, созданной в прошлом. В то же время текущие события позволяют по-

⁴⁸ В письме редакции газеты «Красноярский комсомолец», написанном в декабре 1995 года, Астафьев опровергал слухи о том, что ему дважды отказали в присуждении этой премии и пояснил, что сам не отказался быть кандидатом на премию. Затем отмечал: «(...) «меценат» или «спонсор» премии Букера, Фрэнк Грин, кстати, сын писателя Грэхэма Грина, летом побывал у меня в гостях (...) и поинтересовался моим отношением к нынешним кандидатам на премию Букера. Я уверенно (...) назвал роман Георгия Владимова, с которым с молодых литературных лет знаком и к сочинениям которого отношусь почтительно, к «Верному Руслану» с восторгом, к первой половине романа «Генерал и его армия» – тоже». В. Астафьев, *Собрание сочинений в пятнадцати томах*, т. 15. *Письма 1990-1997 годы*, Красноярск 1998, с. 344.

⁴⁹ См.: *Красноярские депутаты требуют извинений от историка, оскорбившего Астафьева*, 21 ноября 2024, блог «АиФ Красноярск», [в:] <https://dzen.ru/a/Zz8IuVSrglm0m62H?sid=136420979840928131> (10.03.2025); Д. Пирогов, *Депутаты Красноярского края вступились за наследие Виктора Астафьева*, 21 ноября 2024, блог «МК в Красноярске», [в:] <https://dzen.ru/a/Zz8RylSrglm0nhjs?sid=136420979840928131> (10.03.2025).

⁵⁰ См.: *Историк Спицын заявил, что готов извиниться за то, что назвал Астафьева гнидой, но продолжил его ругать*, 24.11.2024, Babr24.com, [в:] <https://babr24.com/?IDE=267820> (10.03.2025).

-новому взглянуть на русскую культуру и выявлять в ней, с одной стороны, те явления – мотивы, образы, нарративы – которые веками поддерживали имперский и колониальный экспансионизм её правителей, так и те, которые подобного рода практики разоблачали и осуждали. Литературное наследие Астафьева, безусловно, принадлежит к числу вторых.

Проведенный выше критический обзор блогов, авторы которых уделили внимание как личности Виктора Петровича Астафьева и его творчеству, так и 100-летию юбилею писателя, наглядно доказывает, что в условиях продиктованной военной цензурой идеологизации информационного пространства в Российской Федерации также литературное наследие этой страны подвергается разного рода манипуляциям и фальсификации. Хотя блогосфера по своему влиянию на интернет-аудиторию в России и уступает полноценным сайтам средств массовой информации, но все же в случае самых популярных блогеров, собирающих аудиторию в несколько сотен тысяч, а иногда даже миллионов подписчиков, оно может иметь значение. Случай пропагандиста Захара Прилепина – лучшее тому доказательство. В то же время любой пользователь интернета и читатель блогов при желании может ознакомиться с материалами, предоставляемыми менее известными блогерами, которые, несмотря на цензурные ограничения и попытки властей отслеживать интернет-пространство в поисках «опасного» инакомыслия, не боятся распространять достоверную, хотя и нежелательную для ныне правящего Россией политического режима, информацию. Именно в их статьях можно найти много интересных и верных суждений о творчестве Астафьева, что наглядно доказывает, что литература – в популяризации которой свою роль играет и блогосфера, – содержащая жизненные истины и вневременные духовные ценности, переживет любые потрясения и останется важным свидетельством правды для будущих поколений.

References

- Aristov D., «*Okopnaya pravda*» – *vchera i segodnya*, «Filologicheskii klass», 23/2010, [v:] <https://cyberleninka.ru/article/n/okopnaya-pravda-vchera-i-segodnya>.
- Astaŭyev V., *Lovlya peskarey v Gruzii. Rasskaz bez sokrashcheniy i s poslesloviyem*, [v:] *togo zhe, Sobraniye sochineniy v pyatnadsati tomakh*, t. 13, Krasnoyarsk 1998.
- Astaŭyev V., *Mnogoobraziye voyny*, [v:] *Zatesi, Tetrad' 8. Blagogoveniye*, [v:] https://royallib.com/read/astafev_viktor/zatesi.html#2487727.
- Astaŭyev V., *Moya vojna. Pisatel' v okopakh: vojna glazami soldata*, Alistorus 1995-1999.
- Astaŭyev V., *Sobraniye sochineniy v pyatnadsati tomakh. Tom pyatnadsaty. Pis'ma 1990-1997 gody*, Krasnoyarsk 1998.
- Astaŭyev V.P.: *nikto ne zabyt i nictio ne zabyto*, blog «L.L.A.», [v:] <https://dzen.ru/a/Yk1r1v4tN0dMdkke?sid=136420979840928131>.
- Astaŭyev: *vdali ot doma*, blog «Krasnoyarskaya krayevaya nauchnaya biblioteka», [v:] <https://dzen.ru/a/Z0VDFmpM8ziXMmx2?sid=136420979840928131>.
- Avdeyeva L., *Ot dnevnikov ZHZH do klipov v VK: kratkaya istoriya bloginga v Rossii*, [v:] <https://lifehacker.ru/kratkaya-istoriya-blogginga-v-rossii/>.

- Avtor «Aif» voshla v chislo pobediteley konkursa «Dorogami Viktora Astaf'yeva»*, blog «AIF Krasnoyarsk», [v:] <https://dzen.ru/a/Zgu37eS4FwZ3cpUz>.
- Dorogami Astaf'yeva. Startoval Vserossiyskiy konkurs k 100-letiyu pisatelya*, blog «AIF Krasnoyarsk», [v:] <https://dzen.ru/a/ZVQIQExpNI22sDww?sid=136420979840928131>.
- Federal'nyy zakon „Ob informatsii, informatsionnykh tekhnologiyakh i o zashchite informatsii” ot 27.07.2006 N 149-FZ (poslednyaya redaktsiya)*, [v:] https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/#p186.
- Gorbachev A., *Sovetskaya «voyennaya proza» i literaturnaya traditsiya*, «Fokus», № 3/2008.
- Gubernator Krasnoyarskogo kraya Mikhail Kotyukov rasskazal ob interesnom fakte iz biografii Viktora Astaf'yeva, Telekanal Yenisey, [v:] <https://www.enisey.tv/news/post-67513/>.
- Istoriik Spitsyn zayavil, chto gotov izvinit'sya za to, chto nazval Astaf'yeva gnidoy, no prodolzhit yego rugat'*, [v:] <https://babr24.com/?IDE=267820>.
- Istoriya zakona o blogerakh*, blog «Informatsyonnoye pravo v obshchestve», [v:] <https://dzen.ru/a/XIaeJk8xMgCzcTdY>.
- Kara-Murza V., *Zakhar v Donbass sobralsya*, Radio Svoboda, 13.02.2017, [v:] <https://www.svoboda.org/a/28307364.html>.
- Lashcheva M., *Spiski «molchashchikh» i spiski agentov inostrannogo vliyaniya. Chto za nimi stoit?*, [v:] <https://www.fontanka.ru/2022/08/10/71558726>.
- Leyderman N.L., Lipovetskiy M.N., *Sovremennaya russkaya literatura 1950-1990-ye gody. V dvukh tomakh. Tom 1 1953-1968*, Moskva 2003.
- Na Vystavke „Rossiya” otmetili 100 let so dnya rozhdeniya velikogo pisatelya Viktora Astaf'yeva*, blog «Infograffiti», [v:] <https://dzen.ru/a/ZjcZGw4VRhAnbrS5?sid=136420979840928131>.
- Neizvestnyy Astaf'yev: 7 faktov iz zhizni pisatelya*, blog «Zhorik-istorik», [v:] <https://dzen.ru/a/YwdLPro74RXY3moH?sid=136420979840928131>.
- Nekhayev O., *Viktor Astaf'yev: Pravednik iz Ovsyanki*, Moskva 2024.
- Nizhegorodskiy gubernator pozdravil Zakhara Prilepina s novym zvaniyem, novostnoy agregator «SMI2», [v:] <https://smi2.ru/article/143571304/story>.
- «Okopnaya» pravda ryadovogo Viktora Astaf'yeva*, blog «Istoriik-diletant», [v:] https://dzen.ru/a/Yi27-YCFtwNPVq_7?sid=136420979840928131.
- Panfilova M., *«Ya spoyu, a ty podkhvatyvay!» Kak kompozitor s Astaf'yevym podruzhilsya*, «AIF Krasnoyarsk», [v:] https://krsk.aif.ru/culture/ya_spoyu_a_ty_podkhvatyvay_kak_kompozitor_s_astafeyvm_podruzhilsya.
- Pirogov V., *Deputaty Viktora Krasnoyarskogo kraya vstupilis' za nasledie Astaf'yeva*, blog «MK v Krasnoyarske», [v:] <https://dzen.ru/a/Zz8RylSrglm0nhjs?sid=136420979840928131>.
- Pochemu tak ne lyubyat knigi V.P. Astaf'yeva i yego samogo?*, blog «Zapiski KOMivoyazhera», [v:] <https://dzen.ru/a/XvL5EW5keg7GttV9?sid=136420979840928131>.
- Prilepin Z., *Astaf'yev bez zvezdy*, 4 maya 2024, blog «Zakhar Prilepin», [v:] <https://dzen.ru/a/ZjVU-OJ3DXlostKi>.
- Prilepin Z., *Astaf'yev. Pryamaya rech'*, blog «Zakhar Prilepin», [v:] <https://dzen.ru/a/ZjKIYCPxAggw5S37>.
- Prinyat zakonoproekt o registratsii blogerov v «Roskomnadzore»: rasskazyvayem o nem*, Skillbox media, [v:] <https://skillbox.ru/media/marketing/prinyat-zakonoproekt-o-registratsii-blogerov-v-roskomnadzore-rasskazyvaem-o-nyem/>.

- Prostakov S., *Kratchayshaya istoriya paradov 9 maya. Kakiye iz nikh stoit posmotret'?*, MBKH-media, [v:] <https://mbk-news.appspot.com/suzhet/kratchajshaya-istoriya/>.
- Przebinda G., *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa Filologa z Rosjq*, Kraków 2023.
- Puteshestviye po sledam Viktora Astaf'yeva*, [v:] <https://dzen.ru/id/6651dc78f429d0796c4680bf>.
- 5 *neprilichnykh faktov o Viktore Astaf'yeve, kotoryye ne prinyato afishirovat'*, blog «Yeshche odin blog o kino», [v:] https://dzen.ru/a/YI-NzYe_KXf8ClpY?sid=136420979840928131.
- Savenkov V., *Funktsii blogosfery v RF i SSHA v KHKHI veke: skhodstva i razlichiya*, «Sotsiodinamika», 3/2018, [v:] <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-blogosfery-v-rf-i-ssh-a-v-hhi-veke-shodstva-i-razlichiya>.
- Shchadrina T., *Za god v Rossii bylo zaregistrirvano 640 blogerov-trekhtysyachnikov*, «Rossiyskaya gazeta», [v:] <https://rg.ru/2015/08/03/blogi-site-anons.html>.
- Spitsyn Ye., *Istoriya Rossii. Komplekt iz 5 tomov (izd. ispravlennoye, dopolnennoye)*, Moskva 2019.
- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii O prazdnovanii 100-letiya so dnya rozhdeniya V.P. Astaf'yeva ot 22 marta 2023*, [v:] <http://www.kremlin.ru/acts/bank/49059>.
- V krasnoyarskoy Ovsyanke k 100-letiyu pisatelya otkroyet-sya Natsional'nyy tsentr Viktora Astaf'yeva*, blog «Rossiyskaya gazeta», [v:] <https://dzen.ru/a/ZWxruGD-UkyNLB7f?sid=136420979840928131>.
- V.P. Astaf'yev: pro et contra. Lichnost' i ideyno-khudozhestvennoye naslediyе V.P. Astaf'yeva v otsenkakh otechestvennykh i zarubezhnykh issledovateley. Antologiya*, sost. N. Tsvetova, Sankt-Peterburg 2024.
- V Sankt-Peterburge dostraivayut passazhirskiy teplokhod «Viktor Astaf'yev»*, blog «Telekanal Yenisey», [v:] https://dzen.ru/a/Z2KiH39s_m2cACSK?sid=136420979840928131.
- Viktor Astaf'yev – chestnyy pisatel'-frontovik*, blog «Izdatel'stvo «Veche»: istoriya i literatura», [v:] <https://dzen.ru/a/ZjIFFtio7C18546K?sid=136420979840928131>.
- Viktor Astaf'yev: o voyne – iz okopa*, blog «Literatura istoriya», [v:] <https://dzen.ru/a/XqpxZWxqowcfkA6p?sid=136420979840928131>.
- Wawrzynczak A., *Wielka Wojna Ojczyzniana w rosyjskim podręczniku historii a „Przekłęci i zabici” Wiktora Astafiewa*, „Przegląd Rusycystyczny” 2(186)/2024.
- Yegorov B., *Kak pisatel' Viktor Astaf'yev srazhalsya v Velikuyu otechestvennuyu voynu*, blog «Okno v Rossiyu», [v:] https://dzen.ru/a/Z1AoYAz6RXwcd_wr.
- «Yest' chuvstvo otvet'stvennosti pered russkoy istoriyey». Zakhar Prilepin v interv'yuu «" FM» – o svoey deyatel'nosti v DNR, «Kommersant'», [v:] <https://www.kommersant.ru/doc/3218149>.
- Zakhar Prilepin prishel v sebya v bol'nitse. V subbotu na nego bylo soversheno pokusheniye*, Russkaya sluzhba BBC, [v:] <https://www.bbc.com/russian/news-65507910>.
- «Zhizn' – ne pis'mo, v ney post-skriptuma ne byvayet». K 100-letiyu so dnya rozhdeniya russkogo pisatelya Viktora Astaf'yeva (1924–2001), blog «Knizhnyy mir'», [v:] <https://dzen.ru/a/ZjFIJLR4zyGbLTc7?sid=136420979840928131>.

NOTA O AUTORZE

Aleksander Wawrzyńczak – doktor habilitowany, profesor UJ, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, Katedra Kultury Słowian Wschodnich. **Publikacje: monografie:** *Naród i państwo w twórczości pisarzy rosyjskich nurtu „wiejskiego”*. Wasilij Biełow, Władimir Liczutin, Walentin Rasputin, Kraków: Universitas 2005; *Imperialista, technokrata, mistyk. Twórczość literacka i publicystyczna Aleksandra Prochanowa*, Kraków: Scriptum 2014. **Artykuły:** *Bułhakow zmanipulowany, czyli o „fachowym i wybitnym” przekładzie „Mistrza i Małgorzaty”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2019, nr 3, s. 105-122; *Утопический герой в романах А. Проханова начала 2010-х гг.*, [w:] *Утопический дискурс в русской культуре конца XIX-XX века: литература, живопись, кинематограф*, red. Н. Ковтун, Москва: Флинта 2021, s. 161-173; *Wielka wojna ojczyzniana w rosyjskim podręczniku historii a „Przeklęci i zabici” Wiktora Astafiewa*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 2 (186), s. 41-61.

ORCID: 0000-0002-7817-2107

Email: aleksander.wawrzynczak@uj.edu.pl

Геннадий Зельдович
Uniwersytet Warszawski

**ЛИРИЧЕСКИЙ ТЕКСТ И ВЕЧНОСТЬ:
«УДВОЕННОСТЬ» ВРЕМЕНИ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ
ГЛАВНОГО ДИСКУРСИВНОГО ПЛАНА**

**Lyrical Text and the Eternity:
“Reduplication” of Time as a Foregrounding Marker**

ABSTRACT: One of the crucial ontological contradictions is that between time and eternity, with artistic literature undertaking systematic attempts at its reconciliation, which implies a significant sophistication of the internal structure of time. The best-known example is intrigue in drama and narrative writing, where events tend to be united by cause-effect relationships, and after the resolution of the action its entire development can be viewed as directed, in some sense or other, both forwards and backwards. The present paper seeks to show that a comparable, if different, phenomenon can be observed also in lyrical poetry. In the general case, the part of speech specialized for conveying non-trivial aspectual meanings is the verb. However, in quite a few poems (ones written by Georgiy Ivanov, Osip Mandelstam, Boris Pasternak, Fernando Pessoa), a non-trivial aspectual structure must be assigned also to nouns, and this results in a kind of reduplication of time. Moreover, as the material under discussion suggests, this tends to happen in the foregrounded fragments of the text, hence, what we are facing here is an extremely unobvious and intricate grounding strategy appropriate to the lyrical genre.

KEYWORDS: lyrical poetry, time, eternity, aspectual structure, verb, noun, foregrounding.

1. Предисловие

Одной из самых трагических антиномий человеческого бытия является принципиальный разрыв между временем, в котором люди проживают жизнь, и вечностью – как своеобразным, говоря языком Блаженного Августина, «местом»,

где всякое время и всякий сущий во времени феномен соприсутствуют в неразсторжимом единстве и на равных началах¹. С другой стороны, даже если это противоречие не преодолимо вполне, то законны попытки его сгладить либо хотя бы замаскировать. По Полю Рикеру, такой попыткой систематически становится совершаемое в драме и в наррации построение интриги. Во-первых, она собирает в целое разные события и, соответственно, разные временные отрезки либо моменты. Во-вторых, наступающая в конце развязка и позволяет, и даже заставляет на все предшествующие действия посмотреть с новой точки зрения и этим как бы придает времени дополнительную обратную направленность, результатом чего оказывается его своеобразное удвоение, обретение им сразу и поступательной, и «попятной» природы, а столь усложненная структура в какой-то степени уподобляет сюжетное время вечности².

Разумно спросить, не происходит ли нечто сопоставимое и в лирической поэзии. Безусловно, она, как правило, лишена сюжетности в обычном понимании слова³, но по-другому вслушиваться в «шепотки бессмертия» умеет, кажется, даже настойчивее, чем драма и наррация.

Думаем, что ответ должен быть утвердительным, и тому видно по крайней мере две прямых причины⁴.

Первая в том, что иногда лирический текст, пускай и не обладая каноническим сюжетом, все-таки сообщает времени приблизительно ту же попятную направленность, какая возникает в драме и наррации, когда их интрига приходит к развязке. Например, подобным образом дело обстоит в следующем стихотворении Георгия В. Иванова:

¹ А. Августин, *Исповедь*, Москва 1991.

² См.: П. Рикер, *Время и рассказ*. Т. 1, Москва – Санкт-Петербург 1998.

Глубинное стремление нашего сознания усложнить и нюансировать субъективно воспринятое время проявляет себя и в многочисленных иных феноменах. Уже строя первоначальные, базовые модели времени, язык часто делает это сразу двумя принципиально несходными способами: трактует его и как линейное, и как циклическое (Е.С. Яковлева, *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*, Москва 1994). Внутри каждой модели тоже существуют свои более тонкие разновидности; например, в пределах линейной прошедшее и будущее обладают далеко не одинаковой природой (K. Jaszczolt, *Representing Time: An Essay on Temporality as Modality*, Oxford 2009). Что же касается художественных произведений, то здесь время, в котором живет конкретный персонаж, не только может замедляться либо убыстряться в известных психологически достоверных пределах, но иногда по скорости бывает совершенно несопоставимым с временем других персонажей; см., например: А.Я. Гуревич, *Категории средневековой культуры*, Москва 1972.

³ См., например, содержательную работу: А.А. Чевтаев, *Структура лирической событийности: «Tristia» О. Мандельштама*, «Новый филологический вестник» 2013, № 1, с. 51-62. Из нее видно, сколь метафорическим становится понятие сюжета, когда прилагается к лирическому тексту.

⁴ Нетрудно найти и причины косвенные. Очень важная такая причина заключена в стремлении поэзии, налагая метрическую форму на речевой материал, их сразу и связать, и противопоставить, то есть тоже как бы удвоить время, в котором разворачивается текст; см.: Р.О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика*, [в:] *Структурализм: «за» и «против»*, Москва 1975, с. 214-215 и др.

Голубая речка,
Зябкая волна, —
Времени утечка
Явственно слышна.

Голубая речка
Предлагает мне
Теплое местечко
На холодном дне⁵.

Две финальных строки, говоря о смерти, содержательно подобны окончательной, бесповоротной развязке драматического либо нарративного сюжета, а тем самым приглашают к ретроспективному взгляду на более ранние события (созерцание реки автором, получаемое от нее предложение и др.).

Впрочем, по своей жанровой природе лирическая поэзия слишком далеко отстоит от драмы и повествования, чтобы данная текстостроительная стратегия была особенно продуктивной.

С другой стороны, лирика располагает еще и иным способом «удваивать» время, который, судя по всему, используется намного чаще и который ею же самой и создан, а не заимствован у посторонних жанров.

Начнем с того, что если взять две главные части речи, глагол и существительное, и задаться вопросом, какая играет более заметную роль при структурировании текстового времени, то ответ будет очевиден: это глагол⁶. Во-первых, прототипический глагол обозначает «краткоживущую» сущность, то есть либо ограниченное четкими темпоральными рамками телическое (предельное) действие, либо действие моментальное⁷. Чем же заполняющие временной отрезок события быстрее совершаются, тем в общем случае тоньше нюансирована его внутренняя структура. Во-вторых и в тесной связи с первым, именно телические и моментальные глаголы формируют костяк практически всякого повествования, то есть текста, на развитие событий во времени специально ориентированного⁸.

Что же касается другой важнейшей части речи, существительного, то оно в обсуждаемом плане принципиально контрастирует с глаголом, ибо самое «об-

⁵ Здесь и ниже стихотворения Г.В. Иванова приводятся по изданию: Г.В. Иванов, *Собрание сочинений в трех томах*. Т. 1. *Стихотворения*, Москва 1994.

⁶ Также очевидным образом, свои важные функции отведены здесь и предлогам, и союзам, и наречиям, и паратаксису, но нас интересует только контраст между глаголом и существительным.

⁷ См. особенно: W. Croft, *Syntactic Categories and Grammatical Relations: The Cognitive Organization of Information*, Chicago 1991.

⁸ См., среди огромного спектра литературы: P. Hopper, S. Thompson, *Transitivity in grammar and discourse*, "Language" 1980, vol. 56, № 2, p. 251-299; P. Hopper, S. Thompson (eds.), *Studies in Transitivity. Syntax and Semantics*, vol. 15, New York, etc. 1982; R. Longacre, *The Grammar of Discourse*, New York 1992; S. Fleischman, *Tense and Narrativity: From Medieval Performance to Modern Fiction*, Austin 1990.

разцовое» существительное называет предмет либо живое существо, так что его референт по умолчанию обладает максимально продленным, а с чисто языковой точки зрения даже и вовсе не ограниченным по сроку бытием⁹. Иными словами, у существительного, так же, как и у глагола, имеется собственная аспектуальность – в том смысле, что бытие соответствующего референта приурочено к определенному времени, и времени этому свойственна определенная внутренняя структура, только в случае прототипических существительных она предельно упрощенная.

Поэтому в прототипическом случае из двух рассматриваемых нами центральных частей речи за возникновение в тексте прагматически интересных темпоральных отношений несет ответственность глагол, но не существительное.

Вместе с тем, как хорошо известно, лирическая поэзия часто склонна больше, чем на усредненное правило, ориентироваться на исключения, если и не возводя их в статус нормы, то по крайней мере сполна проявляя их смылосозидательный потенциал.

Статальность существительного хотя и прототипична, но далеко не повсеместна. В качестве самого простого примера можно вспомнить абстрактные, как правило отглагольные, существительные, которые способны обозначать действие, событие либо процесс, то есть имплицировать либо по крайней мере допускать переход мира от определенного старого состояния к состоянию новому. Есть, однако, и примеры куда более увлекательные, ибо многие конкретные существительные также обнаруживают необычные аспектуальные свойства: называют не референт, чье бытие в общем случае лишено развития, но референт, нормально подразумевающий целую историю. Так, целую историю жизни и смерти подразумевает слово *гроб*; целую историю – слова *кредитор* или *должник*; целую историю – слово *подарок* ‘подаренная вещь или иная ценность’ (интересно, что помимо смены владельца и особых сопровождающих ее обстоятельств, тут может дополнительно иметься в виду и последующий акт *отдаривания*, даже отчасти разрушающий первоначальную интенцию бескорыстного даяния – о чем писал Ж. Деррида в связи с так называемыми парадоксальными объектами; разумеется, самой возможностью подобного финала соответствующая аспектуальная структура осложняется еще серьезнее).

Далее, есть вариант, когда нетривиальная аспектуальность изначально присутствует в значении существительного глубоко имплицитным, вообще-то не позволяющим ее напрямую осознать образом, однако становится наглядной благодаря тому или иному конкретному контексту. Например, если само по себе упоминание о *снеге* лишь глухо намекает на вероятную краткость его существования, то последняя выходит на главный когнитивный план в таких оборотах, как *прошлогодний снег* (общим местом тут стало цитировать знаменитую «Балладу

⁹ За важными и многочисленными подробностями отсылаем читателя к прекрасной книге Вильяма Крофта. Там же объясняется компромиссный – между глаголом и существительным – статус прилагательного.

о дамах былых времен» Франсуа Вийона) или *предвесенний снег* (с импликацией: ‘это снег, который вскоре должен растаять’). Разумеется, вообразим и случай, когда контекст даже не проявляет скрытые аспектуальные потенции существительного, но его изначальную тривиальную в оговоренном смысле аспектуальность просто деформирует, как бы навязывая обозначаемому новую и более сложную темпоральную структуру.

Наконец, в аспектуальном плане весьма далеки от тривиальности (местоименные) существительные *никто*, *ничто*, *некого*, *нечего*. Бытие их референта обладает нулевой длительностью, и в этом они ближе не к обычным конкретным существительным, а к моментальным глаголам.

* * *

Из всего сказанного видно, что темпоральная структура текста либо фрагмента в тексте все-таки может формироваться при совместном влиянии глаголов и обладающих нетривиальной аспектуальностью существительных, а в таком случае структура эта будет как бы удваиваться, являя сразу и канонический (связанный с глаголами), и особый, неожиданный («субстантивный») свой источник.

Ниже мы хотим привести двенадцать примеров, подтверждающих, что в целом ряде выдающихся лирических текстов подобная редупликация действительно происходит, причем ответственные за нее сплошь и рядом не отглагольные, как бы копирующие семантику глагола и потому малоинтересные в данном контексте существительные, но существительные, от которых ожидать этого гораздо труднее: в основном конкретные и вещественные.

Более того, обсуждаемое «удвоение времени» совершается, судя по всему, далеко не случайным образом, а, как правило, в наиболее важном, содержательно главенствующем фрагменте текста.

Говоря о содержательном главенстве, мы имеем в виду давно отмечавшуюся двусоставность типичного лирического произведения: оно разделяется на эмпирические части, где описан определенный проживаемый лирическим я опыт, и «фокусную» часть, в которой опыт трансцендируется и лирический герой открывает некую глубокую истину и/или глубоко изменяются его взаимоотношения с миром либо самим собой – и которая, конечно, становится в стихотворении первым, важнейшим дискурсивным планом¹⁰.

Иными словами, есть причины думать, что редуплицированная в названном смысле темпоральная структура сообщаемого способна становиться маркером лирического фокуса и занимать свое место в обширном репертуаре его характерных примет¹¹.

¹⁰ См.: Т.И. Сильман, *Заметки о лирике*, Ленинград 1977.

¹¹ См.: Г.М. Зельдович, *Дискурсивная перспектива в лирической поэзии: Опыт жанровой грамматики*, Warszawa 2021; Г.М. Зельдович, *О движущих силах лирического дискурса*, “Slavia Orientalis” 2021, № 1, с. 119-137; Г.М. Зельдович, *Девияция как композиционная стратегия лирического текста: Заметки о поэзии Георгия Иванова*, “Wiener Slawistischer Almanach” 2022, Band 88, S. 285-

Во избежание недоразумений подчеркнем, что наш анализ является лингвистическим и ориентирован на прямое либо близкое к прямому значение сказанного. Откровенно расширительные интерпретации, при которых, например, фраза *Ей ничего не снится* обрела бы метафорический смысл и понималась бы в духе ‘ей не снится ничего существенного (но что-то малопримечательное все-таки снится)’, в духе ‘ей снится пустота (как нечто осязаемое, наделенное собственными положительными свойствами)’ и т. п., а фраза *Я ничего не вижу* в духе ‘я вижу пустоту (вновь – как нечто обладающее положительными признаками)’, – такие интерпретации имеют безусловное право на существование и могут внести немало интересного в анализ, но их место на совсем ином, уже едва ли строго лингвистическом уровне последнего, а потому их разработка здесь не предпринимается. Там, где речь идет о причинно-следственных отношениях и в соответствующем тексте прямо называется каузатор тех или иных событий, мы сосредоточиваем внимание именно на нем, не строя гипотезы о каузаторах более отдаленных. По той же причине к разборам не привлекаются соображения интертекстуального характера и биографические сведения (допустим, связанные с расколотостью личного времени у поэта-эмигранта).

2. Материал. Анализ 12 стихотворений

2.1. Пример 1

Кажется, среди разных способов маркировать главный план стихотворения через нетривиальные аспектуальные свойства существительных самым простым является тот, который связан с использованием отрицательных слов *никто*, *ничто*, *некого*, *ничего*, чей референт, повторим, обладает совершенно необычным для субстантивов нулевым сроком существования. Например, именно таким словом отмечена заключительная и одновременно, по интуитивному ощущению, наиболее весомая строка в стихотворении Георгия В. Иванова:

Закат в полнеба занесен,
Уходит в пурпур и виссон
Лазурно-кружевная Ницца...

...Леноре снится страшный сон –
Леноре ничего не снится.

-315; Г.М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: Стихотворение О.Э. Мандельштама «Сестры – тяжесть и нежность, одинаковы ваши приметы»*, “Slavia Orientalis” 2024, № 1, с. 163-179; Г.М. Зельдович, *Лирический текст и коммуникативная структура предложения: О ее композиционно-организующей роли в трех стихотворениях О.Э. Мандельштама*, “Wiener Slawistischer Almanach” 2024, Band 92, S. 107-153.

2.2. Пример 2

Аналогичным образом дело обстоит и в следующем тексте того же поэта, где начинающая фокус седьмая строка, *...Никому ни о чем не расскажем*, также отправляет к двум несуществующим референтам:

Потеряв даже в прошлое веру,
Став ни это, мой друг, и ни то, –
Уплываем теперь на Цитеру
В синеватом сияньи Ватто...

Грусть любит лунным пейзажем,
Смерть, как парус, шумит за кормой...
...Никому ни о чем не расскажем,
Никогда не вернемся домой.

2.3. Пример 3

Похожую в данном плане композицию имеет также стихотворение Фернандо Пессоа (перевод с португальского наш – Г. З.; у оригинала, “Ah, só eu sei...”, интересующие нас особенности точно такие же):

Наедине, наедине
С моей тревогой неминуемой,
Где нет на дне
Ни просветлений, ни созвучий...

Я в ней исчезну,
Но эту боль не передам;
Она как бездна: видишь бездну –
И ничего не видишь там¹².

2.4. Пример 4

Этот же прием может реализоваться не только с помощью отрицательных местоименных существительных, но и там, где сообщается о небытии референта, названного существительным лексическим, – как, например, референта **подъемный мост** в заключительной и определенно фокусной строфе мандельштамовского «Ламарка»:

Был старик, застенчивый, как мальчик,
Неуклюжий, робкий патриарх...
Кто за честь природы фехтовальщик?
Ну конечно, пламенный Ламарк.

¹² Здесь и ниже тексты Ф. Пессоа приводятся по изданию: Ф. Пессоа, *Элегия тени*. Перевод Г.М. Зельдовича, Москва 2015.

Если все живое лишь помарка
За короткий выморочный день,
На подвижной лестнице Ламарка
Я займу последнюю ступень.

К кольцецам спущусь и к усоногим,
Прошуршав средь ящериц и змей,
По упругим сходням, по излогам
Сокращусь, исчезну, как Протей.

Роговую мантию надену,
От горячей крови откажусь,
Обрасту присосками и в пену
Океана завитком вопьюсь.

Мы прошли разряды насекомых
С наливными рюмочками глаз.
Он сказал: природа вся в разломах,
Зренья нет – ты зришь в последний раз.

Он сказал: довольно полнозвучья,
Ты напрасно Моцарта любил,
Наступает глухота паучья,
Здесь провал сильнее наших сил.

И от нас природа отступила
Так, как будто мы ей не нужны,
И продольный мозг она вложила,
Словно шпагу, в темные ножны.

И подъемный мост она забыла,
Опоздала опустить для тех,
У кого зеленая могила,
Красное дыханье, гибкий смех...¹³

2.5. Пример 5

Как выше упоминалось, есть существительные, при употреблении которых наперед предполагается, что бытию их референта во времени установлена некая граница, но мысль о ней глубоко имплицитна, вплоть до полной неуловимости. Однако в ряде случаев соответствующий аспектуальный компонент может детривиализироваться благодаря подчеркивающему его контексту. Так, например, дело обстоит в уже нам знакомом стихотворении Г.В. Иванова, где финальные

¹³ Здесь и ниже тексты Осипа Э. Мандельштама приводятся по изданию: О.Э. Мандельштам, *Полное собрание сочинений и писем в трех томах. Том 1. Стихотворения*, Москва 2009.

и фокусные строки почти напрямую говорят о смертности и близкой смерти лирического я:

Голубая речка,
Зябкая волна, –
Времени утечка
Явственно слышна.

Голубая речка
Предлагает мне
Теплое местечко
На холодном дне.

2.6. Пример 6

Едва ли случайно и то, что если в следующем стихотворении Г.В. Иванова особо, с помощью прилагательного *предвесеннем*, указывается на близкое таяние снега, то происходит это именно в финале и фокусе:

Белая лошадь бредет без упряжки.
Белая лошадь, куда ты бредешь?
Солнце сияет. Платки и рубашки
Треплет в саду предвесенняя дрожь.

Я, что когда-то с Россией простился
(Ночью навстречу полярной заре),
Не оглянулся, не перекрестился
И не заметил, как вдруг очутился
В этой глухой европейской дыре.

Хоть поскучать бы... Но я не скучаю.
Жизнь потерял, а покой берегу.
Письма от мертвых друзей получаю
И, прочитав, с облегчением жгу
На голубом предвесеннем снегу.

Что же касается оборота *предвесенняя дрожь* в четвертой строке, то существительное *дрожь* безусловно указывает на состояние, которое также должно вскоре закончиться, однако существительное это – отглагольное, и для него подобная функция в объясненном выше смысле тривиальна; поэтому его появление вне фокуса едва ли противоречит нашим рассуждениям.

2.7. Пример 7

Аналогичным образом, именно в финале и фокусе следующего мандельштамовского стихотворения прямо указывается на приближающуюся гибель *древесной вершины*:

Холодок щекочет темя,
И нельзя признаться вдруг,
И меня срезает время,
Как скосило твой каблук.

Жизнь себя перемогает,
Понемногу тает звук,
Все чего-то не хватает,
Что-то вспомнить недосуг.

А ведь раньше лучше было,
И, пожалуй, не сравнишь,
Как ты прежде шелестила,
Кровь, как нынче шелестишь.

Видно, даром не проходит
Шевеленье этих губ,
И вершина колобродит,
Обреченная на сруб.

2.8. Пример 8

Несколько усложненный вариант этого же приема находим и еще в одном мандельштамовском тексте:

Возможна ли женщине мертвой хвала?
Она в отчужденьи и в силе —
Ее чужелюбая власть привела
К насильственной жаркой могиле...

И твердые ласточки круглых бровей
Из гроба ко мне прилетели
Сказать, что они отлежались в своей
Холодной стокгольмской постели.

И прадеда скрипкой гордился твой род,
От шейки ее хорошея,
И ты раскрывала свой аленький рот,
Смеясь, итальянясь, русея...

Я тяжкую память твою берегу,
Дичок, медвежонок, Миньона,
Но мельниц колеса зимуют в снегу,
И стынет рожок почтальона.

Здесь в финале и фокусе речь о гибели, уничтожении мельничных колес и почтарского рожка не идет напрямую, но описывается утрата ими чего-то столь существенного, столь определяющего привычный модус их бытия, что это можно воспринять как той же гибели прозрачную метафору.

Замечание. Аспектуальность существительного *женщина* в первой строке тоже детривиализирована прямым указанием на смерть. Это не должно особенно удивлять, ибо открывающий лирическое произведение фрагмент не так уж редко обладает особенностями, вообще-то характерными для фокуса. С одной стороны, фокус практически никогда не занимает инициальную позицию и потому опасность ложных восприятий тут минимальна; с другой же, фокус, как правило, приходится на конец текста, так что благодаря данному приему последний двусторонне отграничивается от своего речевого окружения, и это становится своеобразным противовесом действующим в поэзии мощным интертекстуальным тенденциям¹⁴.

2.9. Пример 9

Далее, не понятая, а особенно не понятая самим автором речь в определенном смысле сразу же теряет предписанную ей полноту бытия, в определенном смысле умирает. Можно думать, именно поэтому в следующем стихотворении Г.В. Иванова о такой утрате говорят содержательно самые главные строки:

Что-то сбудется, что-то не сбудется.
Перемелется все, позабудется...

Но останется эта вот, рыжая,
У заборной калитки трава.

...Если плещется где-то Нева,
Если к ней долетают слова –
Это вам говорю из Парижа я
То, что сам понимаю едва.

¹⁴ Ряд примеров см. в: Г.М. Зельдович, *Дискурсивная перспектива в лирической поэзии: Опыт жанровой грамматики*, Warszawa 2021.

2.10. Пример 10

С изложенных позиций хорошо объяснимо, почему в фокусных фрагментах лирического текста весьма частотны глаголы, обозначающие возникновение, со-зидание, разрушение либо иную радикальную перемену в присущем данному референту модусе бытия. Подобная семантика глагола обеспечивает безупречную гармонию между его собственным аспектуальным профилем и аспектуальным профилем соответствующего имени. Иногда в таких случаях существительное даже заменяется субстантивированным причастием. Например, у Бориса Л. Пастернака в финале-фокусе «Дурных дней» глагол **вставал** указывает на вос-стание из мертвых – и о том же говорит субстантив **воскрешенный**:

Когда на последней неделе
Входил Он в Иерусалим,
Осанны навстречу гремели,
Бежали с ветвями за Ним.

А дни все грозней и суровей.
Любовью не тронуть сердец.
Презрительно сдвинуты брови,
И вот послесловье, конец.

Свинцовую тяжестью всю
Легли на дворы небеса.
Искали улик фарисеи,
Юля перед ним, как лиса.

И темными силами храма
Он отдан подонкам на суд,
И с пылкостью тою же самой,
Как славили прежде, клянут.

Толпа на соседнем участке
Заглядывала из ворот,
Толклись в ожиданье развязки
И тыкались взад и вперед.

И полз шепоток по соседству
И слухи со многих сторон.
И бегство в Египет, и детство
Уже вспоминались, как сон.

Припомнился скат величавый
В пустыне, и та крутизна,
С которой всемирной державой
Его соблазнял сатана.

И брачное пиршество в Кане,
И чуду дивящийся стол,
И море, которым в тумане
Он к лодке, как посуху, шел.

И сборище бедных в лачуге,
И спуск со свечою в подвал,
Где вдруг она гасла в испуге,
Когда воскресенный вставал¹⁵.

2.11. Пример 11

Имплицитно или потенциально свойственные существительному аспектуальные особенности могут дополнительно актуализироваться, а тем самым и детри-виализироваться также за счет более широкого и труднее идентифицируемого контекста.¹⁶ Таковым, в частности, способен стать проявляемый или, наоборот, не проявляемый к данному объекту интерес наблюдателя.

Например, *пеплу* свойствен, вообще говоря, неограниченный срок существования. Если, однако, речь идет о пепле, образовавшемся при сожжении каких-то предметов, то чаще всего он воспринимается как нечто малоценное, его без проволоочки развеивают, смывают и т. п. – и вскоре о нем не помнят, то есть здесь время его «актуального бытия», бытия на правах *важного* для кого-то объекта оказывается предельно кратким. Очевидно, непременным условием для этого является присутствие очень заинтересованного наблюдателя, а оно представляет собой скорее факультативный и оттого очень весомый элемент контекста.

¹⁵ Текст дается по изданию: Б.Л. Пастернак, *Стихотворения Юрия Живаго*, Москва – Augsburg 2001.

Полезно понимать, что иногда в стихах вообще-то не связанный с идеей возникновения глагол тоже может переосмысляться в интересующем нас духе. Скажем, глаголы *вспыхнуть* или *заблестеть*, как правило, обозначают лишь переход субъекта в новое состояние, причем само бытие этого субъекта от данного состояния не зависит; однако у Федора И. Тютчева в финале стихотворения «Чародейкою Зимою...» они указывают скорее всего на то, что *ослепительная краса* через свои вспышки и блеск как раз и *возникает*, а без них просто бы не существовала (цитируется по: Ф.И. Тютчев, *Полное собрание сочинений и письма в шести томах*. Т. 2. *Стихотворения*, Москва 2002):

Солнце зимнее ли мещет
На него свой луч косой –
В нем ничто не затрепещет,
Он весь вспыхнет и заблещет
Ослепительной красой.

¹⁶ Исходим из того максимально широкого представления о контексте, какое уже принято едва ли не во всех областях языкознания, наиболее же примечательным образом – в теории релевантности; см.: D. Sperber, D. Wilson, *Relevance: Communication and Cognition*. 2nd edition, Oxford 1995; R. Carston, *Thoughts and Utterances*, Oxford 2002.

Иными словами, в рассмотренном случае существительное *пепел* приобрело бы аспектуальные особенности, которые, вообще говоря, ему едва ли свойственны и которые здесь обуславливались бы дополнительными обстоятельствами коммуникации.

Это как раз и совершается в следующем стихотворении Г.В. Иванова, причем совершается снова там, где текст приходит к своему содержательному итогу:

Друг друга отражают зеркала,
Взаимно искажая отраженья.

Я верю не в непобедимость зла,
А только в неизбежность поражения.

Не в музыку, что жизнь мою сожгла,
А в пепел, что остался от сожженья¹⁷.

2.12. Пример 12

Еще один, во многом парадоксальный прием, позволяющий детривиализировать аспектуальные свойства существительного, – это разрушение его принципиально ожидаемой или даже как будто бы необходимой референциальной привязки к другому имени. Среди прочего, такое разрушение очень заметно, если они соотносятся как названия неотчуждаемого обладаемого и обладателя. Например, согласно общепринятым представлениям о мире, чье-то тело существует по крайней мере так же долго, как обладатель, а сообщение, что он возник раньше тела, звучит либо абсурдно, либо заставляет искать для себя тропеическую интерпретацию, при которой данная идея, ввиду своей крайней необычности, не может не выдвигаться на очень заметный когнитивный план – и от этого слово *тело* приобретает весьма странную аспектуальность, в чем-то роднящую его с событийным глаголом.

Все только что описанное совершается в следующем стихотворении Ф. Песоа, где в финале и фокусе ветру, с одной стороны, приписано обладание телом, с другой же – он выступает как своего тела еще и создатель (перевод с португальского наш – Г. З.; интересуемся именно русским текстом¹⁸):

Я сам – глубокая пучина,
Где тусклый путеводный свет –

¹⁷ Единственная требуемая здесь оговорка такова, что изначально абстрактная по семантике *жизнь* метафорически переосмысливается в нечто материальное, но подобная тропеизация для поэзии вполне законна.

¹⁸ Что касается португальского оригинала, “Tudo que sou não é mais do que abismo”, то он требует более подробного анализа, поскольку в русском переводе авторская мысль была во многом развернута и досказана.

Прозрение, что есть причина
Тому, чему причины нет.

Я так же разумом несмелым
Из небыли вырастаю в быть,
Как ветру делается телом
От ветра взбившаяся пыль.

3. Заключение

Итак, характерной особенностью рассмотренных стихотворений является то, что в их фокусе время своеобразно и выразительно «удваивается». С одной стороны, к его структурированию привлекаются глаголы; это настолько очевидно, что в ходе анализа мы воздержались от соответствующих комментариев. С другой стороны, нетривиально структурируют время также существительные, притом существительные, для которых прототипично как раз весьма примитивное аспектуальное устройство: существительные и не отглагольные, и не связанные с темпоральностью по своей основной семантике (даже **жизнь** в стихотворении Г.В. Иванова «*Друг друга отражают зеркала...*» – это человеческое бытие, взятое главным образом в своем **внутреннем содержании**, а не в связи с положенным ему временным пределом). Иначе говоря, темпоральная структура здесь формируется сразу двумя путями, так сказать, законным, общеязыковым – и от общеязыкового канона отклоняющимся: путями, настолько различными, что по сути нужно говорить о своеобразной редупликации времени.

Безусловно, это удвоение отчасти иной природы, нежели удвоение, типичное для драм и нарративов (см. выше п. 1), но так же безусловно оно последнему очень сродни, по крайней мере в том, что отмеченные им фрагменты текста больше прочих заставляют воспринять присущий времени бытийный горизонт как **вечность**.

Насколько же основополагающ для лирики поиск именно такого восприятия, подтверждается тем, как последовательно он достигает успеха именно в фокусе, во фрагменте, где стихотворение приходит к своему главному содержательному итогу.

Этот вывод может иметь и более широкие теоретические импликации, поскольку он существенно обогащает наши общие представления о роли параллелизмов в лирическом тексте. Согласно Роману О. Якобсону, отличительной чертой последнего является их многочисленность и, что, вероятно, еще важнее, наша изначальная установка на их обнаружение всюду, где это только допустимо¹⁹.

¹⁹ См.: Р.О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика*, [в:] *Структурализм: «за» и «против»*, Москва 1975, с. 193-230; Р.О. Якобсон, *Грамматический параллелизм и его русские аспекты*, [в:] *Структурализм: «за» и «против»*, Москва 1975, с. 99-132. Также см. важную работу: L. Waugh, *The poetic function in the theory of Roman Jakobson*, "Poetics Today" Autumn 1980, vol. 2, № 1a, p. 57-82.

Здесь, однако, таится угроза их тривиальности и, в том или ином смысле, девальвации. Продемонстрированный выше параллелизм между, так сказать, «глагольным временем» и «номинативным временем» не только нигде, насколько мы осведомлены, не отмечался, но по объясненным выше причинам весьма экзотичен, весьма маркирован, то есть нетривиален. Похоже на правду, что, решая особенно важные композиционные задачи, лирический текст часто прибегает не к обычным и легкозаметным аналогическим фигурам, а к фигурам странным, с точки зрения общезыкового канона, и сплошь и рядом достаточно имплицитным. Проанализированный же выше материал не только позволяет лучше разработать типологию таких фигур, но и убеждает в том, сколь интересным могло бы стать их дальнейшее изучение.

References

- Avgustin A., *Ispoved'*, Moskva 1991.
- Carston R., *Thoughts and Utterances. The Pragmatics of Explicit Communication*, Oxford 2002.
- Chevtayev A.A., *Struktura liricheskoy sobytiynosti: "Tristia" O. Mandel'shtama*, «Novyy filologicheskiiy vestnik» 2013, № 1.
- Croft W., *Syntactic Categories and Grammatical Relations: The Cognitive Organization of Information*, Chicago 1991.
- Fleischman S., *Tense and Narrativity: From Medieval Performance to Modern Fiction*, Austin 1990.
- Gurevich A.Ya., *Kategorii srednevekovoy kul'tury*, Moskva 1972.
- Hopper P., *Aspect and foregrounding in discourse*, [in:] *Discourse and Syntax. Syntax and Semantics*, ed. by T. Givón, vol. 12, New York, etc. 1979.
- Hopper P., Thompson S., *Transitivity in grammar and discourse*, "Language" 1980, vol. 56, № 2.
- Ivanov G.V., *Sobraniye sochineniy v trekh tomakh*. T. 1. *Stikhotvoreniya*, Moskva 1994.
- Jaszczolt K.M., *Representing Time: An Essay on Temporality as Modality*, Oxford 2009.
- Longacre R.E., *The Grammar of Discourse*, New York, London 1996.
- Mandel'shtam O.E., *Polnoye sobraniye sochineniy i pisem v trekh tomakh*. T. 1. *Stikhotvoreniya*, Moskva 2009.
- Pasternak B.L., *Stikhotvoreniya Yuriya Zhivago*, Moskva – Augsburg 2001.
- Pessoa F., *Elegiya teni*, Moskva 2015.
- Ricoeur P., *Vremya i rasskaz*. T. 1, Moskva 1998.
- Sil'man T.I., *Zametki o lirike*, Leningrad 1977.
- Sperber D., Wilson D., *Relevance: Communication and Cognition*. 2nd edition, Oxford 1995.
- Tiutchev F.I., *Polnoye sobraniye sochineniy i pis'ma v shesti tomakh*. T. 2. *Stikhotvoreniya*, Moskva 2002.
- Waugh L., *The poetic function in the theory of Roman Jakobson*, "Poetics Today" Autumn 1980, Vol. 2, № 1a.
- Yakobson R.O., *Lingvistika i poetika*, [v:] *Strukturalizm: «za» i «protiv»*, Moskva 1975.
- Yakobson R.O., *Grammaticheskiiy parallelizm i ego russkiye aspekty*, [v:] *Strukturalizm: «za» i «protiv»*, Moskva 1975.

- Yakovleva E.S., *Fragmenty russkoy yazykovoy kartiny mira (modeli prostranstva, vremeni i vospriyatiya)*, Moskva 1994.
- Zel'dovich G.M., *Diskursivnaya perspektiva v liricheskoy poezii: Opyt zhanrovoy grammatiki*, Warszawa 2021.
- Zel'dovich G.M., *O dvizhushchikh silakh liricheskogo diskursa*, "Slavia Orientalis" 2021, № 1.
- Zel'dovich G.M., *Deviaciya kak kompozicionnaya strategiya liricheskogo teksta: Zametki o poezii Georgiya Ivanova*, "Wiener Slawistischer Almanach" 2022, Band 88.
- Zel'dovich G.M., *Liricheskij tekst i kommunikativnaya struktura predlozheniya: Stikhotvoreniye O.E. Mandel'shtama "Sestry – tyazhest' i nezhnost', odinakovy vashi primety"*, "Slavia Orientalis" 2024, № 1.
- Zel'dovich G.M., *Liricheskij tekst i kommunikativnaya struktura predlozheniya: O eye kompozicionno-organizuyushchey roli v trekh stikhotvoreniyakh O.E. Mandel'shtama*, "Wiener Slawistischer Almanach" 2024, Band 92.

INFORMACJA O AUTORZE

Gennadij Zeldowicz – profesor, doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, kierownik Zakładu Semiotyki Instytutu Lingwistyki Stosowanej (Wydział Lingwistyki Stosowanej). **Najważniejsze publikacje: monografie:** *Русские временные квантификаторы*, Wien 1998 (Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 46); *Русский вид: семантика и прагматика*, Toruń 2002; *Русское предикативное имя*, Toruń 2005; *Прагматика грамматики*, Москва 2012; *Дискурсивная перспектива в лирической поэзии*, Warszawa: Wydawnictwa UW 2021.

ORCID: 0000-0003-4437-2802

Email: g.zeldovych@uw.edu.pl

Руслан Сердега (Ruslan Serdeha)

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ ДЛЯ ОПИСУ ВЖИВАНИХ У ТЕКСТАХ ФОЛЬКЛОРУ ГЕОРТОНІМІВ

The Problem of Creating a Dictionary Entry to Describe the Geortonyms Employed in Folklore Texts

ABSTRACT: The article examines the names of holidays that function in various texts of Ukrainian folklore and provides samples of lexicographic descriptions of these names. The religious names of holidays often have vernacular equivalents forming a single whole with the official Church name for the holiday. That is why we have numerous variants for such holidays, which arise within the clerical geortonym and the corresponding folk geortonym. We found that the names of holidays contain a temporal component in their semantics. The indication of the time of celebration is an obligatory component of the meaning of the proper names studied. In general, the process of describing the meaning of a name may require the compiler to use encyclopaedic information not only about the time of the celebration, but also about the peculiarities of its celebration. Geortonyms usually have an expressive ethno-cultural meaning, as they reflect the traditions of the people; reflect the national specifics of celebrating various special events. Therefore, such names should be included in the register of the Dictionary of the Language of Ukrainian Folklore. In our opinion, a dictionary entry in a relevant lexicographic work describing the name of a holiday should consist of seven components. First, the title word, written in capital letters and highlighted in bold. Secondly, grammatical information (must contain an indication of the inflection of the genitive case). Thirdly, stylistic remarks (religious, folk). Fourthly, variants of names that function in the language of folklore; a separate zone may contain other possible holiday names, for example, ones not directly recorded in folklore works. Fifth, the interpretation, which should, if possible, include information about the time of celebration and the specifics of its celebration. Sixth, the contexts that demonstrate the realization of the meaning of the word in the language of folklore should be provided. Seventh, indications of the source of the illustration, indicating the initials of the compilers, the name of the collection, the place of publication, if any, the name of the publisher, the year of publication, the page on which the name is used in a certain sense.

KEYWORDS: geortonym, folklore, dictionary, onym space, proper names

Власні назви здавна привертають увагу мовознавців, оскільки займають особливе місце в мовній системі через закладену в них функцію індивідуалізації конкретних предметів і явищ. Крім того, пропріативи, засвідчені текстами фольклору мають здатність відображати культуру народу, його традиційне світобачен-

ня. Тому такі назви цілком заслуговують на лексикографічне опрацювання й обов'язково повинні бути представленими в *Словнику мови усної народної словесності*. Помітну нішу в онімному просторі фольклору займають геортоніми (назви свят), які й будуть об'єктом дослідження в цій розвідці. Вікторія Желязкова відзначає спорадичність студіювань у царині цих найменувань¹. Наталія Колесник слушно зауважує, що й донині в ономастиці не здійснено ґрунтовного опрацювання геортонімії на власне фольклорному матеріалі², а вона безперечно заслуговує системного дослідження загалом і лексикографічної репрезентації зокрема.

Фольклор становить важливу складову будь-якої національної культури. Він відображає самотність народу, особливості його ментальності. Вербальні засоби, вжиті в текстах усної народної словесності, становлять органічне й важливе надбання кожної національної мови. Вагомий унесок у дослідження мовних явищ фольклору зробили польські вчені. Єжи Бартмінський видав у 1973 р. монографію *O języku folkloru*³. Це був перший у польській лінгвістичній науці системний опис мови фольклору, певних її елементів. Основні тези цієї праці такі: 1) діалект становить природну, первісну основу мови фольклору; 2) основа самотності фольклорної мови криється в її наспівності (мелодійності), яка безпосередньо реалізується в текстах фольклору й зумовлює таким чином особливості фольклорної мови; 3) мова фольклору – це художній різновид діалекту.

У 90-х рр. XX ст. у Польщі стрімко починає розвиватися такі мовознавчі напрями, як етнолінгвістика та лінгвофольклористика. У Любліні починають виходити періодичні наукові збірники «Językowy obraz świata» за редакцією Єжи Бартмінського та Яна Адамовського. Вагомим внеском у справу дослідження мови польського й загалом європейського фольклору стало багатотомне видання *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, ініційоване Єжи Бартмінським, який став його редактором⁴. Мета *Словника* – синтетично представити традиційну картину світу, зафіксовану в народній польській мові, фольклорі, віруваннях та обрядах.

В українській лінгвістиці в окрему мовознавчу галузь виділяють фольклорну лексикографію, в руслі якої виконана й наша розвідка, Тетяна Беценко і Ніна Данилюк. Фольклорна лексикографія спрямована передусім на загальний лексикографічний опис мови фольклору, а також на укладання словників мови окремих жанрів народної усної словесності. В україністиці певні принципи укладання словників мови фольклору та структури словникових статей були представлені

¹ В.В. Желязкова, *Геортоніми в сучасній українській мові: семіотичний ракурс студіювання*, «Науковий вісник державного Херсонського університету. Серія Лінгвістика» 2019, вип. 36, с. 180.

² Н.С. Колесник, *Назви релігійних свят як невід'ємний складник української народнописенної онімії*, «Studia Ucrainica Varsoviensia» 2018, № 6, с. 112.

³ J. Bartmiński, *O języku folkloru. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, Wrocław 1973.

⁴ *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, t. 1. *Kosmos: niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996.

в працях Тетяни Беценко, Ніни Данилюк, Наталії Колесник, Оксани Сімович, Зоряни Василько, Наталі Журавльової. Тетяна Беценко видала словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять, наявних у мові дум⁵, а також здійснила кілька видань словника думових текстово-образних одиниць⁶. Певні принципи укладання словника мови фольклору на матеріалі народнопісних текстів були запропоновані Ніною Данилюк. На думку цієї дослідниці, важливо описувати «не стільки частиномовну належність одиниць, скільки їхні семантико-синтаксичні функції»⁷. Для унаочнення свого твердження вона підготувала матеріали до словникової статті можливого *Словника мови народної пісні* з реєстровим словом «дорога». Наталія Колесник чи не вперше в українському мовознавстві висловила думку про необхідність створення словника фольклорних онімів, виклала у своїх розвідках основні принципи макроструктури словника фольклоронімів⁸, також подала схему побудови словникової статті, залучивши для цього приклади з бурлацьких та наймитських пісень⁹, а також щедрівок та весільних пісень¹⁰. Оксаною Сімович був представлений у монографії фрагмент словника мовних символів¹¹, нею запропонована також концепція створення *Словника вербальних символів*¹². Зразки лексикографування словесних символів фольклору були представлені також у монографічній праці Зоряни Василько¹³. Тлумачний словник етикетних народнопісних формул був виданий Наталею Журавльовою¹⁴.

⁵ Т.П. Беценко, *Мова думового епосу: Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять*, Суми 2008.

⁶ Т.П. Беценко, *Мова українських народних дум: Словник текстово-образних одиниць*, Суми 2016; Т.П. Беценко, *Естетика мови українських народних дум: текстово-образні одиниці*, Суми 2017.

⁷ Н.О. Данилюк, *Принципи укладання словника мови української народної пісні*, [в:] *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Ларисі Григорівні Скрипник, Київ 2011, с. 252.

⁸ Н. Колесник, *Теоретичні підвалини та принципи лексикографічного опрацювання фольклоронімів*, [в:] *И слово ваше отзовётся: к 80-летию проф. Е.С. Отина*, Киев 2012, с. 235-242; Н. Колесник, *Основні засади створення словника*, «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство» 2013, вип. 25 (274), с. 9-15.

⁹ Н. Колесник, *Структура статті в словнику фольклоронімів (на матеріалі бурлацьких та наймитських пісень)*, «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство» 2014, № 2, с. 7-14.

¹⁰ Н.С. Колесник, *Проблема лексикографування фольклорних власних назв на матеріалі українського обрядового фольклору*, «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія» 2023, вип. 28, с. 174-185.

¹¹ О.І. Сімович, *Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект*, Львів 1999, с. 12-42.

¹² О.Сімович, *Словник вербальних символів: принципи і засади*, «Українське мовознавство» 2008, вип. 38, с. 202-204.

¹³ З. Василько, *Символіка фольклорного образу*, Львів 2004, с. 194-364.

¹⁴ Н.М. Журавльова, *Українська народнопісенна ввічливість: тлумачний словник етикетних слів, фразеологізмів і виразів*, Запоріжжя 2019.

Однак тих незначних обсягом спроб лексикографічного опису різних словесних одиниць (текстово-образних, мовних символів, фольклоронімів) чи навіть масштабніших реалізацій лексикографування фактів мови фольклору, як тлумачний словник етикетних слів, фразеологізмів і виразів Н.М. Журавльової ще явно недостатньо. Перспективи майбутніх студій із лінгвофольклористики, зокрема такого її напрямку, як фольклорна лексикографія, вбачаємо в лексикографічному опрацюванні лексики, фразеології, образотворчих словесних засобів та інших мовних одиниць, наявних у різних жанрах фольклору, укладанні словників мови окремих жанрів народної усної словесності, реалізації широкомасштабного проєкту *Словник мови усної народної словесності*.

Актуальність нашої роботи якраз і зумовлена відсутністю усталених методологічних підходів щодо лексикографування різних власних назв, наявних у мові фольклору, зокрема й геортонімів.

Мета дослідження полягатиме у розробленні методики лексикографічного опису геортонімів, наявних у текстах українського фольклору, та поданні зразків лексикографування відповідних онімів.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких основних завдань: 1) виокремлення основних типів геортонімів, наявних у структурі фольклорних текстів українського народу; 2) розроблення моделі словникової статті, придатної для опису таких одиниць у спеціальній лексикографічній праці; 3) окреслення концепції *Словника мови усної народної словесності*.

Словник мови усної народної словесності, з одного боку, включатиме до свого складу лексеми, що відбивають реальний побут, традиції, звичаї, загалом життя народу, дійсність об'єктивну, а з другого боку, вигадану, таку, що постала внаслідок художнього переосмислення народом певних ситуацій, явищ життя. У ньому відображатимуться також ті словесні утворення, що становлять специфіку народної усної творчості як однієї із вагомих національних форм художнього відображення дійсності. Тому така лексикографічна праця, на нашу думку, повинна враховувати цю її своєрідність і відбивати як специфічні художні засоби, властиві різним жанрам фольклору, так і фіксувати слова, що пов'язані безпосередньо з буденними реаліями українського народу. Пропонована нами лексикографічна праця матиме, вочевидь, точки перетину з іншими словниками, бо всі елементи системи взаємопов'язані між собою, а мова – це теж система взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць. Однак зауважимо, що *Словник мови усної народної словесності* матиме власну специфіку й посідатиме своє окреме місце в типології лексикографічних праць. Слова, вживані у мові фольклору, та деякі стійкі звороти з народної усної творчості загалом фіксуються в тлумачних словниках української мови, проте ці фіксації переважно побіжні, лексеми з текстів фольклору в них представлені в незначній кількості. Тому такі лексикографічні записи не відбивають системно ані семантичну¹⁵, ані граматичну своєрідність

¹⁵ Р.Л. Сердега, *Особливості опису семантичної структури лексем у „Словнику мови українського фольклору”*, «Львівський філологічний часопис» 2023, № 13, с. 166-173.

фольклорного слова¹⁶. Крім того, стилістичні ремарки у словниках такого типу, пов'язані з відбиттям специфічних особливостей мови фольклору, у таких лексиконах не уніфіковано¹⁷. Засади для майбутньої лексикографічної праці ми розробляємо на основі фольклорних матеріалів середини ХХ ст. – початку ХХІ ст. У друкованих матеріалах цього періоду використано сучасну графіку. Матеріали ХІХ ст. – початку ХХ ст., безперечно, теж потребуватимуть лексикографічного опису, але тут потрібно буде вирішити проблему співвідношення різних правописних систем між собою (кулішівки, максимовичівки, драгоманівки, желехівки та ін.), співвіднести також записані відповідними абетками фольклорні тексти з графічною системою сучасної української мови. Щодо територіальних меж, то більшість збірок цього періоду уніфіковано, пристосовано до норм літературної мови. Однак фольклорні тексти, які відбивають виразну територіальну специфіку, ми теж залучаємо до опису, загалом орієнтуємося на весь загальнонаціональний обшир. У цій розвідці ми зосереджуємося на лексикографічному описі геортонімів, оскільки вони комплексно не представлені в жодному з сучасних словників, а такий матеріал може дати багато цінної інформації про певний народ, його уклад життя, звичаї, світоглядні уявлення. Українська лінгвістика взагалі не має ще словників, які б більш-менш повноцінно відображали мову фольклору, її специфіку. Така ситуація зайвий раз свідчить про необхідність створення спеціальних словників, які бодай хоча б частково відбивали мовне багатство усної народної словесності.

Матеріал для цієї розвідки був виокремлений нами з таких джерел: збірок паремій *Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період* (1963) упорядкування Валентини Бобкової, Йосипа Багмута, Алли Багмут¹⁸, і *Українські прислів'я та приказки* (1984), упорядкованої Степаном Мишаничем та Михайлом Пазяком (1984)¹⁹, збірки колядок і щедрівок упорядництва Олексія Дея (1965)²⁰, збірки *Жартівливі пісні. Родинно-побутові* (1967), яку упорядковували О. Дей, Марія Марченко, Андрій Гуменюк²¹, укладеної Григорієм Нудьгою збірки *Думи* (1969)²², збірки чумацьких пісень (1976) упорядництва О. Дея, Алли Ясенчук, Анатолія Іваницького²³, книги *Календарно-обрядові пісні* (1987) упорядкування

¹⁶ Р. Сердега, *Специфіка відображення граматичної інформації у „Словнику мови усної народної словесності”*, „Traektoriā Nauki = Path of Science” 2022, vol. 8, № 10, pp. 2008-2018.

¹⁷ Р. Сердега, *Стилістичні параметри лексикографічного опису мови фольклору*, «Волинь філологічна: текст і контекст» 2020, вип. 29, с. 129-140.

¹⁸ *Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період*, укл. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. Київ 1963.

¹⁹ *Українські прислів'я та приказки: народна творчість*, упоряд. С.В. Мишанича та М.М. Пазяка, Київ 1984.

²⁰ *Колядки та щедрівки: зимова обрядова поезія трудового року*, упоряд. О.І. Дея, Київ 1965.

²¹ *Жартівливі пісні. Родинно-побутові*, упоряд. О.І. Дей, М.Г. Марченко, А.І. Гуменюк, Київ 1967.

²² *Думи*, упоряд. Г.А. Нудьги, Київ 1969.

²³ *Чумацькі пісні*, упоряд. О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук, Київ 1976.

Олени Чебанюк²⁴, зі збірки народних казок, легенд, притч, прислів'їв *Чарівна торба* (1988), упорядкованої Іваном Сеньком²⁵, збірки українських народних емігрантських пісень *Буд здорова, землице* (1991), яку упорядкувала Софія Грица²⁶, хрестоматії *Героїчний епос українського народу* (1993), упорядкованої Оленою Таланчук і Федором Кислим²⁷, укладеної Ніною Кусайкіною збірки *Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу* (2006)²⁸, посібника Тетяни Васютіної і Оксани Золотар *Етноекологічний календар природи* (2007)²⁹.

У текстах народної усної творчості фіксуємо здебільшого клерикал-геортоніми, які накладаються на фольк-геортоніми, тобто спостерігаємо своєрідне злиття церковних і колишніх традиційних народних свят у певному урочистому дійстві. Наталя Колесник зауважила, що геортоніми, уживані в народних піснях строкаті, оскільки одна частина таких назв «пов'язана з важливими подіями християнства, а інша – з давнішим народним календарем»³⁰. Проаналізований матеріал, дійсно, дозволяє виокремити такі типи геортонімів: 1) клерикал-геортоніми, які використовуються для називання основних свят християнства (*Благовіщення, Водохреща, Вознесіння*), свята, що в основі мають імена християнських святих (*Андрія, Ілля, Мокрина, Олена* та ін.), інколи імена архангелів (*Гавриїл, Гавриїлів день*); 2) фольк-геортоніми, тобто народні назви свят, тісно переплетені з християнськими, але які зберігають помітний зв'язок із давніми язичницькими віруваннями, обрядами (*Купайло, Купало, Масляна*). Сюди також можна віднести церковні в основі свята, що набувають у народі певного переосмислення, набувають народної назви (*Фекла-зоряниця, Спасівка*); 3) персоніфіковані свята (назви загалом церковних свят, але таких, що зазнали впливу міфологічного способу сприйняття дійсності, через що сприймаються як живі істоти, наприклад, *Ілля, Юрій*). Перші дві групи назв, на нашу думку, слід виносити в окремі словникові статті, а третя – фіксуватиметься в складі геортонімів першої групи, але із зазначенням персоніфікованого вияву.

Слід зауважити, що геортоніми насамперед пов'язані з часопростором. Тетяна Коробко зазначає, що «лексеми на позначення релігійних свят мають подійно-темпоральну семантику»³¹. Більшість таких найменувань має виразні темпо-

²⁴ *Календарно-обрядові пісні*, упоряд., передм., приміт. О.Ю. Чебанюк, Київ 1987.

²⁵ *Чарівна торба: українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М. І. Шопляка-Козака*, упоряд., передм., приміт. та слов. І.М. Сенька, Ужгород 1988.

²⁶ *Буд здорова, землице: українські народні пісні про еміграцію*, упоряд. С.Й. Грици, Київ 1991.

²⁷ *Героїчний епос українського народу. Хрестоматія*, упоряд. та приміт. О.М. Таланчук, Ф.С. Кислого, Київ 1993.

²⁸ *Прикмети та повір'я українського народу*, уклад. Н. Кусайкіна, Харків 2006.

²⁹ Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи*, за ред. І.В. Мороза, Тернопіль 2007.

³⁰ Н.С. Колесник, *Назви релігійних свят як невід'ємний складник української народнописемної онімії*, «*Studia Ucrainica Varsoviensia*» 2018, № 6, с. 115.

³¹ Т.О. Коробко, *Подійно-темпоральна семантика назв релігійних свят*, «*Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*» 2017, № 26, т. 1, с. 35.

ральні ознаки, які неодмінно мають відбиватись у їх тлумаченні. Пояснення значеннєвої наповненості геортонімів потребуватиме інформації про час відзначення, особливості святкування, оскільки без зазначення відповідних даних важко буде адекватно окреслити семантику відповідних назв, проте в лінгвістичному словнику, а таким ми здебільшого бачимо *Словник мови усної народної словесності*, необхідно дбати про одну з основних засад тлумачення значення слова, як економність, хоча цей принцип при цьому не має шкодити розумінню загальної семантики описуваного поняття.

Словникова стаття, яку можна буде використати для лексикографічного опису тут має вибудовуватися таким чином: 1) заголовного слова, написаного великими літерами та напівжирним шрифтом; 2) мінімальної граматичної інформації, зокрема про флексію родового відмінка; 3) стилістичної ремарки за необхідності (*церк.* – церковне, *нар.* – народне); 4) варіантів назви, які функціонують у мові фольклору; в окремій зоні можуть бути подані також інші можливі назви свята, але які зафіксовані безпосередньо в творах фольклору; 5) тлумачення, яке має за можливості включати інформацію про час відзначення свята та особливості його проведення, походження; 6) контекстів, що демонструють реалізацію того чи того значення у фольклорному тексті; 7) джерела ілюстрації чи ілюстрацій, із зазначенням бібліографічних даних (прізвищ та ініціалів упорядників, назви збірки, місця видання, за наявності назви видавництва, року опублікування, сторінки, на якій було зафіксована назва у відповідному слововживанні. Якщо контекст взято зі збірки фольклорних текстів, що наведена перед цим, застосовуємо в такому випадку позначення: «Там само», яке подаємо в круглих дужках.

Далі подамо приклади лексикографічного опису таких назв у *Словнику мови усної народної словесності*.

АГРАФЕНА-КУПАЛЬНИЦЯ, Аграфєни-Купальниці, *церк.*, *нар.* *Горпїна*, -и. День ушанування пам'яті мучениці Агрипини Римської (6 липня за юліанським календарем, за новоюліанським – 23 червня); у цей день починали масово купатися в водоймах. Перша частина назви свята церковна, походить від імені святої мучениці Агрипини, а друга – народна, виникла через давній звичай купатися в цей день. Інші варіанти назви: *День ушанування пам'яті мучениці Агрипини Римської*; *Святої мучениці Агрипини*. На Аграфену-купальницю всякий у бані попариться (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи*: посібник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2007. С. 63); *Заготовляй на Горпини віник – бо він сам парить, здоров'ям дарить* (Там само).

АНДРІЙ, -я, *церк.*, *нар.* День Андрія, народно-християнське свято, приурочене до дня мученицької смерті одного з дванадцяти Христових апостолів – Андрія Первозваного, який, за народними легендами, дійшов аж до Києва й на одному з його пагорбів поставив хрест; походить від імені відповідного святого, святкується 30 листопада або 13 грудня за старим стилем, супроводжувалося різноманітними іграми та нічним ворожінням дівчат щодо заміжжя. Свято має язичницьку основу, пов'язану з язичницькими віруваннями в божество Калиту

(зимову іпостась сонця), що спускалося в цей день на землю. Інші варіанти назви: *День Андрія, Андріїв день, День святого апостола Андрія Первозванного, Каліта.* Якщо на Андрія сніг піде і вляжеться, то ще сто десять днів пролежить (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи*: посібник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 128).

БЛАГОВІЩЕННЯ, -я, *церк., нар.* Християнське свято, яке влаштовується на честь благої звістки Діві Марії від архангела Гавриїла про непорочне зачаття від Святого Духа Ісуса Христа; святкується 25 березня (за старим стилем 7 квітня). Із цим святом пов'язана велика кількість народних прикмет. Назва походить від словосполучки «блага вість». Однак із цим святом пов'язана велика кількість народних прикмет. Очевидно, воно теж зазнало певної контамінації з давнім язичницьким святом, бо вважається що в цей день весна остаточно поборолала зиму, тому можна було розпочинати польові роботи, зокрема сівбу. Інші варіанти назви *Благовіщення Господнє, Свято Благовіщення, Благовіщення Благословенної Діві Марії, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Урочістість Благовіщення, Богородиці.* На Благовіщення птиця гнізда не в'є (Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу, уклад. Н. Кусайкіна. Х.: ВД «Школа» 2006, с. 106); На Благовіщення чорногуз прилітає і ведмідь встає (Там само).

ВЕЛІКДЕНЬ, -дня, *церк. Пасха*, -и. Одне з найдавніших і найголовніших християнських свят у богослужбовому році, установлене на честь воскресіння засновника цієї світової релігії Ісуса Христа; святкується в різні дати, до цього дня готуються заздалегідь, постяться, миються в Чистий четвер, готують ритуальну випічку – паски, варять та фарбують яйця. Походить від словосполучки «Великий день». Друга назва «Пасха» походить від назви старозавітного свята «Песах», яке відзначали іудеї на згадку про звільнення від єгипетського полону, але на українському ґрунті зазнало переосмислення і співвідноситься з назвою обрядового хліба, що випікається для споживання під час відзначення цього свята. Інші назви: *Світле воскресіння Христове, Воскресіння Христове, Паска.* Наш Великдень такий красний, / Як гай зелененький, / А в Канаді, сніги, леди, / Завше вітер студенький (Буд здорова, землице: укр. народні пісні про еміграцію, упоряд., вступ. ст. і приміт. С.Й. Грици, К.: Муз. Україна 1991, с. 74); На Великдень чужі діти грались крашанками, / Іванові сиротята вмивались сльозами (Там само, с. 153); Якщо напередодні Пасхи тихо – гарно вродиться горох (Там само, с. 16); Багатому і в будень свято, а бідному і на Великдень – піст (Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу, уклад. Н. Кусайкіна, Х.: ВД «Школа», 2006, с. 93).

ВОЗДВІЖЕННЯ, -я, *рел., нар. Здвиження*, -я. Свято Воздвиження Чесного Хреста Господнього, відзначається на честь знайдення того хреста, на якому був розп'ятий Ісус Христос (ст. стиль 14 вересня, за новим – 27 вересня), під час цього свята дотримуються суворого посту, споживають тільки пісні страви. У цей день відбулося встановлення (воздвиження) зазначеного хреста. Назва «Здвиження» пов'язана з народними уявленнями про те, що в цей день земля здвигається з літа на зиму. Інший варіант назви: *Здвиг, Воздвіження Чесного*

*і Животворного Хрестá Господнього. Воздвиження тепло здвигає, а холод на-
двигає* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекотологічний календар природи: посіб-
ник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 100*); *Не чекай
Здвиження – рїж рїпу, не чекай Покрова – січи капусту* (Там само).

ВОДОХРЄЩА, -а, *рел., нар.* Церковне свято (Свято Богоявлення Господнь-
ого), що влаштовується на згадку про хрещення Іваном (Іоанном, Йоанном) Хре-
стителем (Предтечею) Ісуса Христа у водах Йордану, відзначається 19 січня
(6 січня за старим стилем). У цей день святять воду, вважається, що вода, по-
свячена в цей день набирає цілющих властивостей, також у цей купаються в про-
руб, оскільки вважають, що той, хто купається в цей день, протягом цілого
року не буде хворіти. Свято бере свій початок від хрещення Іоанном Предтечею
у водах річки Йордан Ісуса Христа», «хрестити водою». У народі назва стала
співвідноситися зі словосполученням «воду хрестити», від звичаю хрестити в церкві
воду цього дня. Інші варіанти назви: **Водосв́яття, Водохр́єстя, Водохр́єще,
Водохр́єщі, Водохр́їща, Водохр́їще, Водохр́їщі, Ворда́нь, Єрда́нь, Йорда́н,
Орда́нь, Ярда́нь, Юрда́н**. Після Водохреща зима лютує, місяць лютий носом
чує (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекотологічний календар природи: посібник
для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 148*).

ВОЗНЕСІННЯ, -я, *церк.* Свято, присвячене вознесенню Ісуса Христа на небо;
сороковий день після Пасхи (найраніше святкується 30 квітня, найпізніше –
3 червня); у цей день треба вмитися ранковою росою, роздати милостиню же-
бракам. Назва пов'язана з християнськими віруваннями про вознесення Ісуса
Христа на небеса (походить від дієслова «вознестися» (піднятися вгору) Інші
варіанти назви: **Вознесі́ння Господ́нє, Вознесі́ння Христóве**. *І рада б весна
вік вікувати, та прийде день Вознесіння – закує зозулю, солов'єм залетється,
до літа за пазуху перебереться* (Прислів'я. Прикмети та повір'я українського
народу, уклад. Н. Кусайкіна, Х.: ВД «Школа» 2006, с. 57).

ГАВРІЇЛ, -а, *церк., нар.* **Гаврі́їлів день, Гаврі́їлового** дня. Церковне свято
Собор архангела Гавріїла, яке відзначається православними віруючими 13 липня
за новим церковним календарем, 26 липня – за старим; це чи не єдине свято, в яке
дозволялося працювати; виникло після освячення храму в Константинополі, за-
снованого на честь архангела Гавріїла. Народна назва «Гавріїл» безпосередньо
походить від імені цього архангела. Інші варіанти назви: (**св́ято**) **Арха́нгела
Гаврі́їла, (св́ято) Св́ято́го Гаврі́їла, Собо́р арха́нгела Гаврі́їла**. *На Гаврі́їла
жито добром сповито* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекотологічний календар
природи: посібник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007,
с. 71*); *Ой сію, сію, льоном, льоном / Та до Гаврі́їла за парубком* (Календарно-
обрядові пісні, упоряд. О.Ю. Чебанюк, К.: Дніпро 1987, с. 143); *Все, що в Гаврі́ї-
лів день народиться, погане виходить і потворне* (з народних уст).

ГЕО́РГІЙ, -я, *церк., Ю́рій*, -я, *нар., Єгбо́рій*, -я, *нар., Юрко́*, -а́, **Ю́р'їв (Ю́рїв
(Ю́р'єв) день, Ю́рієвого** дня. День святого Георгія (Юрія) Змієборця (Переможця
чи Побідоносця), який оборонив рідний край, перемігши змія (дракона). Народні
назви походять від імені святого. Відзначається весною 6 травня або за ново-

юліанським календарем 23 квітня (день смерті святого) Юрій весняний або Юрій голодний, бо всі припаси для худоби завершуються і зазвичай у цей день відбивається перший вигін худоби на пасовище (вважається, що цей день є датою смерті святого) і взимку 9 грудня (26 листопада) – холодний, бо починаються холоди, до цього дня треба було обов'язково розрахуватися з боргами і не можна було ходити на полювання, бо святий Юрій у цей день відпускав вовків на свободу; святкування цього дня було запроваджене князем Ярославом Мудрим на честь освячення Георгіївського храму в Києві (1051-1054 рр.). Інші варіанти назви: *Юрійв (Юр'єв, Юр'їв) день, (свято) Георгія Побідонбця, Юрій Весняний, Юрійв день весняний, (День) святого Юрія, Юрій Голодний, Юрій (Єгорій) Холодний. Хто сіє овес із Георгія, той збирає не зерно, а солому* (Васютіна Т. М., Золотар О. М. *Етноекологічний календар природи: посібник для вчит. та учня. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2007. С. 40); Георгій на поріг весну приволік* (Там само); *Треба добре дбати, аби не купувати сіна до одного Юрія, а хліб до другого Юрія* (Там само); *У кожнім році два Юр'ї, і обидва вони дурні – один голодний, другий холодний* (Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період, упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, К.: Держ. вид-во худ. л-ри 1963, с. 236); *У нас два Єгорія: один голодний, другий холодний* (Там само, с. 74); *На Юрка сховається в житі курка* (Українські прислів'я та приказки, упоряд. С.В. Мишанича, М.М. Пазяка, К.: Дніпро 1984, с. 74). 2. Персоніфікована назва свята Юрія весняного або Юрія Голодного. *Юрій з хати всіх на поле вижене* (Українські прислів'я та приказки, упоряд. С.В. Мишанича, М.М. Пазяка, К.: Дніпро 1984, с. 75);

ЗЕЛЁНА неділя, Зеленої неділі, нар., *Трійця*, -і, церк. Одне з ключових християнських свят, що відзначається після семи тижнів від Великодня, під час якого освячують зелень – трави, гілки дерев, якими потім прикрашають оселю; свято на честь сходження Святого Духа на апостолів Ісуса Христа. Давнішою є назва «Зелена неділя», яка відображає давній культ рослинності й пов'язана зі звичаєм прикрашати житло на це свято зеленню. Пізніше найменування отримало на честь сходження на апостолів (учнів Христа) Святого Духа й символізує з'яву Бога людям у трьох іпостасях так званої Святої Трійці – Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа. Інші назви: *П'ятдесятниця, День Зіслання Святого Духа, Зелені святі. А на сьомому году хай мене жде, і хто вийде з могили або на Різдво, або на Великдень, або на Зелену неділю, так нехай мене дожида* (Героїчний епос українського народу: хрестоматія, упоряд. та приміт. О.М. Таланчук, Ф.С. Кислого, К.: Либідь 1993, с. 262). *Якщо на Трійцю дощ – буде багато грибів* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи: посібник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 59).*

ІВА́Н КУПА́ЛО, Іва́на Купа́ла, церк., нар. *Купало*, -а; *Купа́йло*, -а; *Іва́н*, -а; *Іва́нова ніч*, Іва́нкової но́чі; *Іва́н Купа́йлий*, Іва́на Купа́йлого. Давнє язичницьке свято вшанування літнього сонцестояння, бога літнього сонця Купали, що відзначали 7 липня за старим стилем, 24 червня – за новим, прив'язане пізніше православною церквою до імені Івана Хрестителя (Предтечі), який хрестив у во-

дах Йордану самого Ісуса Христа; у цей день водять усю ніч танки, співають пісень, розводять вогнище, через яке стрибають, пускають у воду вінки. *На Петра хліба пекла, / а на Івана вибирала, / на Івана Купала* (Календарно-обрядові пісні / упоряд. О.Ю. Чебанюк, К.: Дніпро 1987, с. 160); *Ой на Івана Купайлого / Ходила відьма ногойлою* (Там само, с. 156); *Хто не вийде на Купайла, / Щоб йому ноги поламало!* (Там само, с. 159); *Сильна роса на Купала – до врожаю огірків* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 67); *Якщо на Івана проса з ложку, то й у ложці буде* (Там само); *На Іванову ніч – зірок багато – багато грибів буде* (Там само); *Після Івана (Купала) не треба жупана* (Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період, упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, К.: Держ. вид-во худ. л-ри 1963, с. 236).

ІЛЛЯ, -і, *рел., нар.*, *Ількó*, -а. День вшанування старозавітного пророка Іллі; свято, яке поєднало в собі християнські міфи й дохристиянські залишки вірувань давніх слов'ян у бога блискавки й грому Перуна. Відзначають за новим стилем 20 липня чи 2 серпня за старим. За церковною традицією, у цей день здійснюють хресний хід, за народними віруваннями, у цей день не можна ходити купатися. Назва свята безпосередньо виводиться від імені християнського пророка, який вознісся на вогняній колісниці на небо до Бога, але свято має давніше язичницьке коріння, очевидно, воно зародилось унаслідок ушанування нашими пращурами в цей день балтійського і слов'янського бога грому та блискавки Перуна. Інші варіанти назви: *День Іллі, День прорóка Іллі, Іллі-прорóка, Їллін день, Ілля Громовержець*. *За ніч на Іллю кінь наїдається, а чоловік висипається* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 75); *На Іллю до обіда літо, а після обіда осінь* (Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період, упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, К.: Держ. вид-во худ. л-ри 1963, с. 237); *Сіно – до Юрка, а хліб – до Ілька* (Українські прислів'я та приказки, упоряд. С.В. Мишанича, М.М. Пазяка, К.: Дніпро 1984, с. 74).

КУЗЬМА-ДЕМ'ЯН, Кузьмі-Дем'яна, *церк. Кузьмі-Дем'яна* (день); *Кузьма́*, -і; *Дем'ян-Кузьма́*, Дем'яна-Кузьмі; *Дем'ян і Кузьма́*, Дем'яна і Кузьмі. Церковне свято, день святих Кузьми й Дем'яна, азійських лікарів і чудотворців, які вважалися в українській народній традиції ще покровителями ковальства, святкується 1 листопада за новим стилем або 14 листопада за старим. назва У цей день закінчували роботу в полі, влаштовували молодіжні гуляння. Свято виникло на честь вшанування святих мучеників Косми й Даміана, що безкоштовно лікували людей і були вбиті через заздрість іншим лікарем або за іншою версією страчені відрубанням голови мечем після арешту за наказом префекта Лісія. Інший варіант назви *День святих чудотворців Безсрібників Кузьмі й Дем'яна (Космі й Даміана)*. *Скує Кузьма-Дем'ян – до весни не розкувати* (Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період, упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, К.: Держ. вид-во худ. л-ри 1963, с. 239); *Не закути річку зимі без Дем'яна-Кузьми* (Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу, уклад.

Н. Кусайкіна, Х.: ВД «Школа» 2006, с. 25); *Кузьму вишануй, курей відгодууй* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекотологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 120); *На Дем'яна й Кузьму візьми курку немалоу* (Там само).

МАСЛЯНА, -ої, *церк., нар.* Традиційне народне свято, що сягає часів язичництва, пов'язане безпосередньо з проводами зими й початком весни, яке християнською церквою було прив'язане до тижня напередодні Великого посту, що готує християн до святкування Великодня. У цей день споживали різні смаколики на основі молока, яєць, масла й сметани, зокрема млинці, вареники з сиром, налисники. Народне найменування «Масляна» пов'язують із тим фактом, що напередодні цього свята з харчування виключалися будь-які м'ясні продукти, але можна було смакувати стравою, виготовленою за допомогою молочних продуктів, зокрема й масла, млинцями. Цей день супроводжувався веселими гуляннями, що мали пробудити від сну весну й прогнати зиму. Інші назви: *Бабське свято, Загальниця, Зипуст, Колодій, Масляниця, Мясниця, Пущення, Сірна неділя, Сиропустний тиждень, Сиропуст*. *Масляна приїхала – зиму заморозила, весну розбудила* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекотологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 8); *Масляна широка, де початок столу і куди сягає око* (Там само).

МИКОЛАЙ, -я, *церк.* (узгоджується зазвичай зі словом свято), *Микóла*, -и. (може поєднуватися з означенням весняний або зимовий), -и. В Україні зазвичай відзначають два свята святого Миколая. По-перше, 6 грудня (раніше 19 грудня) – вважається датою смерті святого, відповідно є днем ушанування пам'яті християнського святого Миколая Мирлікійського (Чудотворця) або ж Миколи Угодника. У цей день діти, що добре вели себе протягом року, знаходять під подушкою подарунки від Святого Миколая. Інші назви: *Свято святого Миколáя, свято Миколáя, День святого Миколáя, День Микóли, Зимóвий Миколáй*. По-друге, 9 травня за новим стилем (22 травня за старим) відзначають весняне свято на честь святого Миколи Чудотворця. Відзначення цієї дати зумовлене святкуванням події, пов'язаної з переміщенням мощів Миколи Чудотворця до італійського міста Барі. Інші назви: *День чи свято Тépлого Микóли, Микóли Весняного, Микóли Травнéвого*. *Приходить свято Миколая, у церкві має бути храм, а образ Миколая розколотий* (Чарівна торба: українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М.І. Шопляка-Козака, упоряд. І.М. Сенька, Ужгород: Карпати 1988, с. 72); *До весняного Миколи не можна в річці купатися, бо з людини верба виросте* (Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу, уклад. Н. Кусайкіна, Х.: ВД «Школа» 2006, с. 106); *Якщо другого дня після Миколи Весняного піде дощ, все літо буде негожим* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекотологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 47); *До Миколи кріпись, як хоч розорись, а з Миколи Зимового живи, не тужи* (Там само); *На весняного, голодного, Миколу не до різносолу* (Там само); *У кожнім році два Миколи, на першого Миколи не буває холодно ніколи, а на другого Миколи не буває тепло*

ніколи (*Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період* / упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, К.: Держ. вид-во худ. л-ри 1963, с. 236).

МОКРІНА, -и (день), *церк., нар.* День Святої Мокрини (1 серпня, або 19 липня за старим стилем), яка, за давніми віруваннями, є втіленням осені, її дочкою, вважалося, що вона приносить дощі та холоди. За народними уявленнями, що мають витоки ще з часів язичництва, на цей день припадає останній день літа, бо Мокрина вважалася дочкою осені, і в цей час зазвичай ішли дощі, якщо їх не було, то жінки проводили обряд викликання дощу («робили мокрини») – святково вдягнена дівчина мала віднести колосся хліба до річки й попросити в неї дощу. Відповідне церковне свято засноване на честь християнської святої Макрини Молодшої, що очолила одну з перших чернечих жіночих спільнот у Малій Азії, монахинь якого пізніше почали називати василіянками. Інший варіант назви *День преподобної Макрини (Мокрини)*. Як на Мокрини буде дощ, то осінь буде мокра (*Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період*, упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, К.: Держ. вид-во худ. л-ри 1963, с. 237).

НОВІЙ РІК, Нового Ріку. 1. *Васіль*, -я, *церк., нар.* 14 січня, Старий Новий рік, або ж День святого Василя. Церковне свято походить від назви імені святого Василя, засноване на честь архієпископа Кесарії Каппадокійської, святого Василя Великого, що був одним із трьох каппадокійських Отців Церкви, які сприяли утвердженню остаточного формулювання догми про Пресвяту Трійцю, а також був засновником чернечого життя у візантійській церковній традиції. Народна назва «Старий Новий рік» використовується на позначення світського свята, яке виникло після переходу України на григоріанський календар у 1918 році. Новий рік за старим стилем починався 1 січня, а попередню дату, що почала припадати на 14 січня, стали називати Старим Новим роком. Традиційно починається із засівання. *На щастя, на здоров'я, / На Новий рік, / Аби вам си родило / Краще, як торік, / Жито, пшениця, / Всяка пашиця (Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу*, уклад. Н. Кусайкіна. Х.: ВД «Школа» 2006, с. 539); *Ходить Ілля на Василя, / Носить пугу житяную, / А другу просяную (Колядки та щедрівки: зимова обрядова поезія трудового циклу*, упоряд. О.І. Дея, К.: Наук. думка 1965, с. 539); *Здрастуйте з Новим годом, з Василем* (Там само). 2. Світське свято, яке відзначають під час переходу з останнього дня поточного року в перший день наступного (настає в більшості країн світу 1 січня), проте спочатку його святкували в день сонячного весняного рівнодення, але з часом дата змінилася через уведення нового календаря, що був створений за вимогою римського імператора Юлія Цезаря. До цього свята в Україні традиційно прикрашають ялинку. *На Новий рік не можна плакати, бо весь рік плакатимеш* (Там само, с. 106); *У перший день Нового року замовляй добра нівроку* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 136).

ОЛÉКСА ТÉПЛІЙ, Олéкси Тéплого, *церк., нар.* *Олéкса*, -и; *тéплий Олéкса*, тéплого Олéкси; *Тéплий (тéплий) Олексій*, тéплого Олексія. День святого Олексія, відзначається 30 березня (новий стиль) або 17 березня за старим стилем;

за народними віруваннями, в цей день приходить справжнє тепло. Церковне свято пов'язане із ушануванням пам'яті праведника Олексія, чоловіка Божого, який жив у IV столітті й походив із заможної римської родини, проте, досягнувши зрілості, відмовився від усіх привілеїв, що давав йому його статус, облишив батьківський дім і провів багато років у мандрах, ведучи життя вбогого жебрака, після повернення до Риму пристав до батьківського дому, жив разом зі слугами, але так і до самої смерті, не зізнався ким був насправді, правда про його походження відкрилася із записки, яку знайшли при ньому після його кончини. Народне означення «теплий» додалося через те, що в цей день теплішає, починає скресати крига, оскільки, за народними уявленнями, щука-риба починає в цей день розбивати хвостом лід. *Якщо на Олексі Теплового тепло, то весна ранньою буде* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи*: посібник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 24), *Якщо на Олексі сніг швидко тоне і вода біжить дружно – чекай мокрого літа* (Там само); *На теплового Олексія риба хвостом лід розбиває* (Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу, уклад. Н. Кусайкіна, Х.: ВД «Школа» 2006, с. 106); *На теплового Олексі риба-щука лід хвостом розбиває* (Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період, упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, К.: Держ. вид-во худ. л-ри 1963, с. 234); *На Теплового Олексі риба хвостом лід розбиває* (Українські прислів'я та приказки, упоряд. С.В. Мишанича, М.М. Пазяка, К. Дніпро 1984, с. 74).

ОЛЕНА, -и, *церк., нар. День Олени*. День ушанування рівноапостольної цариці Олени Константинопольської, який у народі називають днем Олени-Льоносійки, бо зазвичай у цей день сіяли льон; відзначають 21 травня (3 червня за старим). Церковне свято на честь рівноапостольної цариці Олени (відома ще, як Флавія Юлія Олена Августа, мати імператора Костянтина великого, дружина римського імператора Констанція I), яка уславилися завдяки наданню християнській релігії державного статусу та знайденню Животворящого Хреста Господнього, тобто того, на якому було розіп'ято Ісуса Христа; побудувала на місці знайдення цієї реліквії храми та церкви. Інші варіанти назви: *День пам'яті святої цариці Олени, Оленин день, Олена-Льоносійка, Оленині кіси*. *Сій льон на Олену, буде сорочка по коліна* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи*: посібник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 51); *Якщо на день Олени непогода, буде осінь негожа* (Там само).

ПЕТРА́ й ПА́ВЛА (день, свято), *церк., нар. Петро́, -а, Пётрів день*, Петрового дня. Християнське свято на честь апостолів Павла та Петра (святкується 29 червня за новим стилем і 12 липня за старим); вперше свято відзначили 29 червня, у день перенесення мощів цих послідовників Ісуса Христа, його учнів, які проповідували християнство по всьому світу; закріпилось остаточно в церковній традиції в 324 році, коли водночас і в Римі, і в Константинополі було побудовано храми на честь апостолів. Цей день зустрічали улюбленою, за народними повір'ями, стравою апостолів Петра й Павла – мандриками (печивом, начиненим маком і кисломолочним сиром). Інші варіанти назви: *День апостолів*

Петра́ і Па́вла, День свя́тих, сла́вних і всехва́льних перво́вѣрховних апо́столів Петра́ і Павла́, Петропа́влов день, Петро́-Павло́. Якщо Петро з Павлом плачуть (іде дощ), то через тиждень людям сонця не бачити (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 70); *До Петрового дня вода в річці спадає* (Там само, с. 70); *Що на Івана хліб саджала, / Купала на Івана. / А на Петра вибирала* (Календарно-обрядові пісні, упоряд. О.Ю. Чебанюк, К.: Дніпро 1987, с. 166).

ПЕТРІВКА, -и, *церк., нар.* Багатоденний піст, якого дотримуються православні християни. Його встановлено на згадку про святих апостолів Петра і Павла, які постували перед проповіддю Євангелія. Широкого розповсюдження цей апостольський піст набув після будівництва храмів у Римі та Константинополі на честь першOVERХОВНИХ апостолів Петра й Павла. День освячення храму в Константинополі припав на 29 червня й став урочисто відзначатися щорічно спочатку на Сході, пізніше й на Заході. Петрів піст має різну тривалість від 8 до 42 днів. Чим раніше святкують у році Великдень, тим він довший. Завершення посту завжди припадає на 12 липня (за старим стилем) або на 29 червня (за новим), у 2024 р. піст скасовано через неможливість створення необхідних умов для його дотримання, оскільки він мав би починатися 23 червня 2024 р. через тиждень після П'ятидесятниці й тривати до свята Петра й Павла. Під час посту дозволялося споживання на вихідних (у суботу, неділю) риби. Інші назви **Пётрів піст; Апостольський піст**. *То було в петрівку* (*Чарівна торба: українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М.І. Шопляка-Козака*, упоряд. І.М. Сенька, Ужгород: Карпати 1988, с. 47); *Ходив осінь ще й Петрівку, дав копійку на горілку* (*Жартівливі пісні. Родинно-побутові*, упоряд. О.І. Дей, М.Г. Марченко, А.І. Гуменюк, К.: Наук. думка 1967, с. 269); *А як я ся оженил, / Минул рік в Петрівку, / Возьму торбу на плечі, / Піду на вандрівку* (Там само, с. 346); *Оженився у Петрівку / Та взяв дівку-семилітку* (Там само, с. 352).

ПОКРОВА, -и, *церк., нар., Покрівонька*, -и, *змениш.-пестл.* Християнське й народне свято Покрова Пресвятої Богородиці, відзначається 14 жовтня (за старим стилем 1 жовтня); найголовніше свято запорізьких козаків; у цей день відзначають також День захисників та захисниць України. Відзначати його на українських теренах почали ще за часів Київської Русі (наприкінці X ст. – початку XI ст.), але, за легендою, свято зародилося задовго до цього в Константинополі, де у Влахернському храмі зберігалася риза Богородиці (матері Ісуса Христа). На місто мали напасти вороги, однак з'явилася Богородиця й накрила всіх мешканців міста покровом свого одягу, захистивши їх таким чином від нападників. Інші варіанти назви: **Покров, Покрова Пресвятої Богорóдиці, День зустрічі зимі. Сподівайся, дівчинонько, мене ік покрові, / Не буду к покрові, / буду к Миколі, / Не буду на Миколи, то не буду ніколи** (*Чумацькі пісні*, упоряд. О.І. Дей, А.Ю. Ясенчук, А.І. Іваницький, К.: Наук. думка 1976, с. 89); *Не дивуйся снігу на Покрову* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи: посіб-*

ник для вчит. та учня, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 107); *Покрівонько, покрівонько, покрий мені голівоньку!* (Українські прислів'я та приказки, упоряд. С.В. Мишанича, М.М. Пазяка, К.: Дніпро 1984, с. 76).

ПРЕЧІСТА, -ої, *церк., нар.* Під цією назвою об'єднують цілих три церковних свята, пов'язаних насамперед з ушануванням Діви Марії (Богородиці). Це Перша Пречиста, або ж Успіння Пресвятої Богородиці, вважається днем закінчення земного життя святої Діви Марії; відзначають 15 серпня за новим календарем і 28 серпня за старим. Інші варіанти назви: *Успіння Пресвятої Богородиці, П'єрша Пречіста*. Друга Пречиста (Різдво Богородиці чи Мала Пречиста) – це народження матері Ісуса Христа, яке за новоюліанським календарем відзначають 8 вересня, за старим – 21 вересня; до цього часу завершували збір урожаю. Інші варіанти назви: *Друга Пречіста, Різдво Пресвятої Богородиці, Малá Пречіста*. Третю Пречисту, або Ведення в храм Пресвятої Богородиці, святкують 21 листопада за новим календарем, 4 грудня – за старим, у цей день батьки Діви Марії віддали її на службу Божу до Єрусалимського храму; у народі свято символізувало початок зими, з нагоди святкування цієї події влаштовували гуляння та ярмарки. Інший варіант назви: *Введення у храм Пресвятої Діви Марії, Третья Пречіста*. *Явилась Пречиста – почалася осінь чиста* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 96); *Якщо після Малої Пречистої тварини прагнуть на пасовище рано, то й зима буде рання* (Там само, с. 97); *Прийшов Петро – вирвав листок; прийшов Ілля – вирвав і два; а прийшов спас – бери рукавиці про запас; прийшла пречиста – на дереві чисто; прийшла покрова – на дереві голо* (Календарно-обрядові пісні, упоряд., вступ. ст. та приміт. О.Ю. Чебанюк, К.: Дніпро 1987, с. 237).

РІЗДВО ХРИСТОВЕ, Різдва Христового, *церк. Рoждество́, -а. Різдво́*. Одне з найважливіших і найголовніших у християнстві свят; День народження Ісуса Христа, яке почали відзначити у світі з IV ст. Відзначається за григоріанським календарем 25 грудня, 7 січня – за юліанським. Точний день народження Ісуса Христа невідомий, однак у 431 році на III Вселенському Соборі, що відбувся в Ефесі, офіційно було ухвалено датою Різдва Христового 25 грудня. Святкування Різдва починається у Святий вечір (24 грудня за григоріанським календарем, 6 січня – за юліанським), під час якого за столом з 12 пісними стравами, обов'язковою серед яких є кутя (відварені зерна пшениці, ячменю, приправлені медом), збиралася вся родина. Інший варіант назви: *Різдво́ Господнє. Желáє тебе вдова багата, гордая, / Не велю тобі, сину, її брати – / Не будеш ти з нею щастя й долі мати, – / Дасть тобі господь різдва Христова / Альбо найпаче пресвітлого воскресенія / діждати...* (Думи, упоряд. Г.А. Нудьги, К.: Рад. письменник 1969, с. 256); *Вінчуємо ті щістім-здоров'їм, / Щістім-здоров'їм та й цим Рождеством, / Та й цим Рождеством, цим Новим роком, / Цим Новим роком, прибутком добрим, / Прибутком добрим та й віком довгим* (Героїчний епос українського народу: хрестоматія, упоряд. та приміт. О.М. Таланчук, Ф.С. Кислого, К.: Либідь 1993, с. 11); – *А я вам скажу ще й дивнішеє, / Ще й дивнішеє, ще й чуднішеє:*

Да що в нас ік різдву рожса зацвіла (Колядки та щедрівки: зимова обрядова поезія трудового циклу, упоряд. О.І. Дея, К.: Наук. думка 1965, с. 385).

СПАС, -у, *церк., нар. **Спáсівка***, -и. Назва трьох церковних свят, які святкуються православною церквою з 1 по 14 серпня за старим стилем і з 14 серпня по 29 серпня за новим. Назву «Спас» виводять від Спасителя Ісуса Христа. Перший Спас – Маковія (Медовий Спас) святкується 14 серпня за новим стилем і 1 серпня за старим; у цей день прийнято святити воду, квіти, мак, мед, на цей день для святкування випікали пиріжки з маком та інші хлібопекарські вироби, які споживали з медом. Церковна назва «Свято Винесення чесних древ Животворчого Хреста Господнього». Цей день почали святкувати приблизно в IX ст. у Візантії, коли з метою відвернення хвороб, уперше було здійснено перенесення зі скарбниці імператора до Софійського собору вцілілої частини Хреста Господнього. Інші варіанти назви: ***Маковéя, Мако́трус, Мали́й Спас, Медо́вий Спас, Пéрший Спас, Похóдження (В́инесення) чéсних древ живо́твора́ючого Хрестá Госпо́днього, Спас на воді.*** Другий Спас – Преображення Господнє (Яблучний Спас) святкувався раніше 19 серпня (тепер, у зв'язку з переходом на новоюліанський календар, – 6 серпня). За сорок днів до мученицької смерті під час молитви на горі Фаворі сталося Преображення Господнє, обличчя Ісуса засяяло, а одяг став неймовірно білим. В Україні в цей день святять яблука та інші фрукти. Святкувати Яблучний Спас, або ж Преображення Господнє, почали ще в IV ст. після відкриття на горі Фавор храму, який прославляє Преображення Господнє. Інші варіанти назви: ***Дру́гий Спас, Преображе́ння (Преображе́ння) (Госпо́днє), Преображе́ння Го́спода Бо́га і Спа́са на́шого Ісу́са Христá; Свя́то Преображе́ння, Ябл́учний Спас.*** Третій Спас (святкувався раніше 29 серпня, за новоюліанським календарем припадає на 16 серпня). До цього часу зазвичай дозрівають горіхи. Крім традиційних для України плодів, що дозріли, освячують також хліб. Свято зародилося в X ст., коли з Едесси до Константинополя було перенесено Нерукотворний образ Ісуса Христа (полотно, яким Ісус витер обличчя й що відбило його лик). Інші варіанти назви: ***Горі́ховий Спас, Неруко́тво́рний Спас, Пере́несення о́бразу Христá, Пере́несення Неруко́тво́рного о́бразу Го́спода на́шого Ісу́са Христá, Тре́тій Спас, Хлі́бний Спас.*** Я вам скажу, добрі люди, / Як на фармі жити: / Як заколе підсвиняку, / Як навудит м'яса, / То сі гладит по животі / До самого Спаса (Буд здорова, землице: укр. народні пісні про еміграцію, упоряд. С.Й. Грици, К.: Муз. Україна 1991, с. 76); *Прийшов спас, держи рукавички про запас (Календарно-обрядові пісні, упоряд. О.Ю. Чебанюк, К.: Дніпро 1987, с. 238); Спасівка – ласівка, а петрівка – голодівка (Там само, с. 238).*

ТИМОФІЙ-ВЕСНОВІЙ, Тимофія-Весновія, *церк., нар. **Весновій, -я; Тимофій, -я.*** День ушанування пам'яті преподобного Тимофія, одного з учнів апостола Павла (відзначається 6 березня або 21 лютого за новоюліанським календарем). Цей святий був родом з Італії й уславився тим, що багато років провів у відлюдництві, за що його прозивають пустинником або пустельником, мав також дар зцілення; в цей день намагалися бути більше на свіжому повітрі. Народна назва

«Весновій» виникла внаслідок народного уявлення про те, що в цей день (21 лютого) починають дути теплі вітри, в яких уже відчувається прихід весни. Інші варіанти назви: **Весняк**, **День пам'яті преподобного Тимофія**, **Преподобний Тимофій**, **Тимофій-Весновій – теплом повій** (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекнологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 6); *Прийшов Весновій – тепло біля дверей – теплом віє, старих гріє* (Там само); *Тимофій весною віє, люд теплу радіє* (Там само).

ФЕ́КЛА, -и, рел., нар. **Фе́кла-зоряніця**, Фе́кли-зоряніці. День святої першомучениці Фекли Іконійської, послідовниці апостола Павла, відзначається 24 вересня (7 жовтня за юліанським календарем). Рівноапостольна Фекла зазнала протягом життя численних гонінь, була засуджена до спалення, але глибока щира віра в Бога рятувала її від усіх небезпек, що випали на її долю; у день вшанування пам'яті про неї запалювали новий вогонь із метою очищення від хвороб., тому в народі часто називають це свято «Феклою-зоряницею». Інші варіанти назви: **Первомучениці Фе́кли Іконійської**, **Те́клі Іконійської**, **Те́кла**, **Фе́кла Заре́вниця**, **Фе́кла Запрядальниця**. *На Феклу і домовик до гадання звик* (Т.М. Васютіна, О.М. Золотар, *Етноекнологічний календар природи: посібник для вчит. та учня*, Тернопіль: Навчальна книга-Богдан 2007, с. 104); *Фекла-зоряниця серце серцю відкриває* (Там само).

ХВЕ́ДОР-студі́т, Хвeдoра-студі́та, церк., нар. **Фeдiр-студі́т**, **Фeдoра-Студі́та**. День ушанування пам'яті святого преподобного Феодора Студита, який у VIII ст. був ігуменом Студійського монастиря в Константинополі, відзначають 24 листопада або 11 листопада за старим стилем. У народі вважають, що в цей день завжди стоїть холод. Інші варіанти назви: **День пам'яті преподобного Феодора (Теодора) Студі́та**, **Студене́ць**, **Фeдiр Замeтyxa**, **Фeдiр Застoльник**, **Фeдiр Морoз**, **Фeдiр Поминальник**, **Фeдoрові ві́три**, *З Хвeдoра-студитa стає холодно й сердито* (Календарно-обрядові пісні, упоряд. О.Ю. Чебанюк, К.: Дніпро, 1987, с. 239), *З Фeдoра-студитa стає холодно й сердито* (Українські прислів'я та приказки, упоряд. С.В. Мишанича, М.М. Пазяка, К.: Дніпро 1984, с. 76).

* * *

Зауважимо, що будь-яка класифікація є відносно умовною. Слід відзначити, що аналізовані перед цим назви свят (геортоніми), по суті, теж становлять своєрідний різновид хрононімів, бо «хрононіми не тільки співіснують з антропонімами, топонімами та іншими власними назвами, а нерідко складають з ними єдине ціле»³². Так, наприклад, **Миколай** – це може й бути найменування релігійного свята (геортонім), і назва святого (агіонім), і найменування ікони (іконім). **Пречі́ста** – теонімом (мати Ісуса Христа) і позначати цілий ряд релігійних свят (див. геортонім **Пречі́ста**).

³² М. Ткачівська, Д. Ткачівський, *Українські хрононіми в німецькомовних ЗМІ*, «Наукові записки. Серія: Філологічні науки» 2016, вип. 146, с. 407

Назви свят, таким чином, становлять помітну групу онімів у фольклорних текстах. Проаналізовані нами в статті геортоніми дозволяють нам зробити висновки про функціонування в мові фольклору таких типів геортонімів: 1) клерикал-геортонімів, які мають виразну церковну основу та використовуються для називання основних християнських свят; 2) фольк-геортоніми – народні назви свят, що мають здебільшого давнє язичницьке коріння або виразно церковні за своїм походженням свята, що набули в народному середовищі певного переосмислення, набули іншої, ніж у церковній офіційній традиції назви. Відзначимо, що межу між цими двома типами проводимо умовно, бо в текстах усної народної творчості офіційні церковні назви та неофіційні народні та традиції їх святкування тісно переплітаються, гармонійно зливаючись у єдиному урочистому дійстві. У складі фольк-геортонімів слід виділити також назви загалом церковних свят, але що зазнали в текстах фольклору персоніфікації внаслідок впливу міфологічної моделі сприйняття дійсності на мовну свідомість народу. У процесі розроблення типової словникової статті, придатної для опису геортонімів, уживаних у мові фольклору, ми прийшли до висновку, що вона має складатися з таких структурних елементів: 1) реєстрового слова, написаного великими літерами та напівжирним шрифтом; 2) мінімальної граматичної інформації (флексію родового відмінка); 3) стилістичних ремарок за необхідності (*церк.* – *церковне*, нар. – *народне*); 4) варіантів назви, які функціонують у мові фольклору, і в окремій зоні інші відомі варіанти назви свят, але незафіксованих безпосередньо в текстах фольклору; 5) тлумачення, яке має містити інформацію про час відзначення свята, особливості його проведення, історію виникнення; 6) контекстів, що демонструють реалізацію відповідного значення у мові усної народної словесності; 7) джерела ілюстрації чи ілюстрацій, із зазначенням бібліографічних даних (прізвищ та ініціалів упорядників, назви збірки, місця видання, за наявності назви видавництва, року опублікування, сторінки, на якій було зафіксована назва у відповідному слововживанні. Мова усної народної творчості має особливості на лексико-фразеологічному та граматичному рівнях, які потребують відбиття в спеціальній лексикографічній праці. Пропонований нами словник фіксуватиме не тільки певну сукупність слів уживаних у текстах фольклору, а й передаватиме особливості мови фольклору як однієї із вагомих національних форм художнього відображення дійсності, тобто відбивати як специфічні художні засоби, властиві різним жанрам фольклору, так і фіксувати слова, що пов'язані безпосередньо з буденними реаліями українського народу. Крім того, описувані нами в цій статті геортоніми фольклору комплексно не представлені в жодному з існуючих словників, а такий матеріал дає багато цінної інформації про народ, його уклад життя, звичаї, світоглядні уявлення. Така ситуація зайвий раз свідчить про необхідність створення спеціальних словників, які бодай хоча б частково відбивали би мовне багатство усної народної словесності.

References

- Bartmiński J., *O języku folkloru. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, Wrocław 1973.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. 1, *Kosmos: niebo światła niebieskie ogień, kamienie*, Lublin 1996.
- Betsenko T.P., *Mova dumovoho eposu: Slovnyk epitetiv, skladnykh sliv, tавтоlohichnykh i pleonastychnykh struktur, heohrafichnykh naimenuvan i relihiinykh poniat*, Sumy 2008.
- Betsenko T.P., *Mova ukrainskykh narodnykh dum: Slovnyk tekstovo-obraznykh odynyts*, Sumy 2016.
- Betsenko T.P., *Estetyka movy ukrainskykh narodnykh dum: tekstovo-obrazni odynytsi*, Sumy 2017.
- Bud' zdrava, zemlytse: ukr. narodni pisni pro emihratsiui*, uporiad., S.Y. Hrytsa, Kyiv 1991.
- Danyliuk N.O., *Pryntsypy ukladannia slovnyka movy ukrainskoi narodnoi pisni. Ukrainska leksykohrafiia v zahalnoslovianskomu konteksti: teoriia, praktyka, typolohiia. Larysi Hryhorivni Skrypnyk: zb. nauk. pr.*, Kyiv 2011.
- Charivna torba: ukrains'ki narodni kazky, prytychi, lehendy, perekazy, pisni ta pryslivia, zapysani vid M.I. Shopliaka-Kozaka*, uporiad. I.M. Sen'ko, Uzhhorod 1988.
- Chumatski pisni*, uporiad. O.I., Dei, A.Yu. Yasenchuk, Kyiv 1976.
- Dumy*, uporiad. H.A. Nud'ha, Kyiv 1969.
- Heroichnyi epos ukrains'koho narodu. Khrestomatiia: navchal'nyi posibnyk*, uporiad. O.M. Talanchuk, F.S. Kyslyi, Kyiv 1993.
- Kalendarno-obriadovi pisni*, uporiad. O.Yu. Chebaniuk, Kyiv 1987.
- Koliadky ta shchedrivky: zymova obriadova poeziia trudovoho roku*, uporiad. O.I. Deia, Kyiv: Nauk. dumka 1965.
- Kolesnyk N.S., *Nazvy relihiinykh sviat yak nevidiemnyi skladnyk ukrainskoi narodnypisennoi onimii*, «*Studia Ucrainica Varsoviensia*» 2018, № 6.
- Kolesnyk N., *Osnovni zasady stvorennia slovnyka*, «*Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo*» 2013, vyp. 25 (274).
- Kolesnyk N.S., *Problema leksykohrafuvannia folklornykh vlasnykh nazv na materialy ukrainskoho obriadovoho folkloru*, «*Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriia: Filolohiia*» 2023, vyp. 28.
- Kolesnyk N., *Struktura statti v slovnyku folkloronimiv (na materialy burlatskykh ta naimytskykh pisen)*, «*Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo*» 2014, № 2.
- Kolesnyk N., *Teoretychni pidvalyny ta pryntsypy leksykohrafichnoho opratsiuvannia folkloronimiv. Y slovo vashe otzovetsia: sb. nauchn. tr.: posviashch. 80-letyiu so dnia rozhdenia d-ra fylol. nauk, prof. E.S. Otyna*, Kyev 2012.
- Korobko T.O., *Podiino-temporalna semantyka nazv relihiinykh sviat*, «*Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia Filolohiia*» 2017, № 26, t. 1.
- Prykmety ta poviria ukrains'koho narodu*, uporiad. N. Kusaikina, Kharkiv 2006.
- Serdeha R.L., *Osoblyvosti opysu semantichnoi struktury leksem u "Slovnyku movy ukrainskoho folkloru"*, «*Lvivskyi filolohichni chasopys*» 2023, № 13.
- Serdeha R., *Spetsyfika vidobrazhennia hramatychnoi informatsii u «Slovnyku movy usnoi narodnoi slovesnosti»*, «*Traektoriia Nauki = Path of Science*» 2022, vol. 8, № 10.

- Serdeha R., *Stylistychni parametry deksykhografichnoho opysu movy folkloru*, «Volyn filolohichna: tekst i kontekst» 2020, vyp. 29.
- Simovych O.I., *Poetychna symbolika ukrainskoi narodnoi tvorchosti: linhvistychnyi aspekt*, Lviv 1999.
- Simovych O., *Slovnyk verbalnykh symboliv: pryntsypy i zasady*, «Ukrainske movoznavstvo» 2008, vyp. 38.
- Tkachivska M., Tkachivskyi D., *Ukrainski khrononimy v nimetskomovnykh ZMI*, «Naukovi zapysky. Seriia Filolohichni nauky» 2016, vyp. 146.
- Ukrains'ki narodni pryslivia ta prykazky: dozhovtnevyi period*, uporiad. V. Bobkova, Y. Bahmut, A. Bahmut, Kyiv 1963.
- Ukrainski pryslivia ta prykazky: narodna tvorchist*, uporiad. S.V. Myshanycha ta M.M. Paziaka, Kyiv 1984.
- Vasylo Z., *Symbolika folklornoho obrazu*, Lviv 2004.
- Vasiutina T.M., Zolotar O.M., *Etnoekolohichni kalendar pryrody: posibnyk dlia vytelia ta uchnia*, Ternopil 2007.
- Zhartivlyvi pisni. Rodynno-pobutovi*, uporiad. O.I. Dei, M.H. Marchenko, A.I. Humeniuk, Kyiv 1967.
- Zheliashkova V.V., *Heortonimy v suchasni ukrainskii movi: semiotychnyi rakurs studiuvannia*, «Naukovyi visnyk derzhavnoho Khersonskoho universytetu. Seriia Linhvistyka» 2019, vyp. 36.
- Zhuravlova N.M., *Ukrainska narodnypisenna vvichlyvist: tlumachnyi slovnyk etyketnykh sliv, frazeolohizmiv i vyraziv*, Zaporizhzhia 2019.

ПРО АВТОРА

Руслан Сердега (Ruslan Serdeha) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та доцент кафедри українознавства Харківського національного університету (V.N. Karazin Kharkiv National University). **Основні публікації:** *Фольклор як неоціненне джерело інформації і вдячний об'єкт гуманітарних студій*, «Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна: Філологія» 2016, вип. 74, с. 103-107; *Мова фольклору – діалект чи наддіалект?*, «Лінгвістика» 2018, № 1 (38), с. 49-62; *Діалектні елементи у текстах фольклору та проблема їх відбиття у «Словнику мови усної народної словесності»*, «Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика» 2021, т. 32 (71), № 6, ч. 1, с. 43-47; *Лексикографічна інтерпретація символічних значень фольклору*, «Мова. Література. Фольклор» 2023, № 1, с. 53-60; *Методологічні засади розробки структури словникової статті для «Словника мови усної народної словесності» (сталі та текстово-образні одиниці)», «Alfred Nobel University Journal of Philology» 2023, № 2 (26/1), с. 232-247.*

ORCID: 0000-0001-7064-4547

Email: ruslan.serdega@karazin.ua

Irena Mytnik

Warszawa, Uniwersytet Warszawski

NAZWY ZALEŻNOŚCIOWE NA -Y CZ, -OWY CZ/-EWY CZ W SYSTEMIE ANTROPONIMICZNYM UKRAIŃSKIEGO STANU UPRZYWILEJOWANEGO W XV-XVII WIEKU

Dependent Names in -ycz, -owycz/-ewycz Within the Anthroponymic System of Ukrainian Privileged Social Status in the 15th – 17th century

ABSTRACT: The purpose of the article is to identify and describe the function of the paternal formations in -ycz, -owycz/-ewycz and their participation within the anthroponymic system of privileged social status in Ukraine in the 15th – 17th centuries. The analyses carried out revealed three functions of the patronyms in question: the function of historical names, dependency names indicating the current father-son relationship, and the function of nicknames. They occupied a very important place in the naming system, with their tradition dating back to the early Middle Ages, while their functioning had no social restrictions. They constituted the second largest group of post-name terms, second only to historical misnomers, on which the identification of the social status in question was based. Current patronyms derived from paternal names mostly occurred in three-element formulas, and their functioning was also embedded in tradition. Combinations of this type in bourgeois and peasant anthroponymy were just occasional. Anthroponyms with the formants in question also occurred as dynastic epithets, commemorating the progenitors of families, individual and single-generation family names, constituting a kind of privilege for princes and nobility.

KEYWORDS: anthroponymic system, patronymics with suffixes -ycz, -owicz/-ewicz, historical names, nicknames, privileged social status in Ukraine

Przedmiotem proponowanego omówienia jest antroponimia stanu uprzywilejowanego w Ukrainie w XV-XVII w., który tworzyli stojący na jego szczycie książęta, a w różnych okresach historycznych również bojarzy, szlachta, panowie i ziemianie. Celem badawczym jest wskazanie i opis funkcji formacji odcjowskich na -ycz, -owycz/-ewycz oraz ich udziału w systemie nazewniczym tej grupy społecznej.

Rozważania opieram na pracach poświęconych imiennictwu książąt i szlachty, bazujących na licznych źródłach drukowanych i rękopiśmiennych, m.in. księgach grodzkich i ziemskich, popisach wojsk czy lustracjach miast i zamków¹ oraz na nowych

¹ I. Mytnik, *Antroponimia Wołynia w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2010; I. Mytnik, *Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI-XVII wieku*, Warszawa 2017; e-book Warszawa – Siedlce 2019; I. Митнік,

danych onomastycznych pochodzących z opracowań historiograficznych². W badaniu wykorzystano metodę analityczno-opisową, historyczno-porównawczą i socjoonomastyczną.

Przeprowadzone analizy ukazują trzy funkcje patronimów na *-ycz*, *-owycz/-ewycz* w dawnym imiennictwie ukraińskiej elity społecznej: nazwisk historycznych, nazw zależnościowych unaoczniających „żywą” relację ojciec – syn oraz przydomków. Omawiam je w nawiązaniu do tradycji nazewniczych oraz uwarunkowań stanowych.

1. Funkcja nazwiskowa formacji *-ycz*, *-owycz/-ewycz*

Współczesny system antroponimiczny Ukraińców oparty jest na typowym dla stanów nieszlacheckich wzorcu nazwiska zależnościowego, któremu towarzyszyły nazwiska odapelatywne i odmiejscowe. W uzusie oficjalnym funkcjonują formuły trzelementowe zawierające oprócz imienia i nazwiska aktualną nazwę odojcowską, która niejako wzmacnia odziedziczony z poprzednich epok patronimiczny model nazewniczy.

Nazwiska, wskazujące pierwotnie na aktualny związek filiacyjny, należą w słowiańskich systemach antroponimicznych do najstarszych po imionach środków nominacji, odzwierciedlają patriarchalny model społeczeństwa i rodziny, wyrażają przynależność dawnych nosicieli do rodu, niezwykle ważną przy dziedziczeniu, nabywaniu czy sprzedaży dóbr. Ich wykładnikiem morfologicznym na gruncie ukraińskim były formanty: *-ycz* < **-it*’b rozszerzony o pierwotnie posesywny morfem *-ow* i jego miękki wariant *-ew*; *-ow* (*-iw*); *-yn*; *-ko*; *-enko*; *-uk/-’uk*, *-czuk*; *-ak/-’ak*, *-czak*; *-yk*; *-ok*; *-ka*; *-ec*’; *-ej*; *-an*; *-yn*; *-ja(t)/-cza(t)* < **-ę*, **-ęta*; *-enia/-enię* < **-enię*). W ciągu wieków ich produktywność zmieniała się, a funkcjonowanie niektórych było uwarunkowane stanowo i geograficznie. Na przykład określenia na *-uk/-’uk*, *-czuk* nie występowały w antroponimii szlacheckiej, pierwotnie tworzyły hipokorystyka, odnotowywane już w XIII-XIV w. w zabytkach Zakarpacia, z czasem zaczęły derywować formacje patronimiczne, które szczyt swej popularności osiągnęły w wieku XVIII na zachodzie Ukrainy, zwłaszcza w województwie wołyńskim, w ziemi chełmskiej czy w ziemi bełskiej w nazewnictwie nieszlacheckim, głównie chłopskim³. Z kolei antroponimy z sufiksami *-ja(t)/-cza(t)*, *-enia/-enię* i *-enko* dokumenty odnoszące się do stanu uprzywilejowanego rejestrują dość rzadko, na ogół w funkcji przydomków, przy czym formacje na *-enko* w wieku XVI-XVIII były typowe dla imiennictwa nieszlacheckiego Ukrainy centralnej. Kategorię patronimiczną realizowały również określenia w Gen. sg oraz tzw. derywaty semantyczne.

C. Пахомова, *Антропонімікон українського привілейованого прошарку X-XVIII ст.*, Warszawa – Siedlce 2024.

² J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku*, reprint, wyd. J. Badowski, Warszawa 1994 (dalej: W); I. Смуток, *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV-XVIII ст.)*. *Родоводи*, т. I-III, Львів 2019-2020 (dalej: Smut.R).

³ M. Olejnik, *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI-XVIII w.)*, Lublin 2019, s. 260.

Interesujące nas patronimy z formantami -ycz, -owycz/-ewycz należą, obok *-j, -ow/-ew, -yn, do najstarszych w antroponimii ukraińskiej, występowały już w zabytkach wczesnośredniowiecznych i chociaż służyły wówczas przede wszystkim do identyfikacji elit, to jednak ich funkcjonowanie nie było uwarunkowane społecznie. W wieku XVI należały do najbardziej produktywnych formantów antroponimicznych derywujących poimienne nazwy osobowe we wszystkich stanach.

Określenia zależnościowe na -ycz, -owycz/-ewycz w systemie antroponimicznym warstwy uprzywilejowanej w XV-XVII w. pełniły najczęściej funkcję nazwiskową, były formacjami rodzinnymi, a wiele z nich już w XV wieku przechodziło w niezmienną formę na kolejne pokolenia, stając się dziedzicznymi nazwami rodowymi.

Książęta

Kniaziewie Kozeczycze: Andrzej, Lew i Iwan z synem Olechno W 1445, Iwaszko Sanguszkowicz W 1452 r., Iwan Putiatycz W 1488, Олександр Сангушкович Voit. 1491, Dymitr (Mitko) Putiatycz W 1499;

Михайло Сангушкович Voit. 1511, Wasil Michałowicz Sanguszkowicz W 1518, Іван Григорович Кожанович Велицький AS III 1519, Wasil i Bohdan Iwanowicze Kurcewicz W 1534, Andrzej Kozieczyc W 1545, Andrzeja Michałowicza Sanguszkowicza Koszerskiego W 1546, Іван Дмитрович Курцевич-Буремльський Voit. 1568;

Jan Kurcewicz Bulyha W 1601, Семен Андрійович Сангушкович Ковельський Voit. 1638.

Szlachta

костько головєньчичь SSM 1401, Волчко Кузьмич Hrush. VI 1404, ива(н) дан-слави(ч) SSM 1404, Волчко Преслужич Hrush. VI 1404, Костьо Солнечкович Hrush. VI 1404, Михайло Процович Hrush. VI 1404, Drobisz Szczethen Hołowicz SSM 1413, прокопъ нанєви(ч) SSM 1413, сенко процеві(ч) SSM 1413, васко тептюкови(ч)ъ SSM 1415, васко мошоньчичи UH 1421, стань бабичь SSM 1435, кости андрониковича SSM 1437, Iohannes Markussowicz de Dobanowicze AGZ XIII 1437, Гринко Сурвилович AS I 1437, Senyko Schepiothczicz AGZ XIII 1437, Юрій Джусич Yak. 1443, Федко Хомич AS III 1446, Ванько Петраишкович AS I 1461, Ігнат Промчійкович AS I 1463, Юшко Довгайлович AS I 1463, пашко миткови(ч) UH 1463, петра(ш) верботи(ч) UH 1463, Андрій Чаплич Yak. 1463, Аньдрїи Дїнникович AS I 1466, яшко сиропатиц AS I 1470, Сачко Прибиткович AS I 1477, Семашко Єпифановичь SSM 1478, Olechna Bołbasowicza AS III 1486, Lewka Bohowitynowicza AS III 1486, Роман Івашкович Волчкович Yak. 1486, васи (л)ю хре(б)товичу UH 1490, Петр ѡлєхнович AS I 1491, Дашка Калєниковича AS I 1491 Сєнько Дени(с)кович AS I 1497, Оєдка Лудовича SSM 1497, Оєдоръ Бльщановичь SSM 1498, ивашко русиновичъ UH 1499, василья хрѣ(б)товича SSM 1499, Єлизаръ Шиловичъ AS III 1500;

Fedko Dubrowicz Hrusz. III 1509, Дмитро Александрович Кмітич Yak. 1522, Іван Хомакович AS III 1528, Григорей Пугачєвич AS III 1528, Jackowi Zubowi-

czowi AS III 1506, *Andrzej Jakubowicz Niemirowicz* W 1528, *Грицько Сенютюч* AS III 1528, *Богдан Олехнович Джусич* Як. 1528, *Иван Покотилович* AS III 1533, *Лев Звірович Волчкович* Як. 1540, *Lew Patejewicz Tyszkowicz* W 1546, *Hrehory Siemianowicz* AS VI 1558, *Józef Iwanowicz Niemirycz* U 1566, *Філон Скобейкович Кордиш* Як. 1569, *Dimitra Dołmatowicza* Jabł. XX 1581, *Иван Зеліскович* Smut. R I 1588;

Jacek (Grigorij) Dymitrowicz Butowicz U 1602, *Mikołaj Daniłowicz* Jabł. V 1616, *Dymitr Lichowidowicz* Jabł. V 1616, *Hrehorego Aleksandrowicza Chodkiewicza* Jabł. V 1616, *Jan Neczaj Hruzewicz* U 1619, *Iwan Sebastyanowicz* Jabł. XX 1628, *Ostapowi Juskiewiczowi* Jabł. V 1636, *Юрій Дем'янович Гулевич* Як. 1637, *Філон Ворониш* Як. 1640, *Юрій Немурич* Як. 1659.

Omawiane formacje tworzyły najliczniejszą grupę patronimów, która w XV w. wśród książąt stanowiła 35% wszystkich nazw rodowych, w środowisku szlacheckim – niespełna 47%, w XVI w. odpowiednio: 14% i 15%, a w XVII w. – 5% i 14,5%⁴. Potwierdzają to badania regionalne dotyczące antroponimii ziemi lwowskiej i halickiej⁵, wołyńskiej⁶, chełmskiej⁷ oraz Żytomierszczyzny⁸. Wysoka produktywność tych formantów, szczególnie w wieku XVI, cechowała również imiennictwo szlachty podlaskiej⁹.

Dodajmy, że system antroponimiczny książąt i szlachty opierał się w omawianym okresie na modelu nazwiska odmiejscowego z sufiksem *-s'kyj/-c'kyj*, tworzonego od nazw posiadanych majątków ziemskich, a formacje zależnościowe zajmowały drugie na liście frekwencyjnej miejsce wśród nazw stojących po imieniu. Udział formacji odapelatywnych w imiennictwie tych stanów był niewielki.

2. Aktualne patronimy na *-owycz/-ewycz*

W antroponimii warstwy uprzywilejowanej zestawienia trzelementowe z określeniem na *-owycz/-ewycz*, wskazującym na aktualny związek filiacyjny, pojawiły się w zabytkach starokijowskich i dotyczyły ówczesnych elit¹⁰. Ich ciągłość historyczną potwierdzają źródła XV-wieczne i późniejsze z różnych terytoriów Ukrainy, odnoszące się zarówno do książąt, jak i szlachty, w większości dokumenty oficjalne, takie jak hramoty czy księgi ziemskie i grodzkie. Spostrzeżenia te potwierdzają również

⁴ I. Митнік, С. Пахомова, *Антропонімікон...*, с. 164.

⁵ W. Szulowska, *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, Warszawa 1992, s. 58.

⁶ I. Mytnik, *Antroponimia...*, s. 294, 342-345.

⁷ I. Mytnik, *Imiennictwo...*, s. 233.

⁸ Л. Яшук, *Антропонімія Житомирщини XVI-XVII ст.* Автореферат, Київ 2008, с. 6.

⁹ P. Złotkowski, *Nazwy osobowe szlachty podlaskiej z formantem -icz, -owicz, -ewicz w XV-XVII wieku*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, „Studia Slawistyczne”, t. 1, red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok 1999, s. 343-349.

¹⁰ С.М. Медвідь-Пахомова, *Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 1999, с. 107.

studia regionalne: wiele cennych przykładów odnotowują dokumenty XVI i XVII w. z Ukrainy Prawobrzeżnej¹¹, przywoływane już badania nad antroponimią ziemi chełmskiej i wołyńskiej, a także szlachty podlaskiej w XVI w.¹².

Książęta

Wasil Fedorowicz Ostrogski W 1428, *Michał Konstantynowicz Olszannicki (Olszański)* W 1439, *Michał Wasilewicz Czartoryskiego* W 1481, *Semen Wasilewicz Zbarański* W 1482, *Konstanty Iwanowicz Ostrogski* W 1486, *Andrzej Aleksandrowicz Sanguszkowicz* W 1494, *Fedor Semenowicz Hliński* W 1495, *Bohdan Fedorowicz Hliński* W 1497;

Michał Fedorowicz Kozeczycz W 1502, *Iwan Wasilewicz Kurcewicz* W 1504, *Sołtan Michałowicz Sokolski* W 1509, *Bohdan Iwanowicz Putiatycz* W 1514, *Aleksander Fedkowicz Porycki* W 1514, *Iwana Jurjewicza Zesławskiego* W 1516, *Wasil Michałowicz Sanguszkowicz* W 1518, *Iwan Wasilewicz Kozeka* W 1519, *Wasil i Bohdan Iwanowicze Kurcewicze* W 1530, *Andrzejem Michałowiczem Sanguszkowiczem* W 1530, *Fedor Iwanowicz Zesławski* W 1532, *Aleksander Andrejewicz Koszyrski* W 1535, *Andrzej Tymofiejewicz Kapusta* W 1536, *Jurij Andrejewicz Zbarański* W 1539, *Wasil Fedorowicz Czetwertyński* W 1540, *Fryderyk Hlebowicz Proński* W 1546, *Dymitrowi Fedorowiczowi Sanguszcze* W 1553, *Iwan Romanowicz Lubecki* W 1561, *Bohusz Fedorowicz Korecki* W 1576, *Костѣнтина Костѣнти//новича ѡстрогского* KZK 1578, *Юрѣмъ Богдановичомъ Пузыною* KZK 1578, *Костантина Ивановича Вишневецкого* KZK 1578, *Миколаѣмъ Андрієвичомъ Збаражскимъ* KZK 1578, *Василиа Ивановича Курцевича* KZK 1578, *Joachim Bohuszewicz Korecki* W 1581;

Kiryk Jurjewicz Masalski W 1601, *Iwan Michałowicz Rużyński* W 1606, *Jurij Stanisławowicz Woronecki* W 1614, *Aleksander Aleksandrowicz Porycki* W 1618, *Roman Kirykwicz Rużyński* W 1619, *Iwan Aleksandrowicz Wiszniewiecki* W 1627, *Микола Юрійович Чорторійський* Voit. 1661.

Aktualne patronimy na -owycz/-owicz//ewycz/-ewicz w antroponimii książęcej występowały również w zestawieniach bardziej rozbudowanych, cztero- i pięcioelementowych, np. *Michał Wasilewicz Wiszniewiecki i Zbarański* W 1517, *Andrzeja Michałowicza Sanguszkowicza Koszerskiego* W 1539, *Василь Михайлович Сангушко-Ковельський* Voit. 1558; *Jan Dymitrowicz Kurcewicz Bułyha* W 1601, *Hrihory Lwowicz Sanguszko Koszyrski* W 1601, *Stefan Markowicz Sokolski z Czetwertni* W 1614, *Адам-Олександр Григорович Сангушко-Каширський* Voit. 1653.

Szlachta

Григорей Исаевич Громыка SSM 1410, *Волчко (Іван?) Александрович Кмітич* Yak. 1458, *Wolczko Romanowicz Wolczkowicz* U 1478, *Івань Олександрович Стретович* SSM 1486, *Hornostaj Ostafij Romanowicz* U 1487, *Горностай Остафійович Романович* Як. 1487, *Іван Борисович Глинський* Voit. 1498;

¹¹ I. Єфименко, *Українські прізвищеві назви XVI ст.*, Київ 2003, s. 9; Яшук Л., *op. cit.*, s. 7-8, 16.

¹² L. Dacewicz, *Proces kształtowania się nazwiska szlacheckiego w kontekście pogranicza etniczno-kulturowego (na przykładzie woj. podlaskiego w XVI w.)*, [w:] *Pogranicza. Kontakty kulturowe, literackie, językowe*, red. L. Dacewicz, Białystok 2004, s. 158.

Iwan Lwowicz Hliński U 1505, *Богданом Сєнковичом Гостьским* AS III 1507, *Wasko Bielikowicz Kozłowski* AS III 1525, *Сємєн Гринкєвич Козинский* AS III 1528, *Iwan Hrehorowicz Szulka* U 1542, *Mikita Fedorowicz Serbin* AS VII 1555, *Wasil Steckowicz Rahoza* W 1558, *Michała Iwanowicza Oszczowskiego* AS VI 1558, *Фєдора Василєвича Бокєл* KZK 1578, *Адама Климентовича Боговитуина* KZK 1578, *Григорю Андрєєвичу Дєдєркалу* KZK 1578, *Михаїла Игнатовича Дчусы* KZK 1578, *Матфєл Словича Малинского* KZK 1578, *Фєдоромъ Григорєвичомъ Сєнютю* KZK 1578, *Богущь Павлович Лудвицький* KZK 1578, *Петра Михаїловича Сємашка* KZK 1578, *Сєска Мацковича Жижниковского* KZK 1578, *Михаїла Словича Малинского* KZK 1578, *Дєниса Богущєвича Нєсвєцкого* KZK 1578, *Сємє(н) Пєтрови(ч) Дєниско* KZK 1578, *Михаїла Мартиновича Кравєского* KZK 1578, *Григоріа Богдановича Лоситинского* KZK 1578, *Iwan Wysoczański Jankowicz* Smut. 1581, *Frydrycha Tyszkowicza Łohojskiego* Jabł. XX 1581, *Нрычєко Jaworski Petraszewicz* Smut. 1585, *Petro Paclawski Hryčkowicz* Smut. 1585, *Станіславом Братківським Іванковичем* Smut.R I 1590, *Сєнько Костьович Баранєцький* Smut.R I 1593;

Васько Юркович Калічка Smut.R I 1611, *Iwan Nowosielski Piaszowicz* Smut. 1621, *Гриць Волчкович Ясницький* Hrush. VI 1628, *Стець Андроникович Гошовський* Hrush. VI 1628, *Ян Богущович Горайн* Yak. 1641, *Iwan Komarnicki Demkowicz* AGZ XXI 1649, *Stefan Terlecki Zaniewicz* AGZ XXI 1649, *Andrzej Łucki Antoniowicz* AGZ XXI 1649.

Również w materiale dotyczącym do szlachty określenia wskazujące na „żywy” związek filiacyjny odnajdujemy w zestawieniach cztero- i pięcioelementowych, np.

Бук (Юрії) Александрович Кміта Вороновицький Yak. 1498; *Andrij Winnicki Łucznik Sieńkowicz* Smut. 1558, *Kość Jaworski Waskowicz Humien* Smut. 1570, *Михайло Федорович Сєрбин Хорохоринський* Yak. 1576, *Сємє(н) Пєтрови(ч) Дєниско Ма(т)виєвє(ц)ки(и)* KZK 1578, *Іван Романович Сєнютя Лиховєцький* KZK 1578, *Михаїло Игнатович Джуса Ляховський* KZK 1578, *Василєи Михаїлович Єлович Малинський* KZK 1578, *Іва(н) Миха(и)лови(ч) Гулєви(ч) Смолєго(в)ски(и)* KZK 1578, *Іва(н) Миха(и)лови(ч) Гулєви(ч) Смолєго(в)ски(и)* KZK 1578, *Іван Михайлович Гулєвич Смолиговський* Yak. 1591; *Юрії (Ярош) Александрович Кміта Черленковський* Yak. 1605, *Iwan Kulczycki Tarasowicz Kotkało* Smut. 1630, *Базилія Кульчицького Тарасовича Хапки* Smut.R I 1644.

Badania nad ukraińskim systemem antroponimicznym pozwalają na stwierdzenie, że przedstawiony typ formuł nazewniczych był niejako zarezerwowany dla stanu uprzywilejowanego. W imiennictwie nieszlacheckim zestawienia trzelementowe z „żywą” nazwą odojcowską przed lub po nazwisku zwyczajowym źródła rejestrują okazjonalnie. Były to derywaty o zróżnicowanej strukturze morfologicznej, z formantami -yk/-ik, -ak, -ow, -uk/-'uk oraz -owycz/-owicz//ewycz/-ewicz¹³.

¹³ Por. np. M. Kojder, *Antroponimia historyczna wiernych chełmskiej diecezji grecko-unickiej (1662-1810)*, Lublin 2019; I. Mytnik, *Antroponimia...*, s. 351-352; I. Mytnik, *Imiennictwo...*, s. 238.

3. Formacje na -ycz, -owycz/-ewycz w funkcji przydomków

Przydomki dynastyczne

Przydomki z omawianymi formantami miały charakter rodowy: były to przekazywane z pokolenia na pokolenie formacje nawiązujące do Narymunta, Lubarta, Olgierda, Koriata, synów Giedymina, wielkiego księcia litewskiego, którzy dali początek liniom dynastycznym.

Giedyminowicze sięgnęli po przydomki dynastyczne dopiero w XVII w. Spotykamy je w zapisach dotyczących książąt Różyńskich, używających przydomka *Narymuntowicze*, np. *Ян Наримунтович Ружинський* Voit. 1633, czy Kurcewiczów, podkreślających swoje pochodzenie od Koriata, np. *Samuel Koriatowicz Kurcewicz* W 1643, *Aleksander Korjatowicz Kurcewicz* Bon. XIII 1680. Przydomkiem *Koriatowicz* posługiwały się dzieci kniazia Jana Kurcewicza Bułyhy, podstarościego białocerkiewskiego, na zasadzie – jak twierdzi J. Wolff – błędnej tradycji, łączącej początki rodu z Koriatem zamiast z Narymuntem¹⁴.

Patronimiczny przydomek dynastyczny *Olgierdowicz* używany był przez Sanguszkowiczów (Sanguszków), wywodzących się od księcia Fedora Olgierdowicza, np. *Adam Aleksandr Olgierdowicz Sanguszko* W 1620. Część z nich, uznając się za potomków Lubarta Giedyminowicza, przyjęła przydomek *Lubartowicz*, np. *Samuel Sanguszko Lubartowicz* z Kowla W 1635.

Przydomki upamiętniające protoplastów rodów

Były to określenia motywowane przez antroponimy założycieli rodów książęcych i szlacheckich, niewątpliwie służyły podkreśleniu świetności rodu, ułatwiały identyfikację w rozrodzonych rodzinach. Spotykamy je u Woronieckich, którzy od imienia swego protoplasty, Wojny Fedorowycza Woroneckiego Trystenskiego, utworzyli przydomek *Wojnycz* (*Wojna*), np. *Лев Воинє Вороницкому* KZK 1578, poza tym u książąt Śluckich, którzy na cześć założyciela rodu Olelka Wołodymyrowycza do swego nazwiska rodowego przyłączyli określenie *Olelkowicz*, np. *Jan-Szymon Jurjewicz Olelkowicz książę Ślucki* W 1589. Z kolei Zbarascy, Wiśniowieccy i Poryccy od końca XVI w. posługiwali się przydomkiem *Korybutowycz* (*Korybut*), np. *Юриш Андрієвич Корибутович Збараскии* KZK 1578, *Аджам Олександрович Корибутович Вишневецький* Voit. 1622.

Przydomki indywidualne i rodzinne jednopokoleniowe

Wśród przedstawicieli stanu uprzywilejowanego znane były też określenia występujące w obrębie generacji, niektóre z nich były antroponimami indywidualnymi, inne rodzinnymi. Przydomki tworzone za pomocą formantów -ycz, -owycz/-ewycz dotyczyły przede wszystkim szlachty – rejestrują je w większości źródła odnoszące się do szlachty halickiej i podolskiej w XVI i XVII w. Jeden zapis dotyczy książęcej rodziny Różyńskich: *Григорій Михайлович Бурдинович Ружинський* Yak. 1633.

¹⁴ J. Wolff, *Kniaziewie...*, s. 199.

Przydomki szlacheckie o semantyce patronimicznej czy adapelatywnej znane były w całej Ukrainie. Funkcjonowały wśród członków rozrodzonej szlachty gniazdowej, która dzieląc się na liczne gałęzie do nazwy rodowej dołączała określenia dodatkowe. Przykłady takich rodzin, ich nazwisk i przydomków przytacza Mychajło Hruszewski, pisząc o szlachcie Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w., np. *Княгиницькі Проскурчата, Калиновята, Сенковята; Чайківські Беринди, Солонипки, Трунковичі; Пацлавські Грицьковята, Іскрята; Волковинські Сали, Басенки, Худенки*¹⁵. Z kolei Al. Jabłonowski, opierając się na źródłach XVI-wiecznych odnoszących się do szlachty chełmskiej, wspomina *Komarnickich Dudyczów, Sosnowskich Feciulowiczów, Czarnolózkich Orzeszkowiczów czy Gruszeckich Żakowiczów*, którzy posługiwali się przydomkami o semantyce patronimicznej na *-owycz/-ewycz*¹⁶.

Omawiane onimy występowały przed lub po nazwisku w zestawieniach trzy-, cztero- i pięcioelementowych w dokumentach XVI i XVII w.

Михайла Височанського Верижича Smut.R I 1573, *Тимко Кропивницький Зубальович* Smut.R I 1586, *Михалко Матківський Гусакович* Smut.R I 1599, *Маїко Сіелеcki Szkrebetyч* Smut. 1600;

Lechno Horodyski Czobotowicz Miśkowicz Smut. 1612, *Łukasza Bołotowica Kuwiczyskiego* Jabł. V 1616, *Федор Гошовський Клечкович* Hrush. VI 1628, *Iwana Kropiwnickiego Chrapłowicza* Smut. 1629, *Fedko Horodyski Czobotowicz Żurawel* Smut. 1632, *Pawło Popiel Kołodrub Husakowicz* Smut. 1639, *Illi Kulczyckiego Waczynicza Miśkowicza* Smut. 1643, *Івана Винницького Радевича Мінчича* Smut. R I 1646, *Тимка Літинського Піскоровича* Smut.R I 1646, *Hrehory Jaworski Czerwakowic* AGZ XXI 1648, *Тимко Сіелеcki Cybulczyч* AGZ XXI 1648, *Fejtko Majtkowski Skonsurowicz* AGZ XXI 1648, *Iwan Majtkowski Wiaziulic* AGZ XXI 1648, *Aleksander Baczyński Kotłowicz* Smut. 1649, *Fedko Komarnicki Drużbyч* AGZ XXI 1649, *Maciej Jaworski Piskowicz* AGZ XXI 1649, *Dawid Ilnicki Huczyłowic* AGZ XXI 1649, *Hryc Ilnicki Kolhanowicz* AGZ XXI 1649, *Sien Kulczycki Mienkowicz* AGZ XXI 1649, *Andrzej Sіelecki Masnikowicz* AGZ XXI 1649, *Hrehory Sіelecki Kleczkowicz* AGZ XXI 1649, *Pawło Jaworski Szustejowicz* Smut. 1649, *Aleksander Jaworski Góldycz* Smut. 1649, *Івану Височанському Верижичу Петрушевичу* Smut.R II 1665, *Іван Ільницький Гучилович* Smut.R III 1667, *Костянтин Брошньовський Бриневич* Smut.R I 1682.

Podsumowanie

1. W XV-XVII w. w systemie antroponimicznym ukraińskiego stanu uprzywilejowanego nazwy osobowe o pierwotnej semantyce odojcowskiej z formantami *-ycz, -owycz/-ewycz* występowały w trzech funkcjach: nazwiskowej, w funkcji patro-

¹⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VI, Київ-Львів 1907, с. 240-241, 253.

¹⁶ Al. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, t. VII, cz. 2, *Źródła dziejowe*, t. XVII, cz. 2, Warszawa 1903, s. 287-288.

- nimu wskazującego na aktualną relację ojciec – syn oraz przydomków. Zajmowały ważne miejsce w systemie nazwennym, swoją tradycją sięgając jeszcze czasów wczesnośredniowiecznych.
2. W XV w. nominacja książąt opierała się na modelu nazwiska odmiejscowego, natomiast szlachty na nazwiskach patronimicznych, przeważnie z sufiksami -ycz, -owycz/-ewycz. W kolejnych stuleciach w całym stanie uprzywilejowanym patronimy tworzyły drugą grupę formacji poimiennych, ustępując określeniom na -s'kyj/-c'kyj. Ich funkcjonowanie nie miało ograniczeń społecznych, podczas gdy syntetyczne nazwy odmiejscowe były przywilejem szlacheckim.
 3. Zarówno w identyfikacji książąt, jak i szlachty określenia na -owycz/-ewycz derywowane od imion ojców pełniły funkcję „żywych” patronimów w zestawieniach trzelementowych, niekiedy bardziej rozbudowanych, cztero- i pięcioelementowych. Ich funkcjonowanie również osadzone było w tradycji – pierwsze przykłady takich formuł odnotowują zabytki starokijowskie odnoszące się do książąt. W antroponimii mieszczańskiej i chłopskiej zestawienia omawianego typu należały do okazjonalnych.
 4. Antroponimy z formantami -ycz, -owycz/-ewycz występowały również w roli przydomków dynastycznych, upamiętniających protoplastów rodów, indywidualnych i rodzinnych jednopokoleniowych, zazwyczaj przed lub po nazwisku zwyczajowym. Było to podyktowane brakiem norm prawnych, uwarunkowaniami ekonomicznymi oraz społeczno-kulturowymi związanymi z potrzebą udokumentowania przynależności do rodu, podkreślenia statusu społecznego, starożytności i świetności rodu, a w przypadku rozrodzonej szlachty gniazdowej koniecznością dokładnej identyfikacji utrudnionej z powodu powstawania licznych linii rodowych.

Skróty

AGZ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. VII, XIII, XXI, Lwów 1878-1911.

AS *Archiwum ks. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. I, III, VI, VII, Lwów 1887-1910.

Bon. XIII Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. XIII, Warszawa 1909.

Hrush. III *Жерела до історії України-Руси. Описи королівщини в руських землях XVI віку*, ред. М. Грушевський, т. III, Львів 1900.

Hrush. VI Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. VI, Київ-Львів 1907.

Jabl. V Al. Jabłonowski, *Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*, Źródła dziejowe, t. V, Warszawa 1877.

Jabl. XX Al. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów, Braclaw)*, t. 9, Źródła dziejowe, t. XX, Warszawa 1894.

- KZK** *Кременецька земська книга 1578*, підг. до вид. Л.В. Ящук, Кременець 2018.
- Smut.** Smutok I., *Szlachta ruska ziemi przemyskiej (XIV-XVIII w.). Analiza historyczno-genealogiczna*, Przemyśl 2021.
- Smut.R** Смуток І., *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV-XVIII ст.). Родоводи*, т. I-III, Львів 2019-2020.
- SSM** *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*, ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Гринчишин, т. I-II, Київ 1977-1978.
- U** *Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Janas, W. Kłaczewski, seria wydawnicza „Urzednicy Dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wiek: spisy”, т. III, з. 4, Кórник 2002.
- UH** *Українські грамоти XIVст.*, Київ 1965.
- Voit.** Войтович Л., *Князівські династії східної Європи (IX-XVI ст.)*, Львів 2000.
- W** J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku*, reprint, wyd. J. Badowski, Warszawa 1994.
- Yak.** Яковенко Н., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь та Центральна Україна)*, Київ 2008.

References

- Dacewicz L., *Proces kształtowania się nazwiska szlacheckiego w kontekście pogranicza etniczno-kulturowego (na przykładzie woj. podlaskiego w XVI w.)*, [w:] *Pogranicza. Kontakty kulturowe, literackie, językowe*, red. L. Dacewicz, Białystok 2004.
- Hrushevskiy M., *Istoriia Ukrainy-Rusy*, т. VI, Kyiv – Lviv 1907.
- Jabłonowski Al., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, т. VII, cz. 2, Źródła dziejowe, т. XVII, cz. 2, Warszawa 1903.
- Kojder M., *Antroponimia historyczna wiernych chełmskiej diecezji grecko-unickiej (1662-1810)*, Lublin 2019.
- Medvid-Pakhomova S.M., *Evoliutsiia antroponimnykh formul u slovianskykh movakh*, Uzhhorod 1999.
- Mytnik I., Pakhomova S., *Antroponimikon ukrainskoho pryvileiovanoho prosharku X-XVIII st.*, Warszawa – Siedlce 2024.
- Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2010.
- Mytnik I., *Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI-XVII wieku*, Warszawa 2017; e-book Warszawa – Siedlce 2019.
- Olejnik M., *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI-XVIII w.)*, Lublin 2019.
- Szulowska W., *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*, Warszawa 1992.
- Yashchuk L., *Antroponimiia Zhytomyrshchyny XVI-XVII st.* Avtoreferat, Kyiv 2008.
- Yefymenko I., *Ukrainski pryzvyshchevi nazvy XVI st.*, Kyiv 2003.
- Złotkowski P., *Nazwy osobowe szlachty podlaskiej z formantem -icz, -owicz, -ewicz w XV-XVII wieku*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, „Studia Slawistyczne”, т. 1, red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok 1999.

NOTA O AUTORCE

Prof. dr hab. Irena Mytnik, Instytut Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski. **Wybrane publikacje: książki:** *Antroponimia Wołynia w XVI-XVIII w.*, Warszawa 2010; *Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI-XVII wieku*, Warszawa 2017, e-book, Warszawa – Lublin 2019; I. Митнік, С. Пахомова, *Антропонімікон українського привілейованого прошарку X-XVIII см.*, Warszawa – Siedlce 2024; *Słownik historyczno-etymologiczny antroponimów ziemi chełmskiej XVI-XVII wieku*, Warszawa 2017, e-book, wydanie drugie, poprawione i uzupełnione, Warszawa – Lublin 2022; I. Mytnik, O. Przybysz, N. Zaika, *Ukraiński język prawny i prawniczy*, część 2, *Ochrona danych osobowych*, Warszawa – Siedlce 2024.

ORCID: 0000-0002-9748-3314

Email: iwmytnik@uw.edu.pl

Agnieszka Gasz

Katowice, Uniwersytet Śląski

ROSYJSKIE CZASOWNIKI OZNACZAJĄCE CZYNNOŚĆ JEDZENIA U ZWIERZĄT

Russian Verbs Denoting the Eating Activities of Animals

ABSTRACT: The article is an attempt to describe Russian verbs denoting the eating activities of animals. Before distinguishing predicates used for describing animals, it was necessary to investigate the essential selection limitations related to the completion of the position of the activity performer and object that are imposed in this area by the lexemes *есть* / eat and *жрать* / devour. Subsequently, verbs denoting specific ways of food consumption (*клевать* / peck, *щипать* / nibble, *пастись* / graze, *паразитировать* / parasite) typical for non-human beings were analysed in terms of their connectivity in order to distinguish other “human” and “animal” eating-related verbs. The research material was analysed using research tools developed within lexical semantics.

KEYWORDS: semantics; verb; eating; animals; people; ecolinguistics

Wstęp

Na przestrzeni ostatnich lat w obszarze nauk humanistycznych obserwuje się zdecydowany zwrot ku naturze. Jednocześnie uwaga badaczy w szczególności koncentruje się na relacjach łączących ludzi i zwierzęta. Wiąże się to ściśle z rozwojem ekokrytyki – złożonego prądu w obrębie badań humanistycznych opisującego relacje między człowiekiem a środowiskiem naturalnym. Ekokrytyka pozostaje w styczności z innymi pokrewnymi dyscyplinami naukowymi, takimi jak: studia nad zwierzętami, studia nad roślinami, studia środowiskowe czy posthumanizm¹. W ramach paradygmatu ekologicznego od lat siedemdziesiątych XX w. rozwija się również lingwistyka ekologiczna (ekolingwistyka). Jej twórca Einar Haugen posłużył się metaforą przedstawiającą język jako żywy organizm. Zależności zachodzące między różnymi gatunkami roślin i zwierząt a środowiskiem zostały w ujęciu badacza obrazowo zestawione

¹ Zob. J. Tabaszewska, *Ekokrytyczna (samo)świadomość*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2, s. 7-16.

z relacjami między językiem i środowiskiem. Od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia na styku ekologii i lingwistyki rozwija się drugi (krytyczny) nurt badawczy zapoczątkowany przez Michaela Hallidaya, który zwrócił uwagę na istotną rolę języka w postrzeganiu problemów dotyczących ekologii oraz kształtowania ekologicznych lub nieekologicznych postaw wśród jego użytkowników. Nadrzędna pozycja człowieka zaznacza się w systemie językowym. Język bowiem odzwierciedla i konserwuje antropocentryzm, który przejawia się m.in. w nazewnictwie informującym o wartościach użytkowych różnych gatunków roślin i zwierząt (por. podział roślin na „jadalne” i „niejadalne”), a także ustanawiającym dystans między człowiekiem a pewnymi elementami przyrody (por. ludzie „jedzą”, a zwierzęta „żrą”)². Warto zarazem podkreślić, że większość ekolingwistów krytykę systemu językowego z perspektywy ekologicznej rozumie nie jako tworzenie swego rodzaju „nowomowy” w warunkach językowej „poprawności ekologicznej”, lecz jako budowanie krytycznej świadomości języka, która ma odpowiadać zmieniającemu się sposobowi postrzegania problemów ekologicznych w życiu człowieka i społeczeństw. Panuje tu wyraźne przekonanie, że język sam w sobie (bez konieczności sterowania) adaptuje się do tych zmian³.

Znaczny wzrost zainteresowania światem zwierzęcym zaznaczył się w związku z tym także w nurcie eksploracji lingwistycznych. Językoznawcy podejmowali (i nadal podejmują) wiele prób zgłębienia szeroko rozumianej problematyki zwierzęcej w świetle rozmaitych metodologii z wykorzystaniem różnorodnych instrumentariów badawczych. W literaturze przedmiotu dominują w tym zakresie opisy słownictwa dotyczącego zwierząt oraz obrazu zwierząt utrwalonego w języku⁴. Zapowiedziany w tytule artykułu problem badawczy zakłada poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o to, jak jedzą zwierzęta, a ściślej: w jaki sposób w materii języka nazywa się i interpretuje daną czynność życiową odnoszącą się do zwierząt? Niniejsze opracowanie stanowi próbę zbadania ograniczeń selekcyjnych, nakładanych przez wybrane czasowniki jedzenia na niektóre nazwy istot żywych i pewne nazwy pokarmów. W celu wyodrębnienia zbioru rosyjskich zwierzęcych czasowników jedzenia w pierwszej kolejności zostanie opisana łączliwość leksemów *есть* i *жрать* w prostych kontekstach. W kolejnym kroku natomiast zostaną poddane analizie podstawowe otoczenia kontekstowe czasowników oznaczających pewne specyficzne dla istot żywych niebędących ludźmi sposoby przyjmowania pożywienia (por. *клевать*, *цунать*, *нацмуть*, *напарзуповать*). Materiał badawczy wyselekcjonowano, a następnie opracowano na pod-

² Zob. Z. Wendland, *Ekologia lingwistyczna, czyli o możliwościach kształtowania ekologicznej świadomości za pośrednictwem zmian w sferze języka*, „Sylvan” 2000, nr 10, s. 107-119.

³ Zob. M. Steciąg, *Słowa-klucze w ekologii i ich krytyka z perspektywy ekolingwistycznej*, „Problemy Ekorożwoju” 2009, nr 2, s. 61-68.

⁴ Zob. Z. Kempf, *Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt*, „Język Polski” 1985, nr 2 (3); A. Wierzbicka, *Semantyka zdań o zwierzętach*, „Pamiętnik Literacki” 1970, nr 1; A. Czapiga, *Antroponimiczne metafory odzwiercące w języku polskim, rosyjskim i angielskim*, Rzeszów 2008; T. Lewaszkiewicz, *Polskie czasowniki „zwierzęce” typu małpować, ślimaczyć się, świnić, tchórzyć i ich czeskie odpowiedniki w świetle leksykografii polsko-czeskiej*, [w:] *Area slavica*, t. 3, red. I. Bogoczová, Ostrava 2020.

stawie analizy źródeł leksykograficznych, a także zasobów *Narodowego korpusu języka rosyjskiego* oraz innych dostępnych źródeł internetowych. Do opisu wybranej grupy czasowników na płaszczyźnie synchronicznej została wykorzystana sprawdzona w obrębie semantyki lingwistycznej metoda falsyfikacji, czyli test sprowadzania do sprzeczności, polegający na poszukiwaniu zaprzeczeń sformułowanych wcześniej przewidywań (zestawianiu kolejnych przykładów i kontrprzykładów w postaci zdań z gwiazdką)⁵. Jako kryterium oceny badanych zdań posłużyły przykładane do nich formuły kontrolne: ‘akceptowalne’ oraz ‘nieakceptowalne’ (= tak się nie mówi). Kwestię dopuszczalności użycia testowanych wyrażen weryfikowano w oparciu o źródła leksykograficzne i korpusowe, konfrontując je również z opinią informatorów (rodzimych użytkowników języka rosyjskiego). Rekonstruowany portret semantyczny istot „jedzących” bazuje na wiedzy potocznej, jaką dysponują użytkownicy języka, a nie eksperci z dziedziny nauk biologicznych.

Główne problemy opisu zwierzęcych czasowników jedzenia

Na podstawie przeglądu literatury językoznawczej można zauważyć, że kwestie dotyczące charakterystycznych dla zwierząt sposobów przyjmowania i obróbki pożywienia zazwyczaj powstają przy okazji analizy leksyki czasownikowej⁶ czy też rekonstrukcji językowo-kulturowego obrazu zwierząt⁷. Do analogicznych wniosków prowadzi także kwerenda źródeł leksykograficznych. Tatiana Siwkowa na podstawie analizy wybranych opracowań słownikowych wyróżniła zbiór czasowników jedzenia (глаголы питания):

Лексико-семантическая группа глаголов питания входит в семантическое поле «Действие», подполе «физиологического действия» [...] Все указанные глаголы объединены в одну ЛСГ по семантическому основанию – наличию в их семном составе категориально-лексической семы ‘есть, принимать пищу’. Глаголы данной ЛСГ употребляются в типовой ситуации «человек или живое существо (животное, птица и т. п.) дает организму питательные вещества, необходимые для его жизнедеятельности и нормального функционирования»⁸.

Realizują one zatem określony model składniowy. Jak pisze T. Siwkowa:

⁵ Zob. I. Bobrowski, *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków 1998, s. 78-80.

⁶ Zob. B. Levin, *English Verb Classes and Alternations*, Chicago 1993; C.O. Мафурова, *Лексико-грамматическое функционирование глаголов со значением физиологического действия и состояния*, Северодвинск 2002.

⁷ Zob. A. Grybosiowa, *Jak historyk języka polskiego rozumie opozycję homo – animal*, [w:] *Język a kultura*, t. 15, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2003; A. Piasecka, *Językowe portrety zwierząt hodowlanych w przestrzeni semantyczno-kulturowej polszczyzny i ruszczyzny (na materiale frazeologii)*, Łódź 2019.

⁸ Т.Н. Сивкова, *Лексико-семантическая группа глаголов питания в заданиях и упражнениях*, [в:] *Русская глагольная лексика*, ред. Л.Г. Бабенко, Екатеринбург 1999, с. 398.

«Субъект действия „питания” выражается одушевленными именами существительными со значением ‘лицо’ (*человек, мама, Надежда, Владимир Гаврилович* и др.), живое существо (*животное, птица, пресмыкающееся – белка, волки, ворона, змея* и др.) [...] Объектную позицию при глаголах питания заполняют имена существительные, в семантическом значении которых есть семантический компонент ‘еда’, ‘то, что можно употребить в качестве пищи’ – *пирог, ветчина, яблоко, лук, рыба, овес, пишено, сено* и т. п.»⁹.

Jako że czynności związane z przyjmowaniem pokarmu odnoszą się wyłącznie do istot żywych, czasowniki jedzenia w pozycji lewostronnej otwierają pozycje semantyczno-syntaktyczne dla nazw jakichś organizmów. Nie ulega w związku z tym wątpliwości, że niektóre czasowniki należące do rozpatrywanego zbioru mogą być orzekane zarówno o ludziach, jak i o zwierzętach (np. *есть*), niektóre zaś albo tylko o ludziach (np. *обедать*), albo tylko o zwierzętach (np. *клевать*). Prawostronna pozycja walencyjna przy czasownikach rozpatrywanej grupy semantycznej jest natomiast przewidziana dla nazwy obiektu (pożywienia). Orzeczenia te zawierają więc w swej treści komponent ‘robić coś’ i tym samym implikują obiekt, z którym ktoś coś robi (czyli zmienia go). Z kolei do zmian w obiekcie dochodzi poprzez bezpośredni lub pośredni kontakt istoty żywej z danym obiektem¹⁰.

Na istotny problem rozgraniczenia użycie rosyjskiego czasownika *есть* w odniesieniu do ludzi i zwierząt, a także fakt istnienia leksyki czasownikowej opisującej specyficzne dla zwierząt sposoby przyjmowania pożywienia w toku analizy rosyjskich czasowników oznaczających czynności i stany fizjologiczne zwróciła uwagę Swietłana Magfurowa:

«[...] для человека прием, поглощение пищи обозначается прежде всего глаголом „есть”, тогда как процесс приема пищи животными может описываться специальными лексемами, отражающими специфику приема пищи животными, птицами, насекомыми (ср.: лакать, клевать, грызть)»¹¹.

W wyniku lektury przywołanych opracowań w pierwszej kolejności nasuwa się spostrzeżenie, że w bogatym i zróżnicowanym inwentarzu czasowników dotyczących czynności jedzenia wyrazy oznaczające pewne charakterystyczne dla zwierząt sposoby pobierania pokarmu nie stanowią licznej reprezentacji. Jak pokazuje zestawienie T. Siwkowej, wyłącznie do zwierząt można odnieść co najmniej dwa czasowniki spośród wyróżnionych tu trzydziestu pięciu leksemów (por. *клевать, щунать*). Wiąże się z tym ściśle kolejna kwestia, mianowicie w dostępnej literaturze przedmiotu komentarze lingwistyczne dotyczące danych wyrazów są na ogół dość pobieżne. Obserwacje te przemawiają więc za tym, aby zwierzęce czasowniki jedzenia poddać bardziej szczegółowemu oglądowi.

⁹ Ibidem, s. 399.

¹⁰ Zob. Z. Zaron, *Problemy składni funkcjonalnej*, Warszawa 2009, s. 81-82.

¹¹ C.O. Магфурова, *Лексико-грамматическое...*, s. 135.

Charakterystyka rosyjskich zwierzęcych czasowników jedzenia

Na początkowym etapie badania profilu semantycznego rosyjskich zwierzęcych czasowników jedzenia skoncentruję uwagę na prymarnym znaczeniu bazowego w rozpatrywanym mikropolu leksemu: *есть*₁ ‘принимать пищу’ // ‘употреблять что-л. в пищу’¹². W źródłach leksykograficznych odnajdujemy również przykładowe ilustracje użycia tego czasownika¹³, por.

- (1) Есть кашу.
- (2) Хочется есть.
- (3) Есть с аппетитом.
- (4) Есть досыта.
- (5) Ели-пили на свадьбе весь вечер.
- (6) Суп еще совсем свежий, можно есть.
- (7) Цапли едят лягушек.
- (8) Вегетарианцы не едят мяса.

Jako bazowy leksem domeny jedzenia, czasownik *есть* (posiadający najuboższą treść, a zarazem najszerszy zakres) informuje o realizacji czynności jedzenia. Wybrane egzemplifikacje pokazują, że rozważaną tu relację między istotą żywą a obiektem jedzenia opisują konteksty: (1), (7) i (8). Jeśli chodzi o przykład (1), to czynność jedzenia może się tu odnosić zarówno do człowieka, jak i do zwierzęcia. W przykładzie (7) zakres odniesienia analizowanego predykatu ogranicza się tylko i wyłącznie do zwierząt. Z kolei w kontekście przykładu (8) czynność odnosi się tylko i wyłącznie do ludzi. Krótki przegląd opracowań słownikowych wyraźnie potwierdza, że w wypadku czasownika *есть* istotne jest rozróżnienie wykonawcy czynności ze względu na przynależność do określonej klasy istot żywych. Czasownik *есть* w kontekście lewostronnym otwiera pozycję dla nazw istot żywych oznaczających tak ludzi, jak i zwierzęta w sensie szerszym. W języku potocznym z jednej strony mamy bowiem do czynienia z odróżnieniem zwierząt w sensie węższym od ludzi. Z drugiej natomiast – od innych gatunków istot żywych, np. ptaków, gadów czy ryb, włączanych przez systematykę biologiczną do królestwa zwierząt¹⁴. Kontekst prawostronny jest natomiast przewidziany dla nazw obiektów jadalnych. Co istotne, w pozycji zarezerwowanej dla wykonawcy czynności predykat ten wyraźnie nie dopuszcza użycia nazw istot żywych oznaczających rośliny, por.

- (9) *Деревья едят траву.
- (10) *Сосна ест мясо.

¹² *Большой академический словарь русского языка*, ред. К.С. Горбачевич, т. 5, Москва 2006, с. 548.

¹³ *Большой толковый словарь русского языка*, ред. С.А. Кузнецов, Санкт-Петербург 2008, с. 297.

¹⁴ Zob. T. Nowak, *Ile zwierzęcia w człowieku? Kategoria zwierzę w ludzkim mózgu, umyśle i języku*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2016, nr 2, s. 79-80.

Lewostronne miejsce walencyjne przy czasowniku *есть* wypełniają zatem rzeczowniki żywotne zawierające w swej strukturze znaczeniowej składniki ‘человеческий’ ‘животный’:

- (11) Китайцы едят рис.
- (12) Эскимосы едят рыбу.
- (13) Аист ест лягушек.
- (14) Обезьяны едят бананы.
- (15) Корова ест траву.

Konteksty (11-15) stanowią egzemplifikację zdań ogólnych gatunkowych orzekających o określonych preferencjach pokarmowych rozmaitych klas istot żywych (ludzi i zwierząt, z wyjątkiem roślin). Nazwy gatunków przy predykacie użytym nieaktualnie zazwyczaj mogą występować wymiennie w formie liczby pojedynczej lub mnogiej¹⁵. Zjawisko neutralizacji kategorii liczby obserwuje się również w wypadku szczegółowego użycia nazw gatunkowych w kontekście zdań opisujących aktualne postrzeganie, por.

- (16) Эскимосы едят рыбу. (= эти эскимосы)
- (17) Корова ест траву. (= эта корова)

W lewym i prawym kontekście badanego czasownika wykluczone jest tym samym użycie nazw przedmiotów, zjawisk abstrakcyjnych bądź istot nadprzyrodzonych:

- (18) *Машины едят рыб.
- (19) *Истина ест хлеб.
- (20) *Бог ест мясо.
- (21) *Люди едят сталь.
- (22) *Кошки едят печаль.
- (23) *Конь ест дьявола.

Przyłączane w prawostronnym kontekście czasownika *есть* nazwy obiektów jadalnych wskazują na rodzaj pokarmu spożywanego przez odnośne klasy istot żywych. Zaznacza się pod tym względem wyraźny podział uwarunkowany czynnikami natury pozajęzykowej w zakresie własności preferowanego pokarmu, jego pochodzenia bądź postaci. Pozycję zarezerwowaną dla obiektu czynności jedzenia mogą wypełniać nazwy pokarmów z komponentem ‘растительный’ oraz ‘животный’:

- (24) Ребенок ест банан.
- (25) Обезьяна ест банан.

¹⁵ Zob. R. Grzegorzczkova, *Problemy referencji*, [w:] Tejże, *Wprowadzenie do semantyki językowej*, Warszawa 2001, s. 116.

(26) Аисты едят улиток.

(27) Французы едят улиток.

Brak zdolności wytwarzania pożywienia i konieczność jego zdobywania to cechy wspólne ludzi i zwierząt. Różnorodność pokarmów dostępnych w przyrodzie sprawia, że część z nich jest odpowiednia zarówno dla ludzi, jak i dla zwierząt. Jednak podstawowa różnica w zakresie ludzkich i zwierzęcych preferencji pokarmowych przejawia się w tym, że ludzie z reguły mogą przyjmować pokarm surowy, a także poddany obróbce termicznej. Zwierzęta natomiast przyjmują pokarm surowy (w postaci nieprzetworzonej). Ta ogólna prawidłowość przekłada się bezpośrednio na ograniczenia, jakie badany czasownik nakłada w tym zakresie na przyłączane nazwy obiektów jadalnych. Otóż, jeśli w jego kontekście lewostronnym występuje rzeczownik ze składnikiem ‘человеческий’, to pozycję obiektu z reguły wypełniają nazwy pokarmów ze składnikiem: ‘сырой’ (surowy), ‘переработанный’ (przetworzony). Jeśli z kolei w pozycji agentywnej predykatu *есть* pojawia się nazwa zwierzęcia, wtedy wystąpienie w pozycji obiektu nazw pokarmów poddanych jakiejś formie obróbki (spożywanych przez ludzi) odczytujemy jako nieakceptowalne, por.

(28) Французы едят эскарго¹⁶.

(29) *Аисты едят эскарго.

(30) Виктор ест котлету.

(31) *Волк ест котлету.

W sytuacji, gdy omawianą czynność realizuje człowiek, w prawostronnym kontekście rozpatrywanego czasownika wykluczone jest użycie nazw oznaczających surowe mięso padłych zwierząt stanowiące źródło pokarmu niektórych drapieżników:

(32) *Человек ест падаль.

Wobec:

(33) Стервятник ест падаль.

Czasownik *есть* to bazowy neutralny predykat domeny jedzenia, który tworzy rozbudowaną sieć wyrazów bliskoznacznych. Zalicza się do nich jego ekspresywny synonim *жрать*₁ прост. ‘есть, насыщаться с жадностью (о животных)’ // груб.

¹⁶ Escargots a la bourguignonne, czyli ślimaki z masłem czosnkowym zapiekane w muszlach, to wykwinna przystawka charakterystyczna dla kuchni francuskiej. Zapożyczony z języka francuskiego termin kulinarny *эскарго* ‘улитка (блюдо из улиток)’ może również oznaczać jadalne gatunki ślimaków. Zob. Н.И. Епишкин, *Исторический словарь галлицизмов русского языка*, Москва 2010, [в:] <https://rus-gallicismes-dict.slovaronline.com/> (4.11.2024); *Карта слов и выражений русского языка*, [в:] <https://kartaslov.ru/> (4.11.2024).

прост. ‘принимать пищу (о человеке)’¹⁷. Przywołana definicja słownikowa wskazuje, że jest to wyraz kwalifikowany jako pospolity (w odniesieniu do zwierząt) i wulgarny (w stosunku do człowieka), co ilustrują następujące przykłady użycia:

(34) Голодная собака жрет мясо большими кусками¹⁸.

(35) Потом Ванька стал жрать все – жадно, много, безобразно¹⁹.

W kontekście przytoczonych zdań szczegółowych relacjonujących przebieg czynności jedzenia czegoś w dużej ilości, łapczywie i niechlujnie ujawnia się operacyjny charakter analizowanego leksemu. Co ważne, w zdaniach ogólnych gatunkowych orzekających o preferencjach pokarmowych rozmaitych klas istot żywych jego użycie jest odbierane jako niedopuszczalne właśnie z uwagi na nacechowanie stylistyczne, por.

(36) *Люди жрут мясо.

(35) Люди едят мясо.

(37) *Львы жрут антилоп.

(38) Львы едят антилоп.

Według źródeł etymologicznych czasownik *жрать* wywodzący się od psł. *žerti ‘пожирать (с шумом)’²⁰ początkowo był wyrazem neutralnym, używanym głównie w stosunku zwierząt. Można wobec tego przypuszczać, że uruchamiane w tym wypadku konotacje zachłanności bądź braku ogłady przy jedzeniu są wynikiem rozszerzenia znaczenia leksykalnego wyrazu opartego na metaforze animalizacji (tj. przypisywania człowiekowi pewnych elementów zachowania właściwych dla zwierząt przy jednoczesnym negatywnym wartościowaniu)²¹. Za uzasadnieniem tego przypuszczenia może także przemawiać następujący eksperyment, por.

(39) Этот человек жрет как собака. (= жадно, много, неразборчиво)

(40) *Эта собака жрет как человек.

Zestawienie obu tych kontekstów pozwala zauważyć, że przy osobowym wykonawcy czynności w prawostronnym kontekście rosyjskiego czasownika *жрать* akceptowalne jest użycie zleksykalizowanych porównań do niektórych zwierząt (w tym wypadku – do

¹⁷ Большой академический словарь, т. 5..., с. 681.

¹⁸ Большой толковый словарь русского языка..., с. 308.

¹⁹ Большой толковый словарь русских глаголов, ред. Л.Г. Бабенко, Москва 2011, с. 348.

²⁰ Zob. В.В. Колесов, Д.В. Колесова, А.А. Харитонов, *Словарь русской ментальности*, т. 1, Санкт-Петербург 2014, с. 270; Н.М. Шанский, Т.А. Боброва, *Школьный этимологический словарь русского языка*, Москва 2004, [w:] www.endic.ru (4.11.2024).

²¹ Zob. T.P. Krzeszowski, *Aksjologiczne aspekty metafor*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne*, red. W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska, Gdańsk, s. 80-103.

psa²²). Wystąpienie nazwy zwierzęcia w pozycji wykonawcy czynności wyklucza natomiast możliwość porównania czynności jedzenia realizowanej przez zwierzę do człowieka. Podobne przypadki można uznać za przejaw utrwalonego w językowym obrazie świata antropocentryzmu. Z antropocentrycznego punktu widzenia w łańcuchu bytów zwierzęta (natura) są bowiem usytuowane niżej od człowieka (kultura).

Oprócz reprezentującego potoczny rejestr stylistyczny leksemu *жрать* do rekonstruowanego inwentarza rosyjskich zwierzęcych czasowników związanych z czynnością jedzenia można zaliczyć jeszcze co najmniej kilka wyrazów. Wśród nich jako pierwszy wyodrębnia się czasownik *клевать*. Jako troponim²³ bazowego leksemu *есть* wyraża on określony sposób jedzenia, mianowicie: poprzez chwytanie pokarmu dziobem, por. *клевать*₁ 'есть, хватая, отщипывая и т.п. пищу клювом (о птицах)'²⁴. Testowany wyraz otwiera zatem lewostronną pozycję walencyjną wyłącznie dla nazw ptaków, a tym samym blokuje możliwość wystąpienia w pozycji agentywnej nazw zwierząt niebędących ptakami:

- (41) Куры клюют зерно²⁵.
- (42) *Собаки клюют зерно.
- (43) Ястреб клюет свою жертву²⁶.

Nieakceptowalne są także przykłady, w których pozycję wykonawcy czynności w lewostronnym kontekście czasownika *клевать* wypełniają rzeczowniki oznaczające osoby przy obiekcie wyrażonym nazwami pokarmów właściwych dla ptaków:

- (44) *Дети клюют зерно.
- (45) *Мужчина клюет свою жертву.

Analizowany leksem wykazuje jednak tendencję do przyłączania nazw istot żywych oznaczających ludzi w pozycji wykonawcy czynności oraz nazw potraw spożywanych przez ludzi w funkcji obiektu użytych w znaczeniu przenośnym:

²² W.M. Mokijenko odnotowuje następujące przykłady utartych porównań z komponentem animalistycznym: *есть (жрать, лопать) как собака* 'о жадно, грубо, неразборчиво и в большом количестве поглощающем пищу человеку'; *есть (жрать, лопать) как свинья* 'об алчно, торопливо и неопратно поглощающем пищу человеку'. Por. В.М. Мокиенко, *Словарь сравнений русского языка*, Санкт-Петербург 2003, s. 382, 398. Pies utrwalił się jako symbol padlinożerstwa oraz wcielenie wielu wad, w tym obżarstwa i łapczywości. Zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2006, s. 317-320.

²³ Troponimia to relacja w zbiorze leksemów czasownikowych uważana za odmianę hiperonimii, od której różni się jednak brakiem odwrotności i nieprzechodnością. Por. X-ować to znaczy Y-ować (w pewien sposób: AdvP), np. *утикаć* to chodzić w pewien sposób (mniej obciążając jedną nogę). Zob. M. Zawisławska, M. Piasecki, S. Szpakowicz, M. Derwojedowa, *Relacje w polskim WordNecie (WNPI)*, [w:] <http://plwordnet.pwr.wroc.pl> (6.01.2007).

²⁴ *Большой академический словарь*, т. 8..., s. 105.

²⁵ *Знания*, [w:] <https://znaniya.com/task/29600875> (4.11.2024).

²⁶ *Толковый словарь русского языка*, ред. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова, Москва 1999, s. 276.

(46) За завтраком поклевал пирожка²⁷.

(47) «Ты не поел, а только поклевал», – посетовала бабушка внуку²⁸.

Obserwowana tu subkategoryzacja kontekstu ukazuje zjawisko wykształcania się metaforycznego znaczenia wyrazu z wyraźnymi śladami animalizacji. Charakterystyczny dla ptaków sposób pobierania drobnych części (ziaren, okruchów, kawałków materii organicznej itp.) został w ten sposób przeniesiony na człowieka jedzącego mało, powoli lub niechętnie. Jako że takie obrazowe użycia są stosunkowo częste w języku potocznym, słowniki objaśniające języka rosyjskiego rejestrują zwykle dwa odrębne znaczenia leksemu *клевать*, por. ‘есть (съесть) что-л. хватая клювом, щипать клювом (о птицах)’²⁹, перен. ‘есть (съесть) что-л., хватая пищу мелкими кусочками, подобно тому, как птица хватает, щиплет клювом пищу’³⁰, ‘склевать немного (перен. о человеке: поел немного; разг.’³¹, ‘человек ест что-л в небольшом количестве, неохотно, маленькими кусочками, подобно тому как птицы понемногу отщипывают клювом пищу’³².

W obrębie grupy rosyjskich zwierzęcych czasowników jedzenia mieści się kolejny leksem oznaczający pobieranie pokarmu za pomocą pyska lub dzioba – *цунать* ‘отрывать, обрывать’ // ‘отрывая с помощью губ, клюва, съедать’³³. Jego pozycję agentywną mogą wypełniać zarówno nazwy ptaków, jak i nazwy zwierząt niebędących ptakami. W kontekście prawostronnym występują z kolei nazwy pokarmów właściwych dla zwierząt zawierające w swej strukturze semantycznej składnik ‘сырой’:

(48) Гуси щиплют траву³⁴.

(49) Козочка щиплет траву³⁵.

(50) Стервятник будет щипать кусок мяса, а птица поменьше просто проглотит его³⁶.

(51) Другие самцы присоединились к нему и начали вместе щипать мясо махамбы³⁷ [...]

Przytoczone konteksty zdecydowanie wykluczają zatem użycie w roli wykonawcy czynności rzeczowników nazywających osoby (zawierających w swej strukturze se-

²⁷ Ibidem, s. 550.

²⁸ *Экспериментальный синтаксический словарь*, ред. Л.Г. Бабенко, Москва 2002, с. 242.

²⁹ *Большой толковый словарь русских глаголов...*, с. 349.

³⁰ Ibidem.

³¹ *Толковый словарь русского языка*, ред. С.И. Ожегов..., с. 550.

³² *Экспериментальный синтаксический словарь...*, с. 242.

³³ *Малый академический словарь*, ред. А.П. Евгеньева, Москва 1957-1984, [в:] <https://rus-academic-dict.slovaronline.com/> (4.11.2024).

³⁴ *Толковый словарь русского языка*, ред. С.И. Ожегов..., с. 905.

³⁵ *Большой толковый словарь русского языка...*, с. 1512.

³⁶ *Knijky.ru. Онлайн-библиотека*, [в:] <https://knijky.ru/books/my-pokorim-buryu?page=13> (4.11.2024).

³⁷ *Путешествие в неоцен*, [в:] <https://sivatherium.narod.ru/1kraigie.htm> (4.11.2024).

mantycznej komponent ‘человеческий’). Czasownik *щипать* może być jednak również przenośne orzekany o człowieku. Wtedy jego kontekst lewostronny wypełniają rzeczowniki osobowe, a pozycję obiektu nazwy pokarmów ze składnikiem ‘переработанный’, por.

(52) Поела она плохо, щипнула немного хлеба³⁸.

Mamy więc tutaj do czynienia z kolejnym przypadkiem rozszerzenia metaforycznego opartego na przeniesieniu pewnych cech zwierzęcych na człowieka pod względem określonego sposobu pobierania pożywienia poprzez chwytanie pokarmu za pomocą odpowiednich części ciała i oddzielania niewielkich, pojedynczych kęsów (porcji) od pewnej większej całości. *Wielki słownik objaśniający czasowników rosyjskich* (*Большой толковый словарь русских глаголов*) nie wyróżnia w tym przypadku dwóch odrębnych znaczeń leksemu *щипать*, opisując jego znaczenie w obrębie jednego artykułu hasłowego, por. ‘есть (съесть) что-л., защемляя и отрывая периодически кусочки пищи (обычно от чего-л. целого, целостного) с помощью клюва или рук’³⁹. O tym, czy rozważana czynność odnosi się do zwierzęcia, czy do człowieka, rozstrzyga zatem kontekst pozajęzykowy, dzięki któremu możliwe jest ustalenie zakresu odniesienia predykatu ze względu na udział określonej części ciała istoty żywej: dzioba, pyska (warg) u zwierząt oraz rąk u człowieka.

Do badanej podklasy zwierzęcych czasowników jedzenia niewątpliwie zalicza się także leksem *пастись* nazywający pewien charakterystyczny sposób pobierania pokarmu przez zwierzęta, który polega na przemieszczaniu się po jakimś terenie lub pastwisku, por.: ‘быть на пастбище на подножном корму; передвигаясь, отыскивать подножный корм (о животных)’⁴⁰, ‘быть, находиться на подножном корму (о скоте, диких травоядных животных, птице)’⁴¹. Lewostronna pozycja walencyjna omawianego czasownika jest wobec tego przewidziana dla nazw oznaczających zarówno zwierzęta dzikie, jak i hodowlane (w tym ptaki oraz zwierzęta niebędące ptakami):

(53) Стадо пасется на лугу⁴².

(54) В заливе пасутся утки⁴³.

(55) В чистом поле пасутся кони⁴⁴.

(56) Антилопы пасутся на склонах гор⁴⁵.

³⁸ *Большой толковый словарь русских глаголов...*, с. 354.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ *Большой академический словарь*, т. 15..., с. 458.

⁴¹ *Большой толковый словарь русского языка...*, с. 786.

⁴² *Толковый словарь русского языка*, ред. С.И. Ожегов..., с. 495.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ *Толковый словарь русского языка*, ред. Д.Н. Ушаков, Москва 1996, [в:] <https://ushakovdictionary.ru/> (4.11.2024).

⁴⁵ *Горные Антилопы (1930-1939) Кинохроника №66523*, [в:] <https://www.net-film.ru/film-66523/> (4.11.2024).

Obiekt rozważanej czynności oznaczający pokarm roślinny z komponentem ‘сырой’ jest w tym wypadku implikowany. Prawostronna pozycja walencyjna czasownika *пастись* pozostaje w związku z tym niewypełniona przy lokalizatorach precyzujących miejsce zdobywania pokarmu roślinnego, por. *на лугу, в заливе, в поле, на склонах зор* itp. Odnotowujemy również konteksty użycia, w których jednocześnie z lokalizatorem przestrzennym współwystępuje obiekt rozważanej czynności wyrażony formalnie w narzędniku:

(57) Коровы пасутся свежей травой на пастбище у горы⁴⁶ [...]

Zastosowanie rzeczowników osobowych w pozycji agentywnej czasownika *пастись* powoduje, że podobne użycia odczytywane są jako nieakceptowalne:

(58) *Стадо мужчин пасется на лугу.

(59) *В заливе пасутся женщины.

(60) *В чистом поле пасутся дети.

(61) *Мальчики пасутся на склонах гор.

Wystąpienie osobowego wykonawcy czynności przy lokalizatorach niezwiązanych ze środowiskiem naturalnym, lecz ze sferą szeroko pojętej działalności człowieka pociąga za sobą rozszerzenie znaczenia leksykalnego, por. разг., перен., неодобр. ‘находиться где-л., часто бывать где-л.’⁴⁷:

(62) Он постоянно пасется у своего друга⁴⁸.

(63) Его сестра постоянно пасется в его кошельке, хотя ей 40 лет⁴⁹ [...]

Można wobec tego przypuszczać, że w wyniku subkategoryzacji kontekstu na bazie znaczenia prymarnego (w zakresie sposobu zdobywania pokarmu przez zwierzęta) wykształciło się znaczenie wtórne odnoszące się do osób czerpiących od innych ludzi jakieś korzyści materialne (niekoniecznie związane tylko i wyłącznie z wyżywieniem). Mamy więc tutaj do czynienia z rzutowaniem pewnej wiązki cech konkretnej domeny źródłowej (biologicznej) na płaszczyznę abstrakcyjnej domeny docelowej (relacji międzyludzkich).

W zestawianym rejestrze rosyjskich zwierzęcych czasowników jedzenia nie sposób również nie uwzględnić leksemu *паразитировать*, który oznacza specyficzny dla niektórych istot żywych sposób zdobywania pokarmu, żyjąc na powierzchni ciała

⁴⁶ Коровы пасутся на свежей траве на пастбище у горы с соснами, концепция биологически натурального питания, [в:] https://ru.freepik.com/premium-video/cows-grazing-fresh-grass-pasture-near-mountain-with-pine-trees-bio-natural-food-concept_454859 (4.11.2024).

⁴⁷ Большой толковый словарь русского языка..., с. 786.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Знакомства.Табор.ру, [в:] <https://tabor.ru/feed/2859467> (4.11.2024).

lub wewnątrz ciała innego organizmu, żywiąc się jego tkanką lub pokarmem, por. книжн. ‘жить паразитом, вести паразитарное существование’⁵⁰, ‘быть паразитом (в 1 знач.)’, существовать за счет другого организма’⁵¹. Dany czasownik otwiera tym samym pozycję agentywną dla pewnej podklasy nazw istot żywych zaliczanych do pasożytów roślinnych lub zwierzęcych, por. *паразит*₁ греч. *parásitos*, биол. ‘растение или животное, живущее на поверхности или внутри другого организма и питающееся его тканями, нанося ему вред’⁵². Oto przykładowe konteksty użycia analizowanego czasownika:

(64) Они позволяют сделать еще один шаг к пониманию того, каким образом вирус паразитирует в клетках⁵³.

(65) Личинки блох паразитируют на теле разных животных⁵⁴.

(66) Петров крест – растение-паразит, оно паразитирует на многих деревьях, но чаще – на корнях орешника⁵⁵.

Ze względu na pozajęzykowe (biologiczne) uwarunkowania tejże czynności w pozycji agentywnej testowanego predykatu nieakceptowalne są użycia nazw zwierząt *sensu largo* oraz nazw osób. Wyklucza on również możliwość wypełnienia pozycji obiektu w postaci nazw pokarmów, por.

(67) *Они позволяют сделать еще один шаг к пониманию того, каким образом человек паразитирует в клетках.

(68) *Мужчины паразитируют на теле разных животных.

(69) *Они позволяют сделать еще один шаг к пониманию того, каким образом акула паразитирует в клетках.

(70) *Страусы паразитируют на теле разных животных.

(71) *Они позволяют сделать еще один шаг к пониманию того, каким образом вирус паразитирует сухой корм в клетках.

Najczęściej w kontekście prawostronnym czasownika *паразитировать* przyłączane są lokalizatory uściślające miejsce pasożytowania organizmu, np. *в клетках, на теле, на корнях* itp. Pozycję przewidzianą dla wykonawcy czynności, a także lokalizatora mogą wypełniać rzeczowniki osobowe użyte w znaczeniu przenośnym, por. ‘быть паразитом (в 2 знач.), жить за счет чужого труда, тунеядствовать’ // ‘использовать кого-л. что-л. в собственных интересах, бесцеремонно, корыстно пользоваться чем-л. созданным, сделанным другими’⁵⁶:

⁵⁰ Толковый словарь русского языка, ред. С.И. Ожегов..., с. 492.

⁵¹ Большой академический словарь, т. 15..., с. 371.

⁵² Большой толковый словарь русского языка..., с. 780.

⁵³ Национальный корпус русского языка, [в:] <http://www.ruscorpora.ru> (4.11.2024).

⁵⁴ Большой толковый словарь русского языка..., с. 780

⁵⁵ Национальный корпус...

⁵⁶ Большой академический словарь, т. 15..., с. 371.

(72) Он не работает, а паразитирует в жизни⁵⁷.

(73) Ваше начальство паразитирует на подчиненных, ваши преступники паразитируют на так называемых порядочных людях, ваши дураки паразитируют на ваших мудрецах⁵⁸.

Można wobec tego przypuszczać, że znaczenie metaforyczne związane z wykorzystywaniem kogoś ma analogiczną genezę do poprzednio omawianego czasownika. Prawdopodobnie wykształciło się ono właśnie na drodze przeniesienia cech właściwych organizmom pasożytniczym na sferę relacji międzyludzkich. Warto również odnotować, że słowniki objaśniające języka rosyjskiego rejestrują w danym znaczeniu jeszcze dwa bliskoznaczne, nacechowane stylistycznie czasowniki: *паразитничать* разг. презрит. 'то же, что паразитировать (во 2 знач.)'⁵⁹, *паразитствовать* прост. 'то же, что паразитировать (во 2 знач.)'⁶⁰. Na podstawie analizy danych *Narodowego korpusu języka rosyjskiego* można zauważyć, że największą frekwencję użycia spośród nich wykazuje czasownik *паразитировать*. Przypuszczalnie, może się to wiązać ze specjalizacją jego znaczenia jako terminu biologicznego. Niemniej jednak z przeglądu źródeł internetowych wynika że, jego nacechowane stylistycznie użycia wtórne są dość często spotykane we współczesnych tekstach. Oto wybrane ilustracje użycia różnych form gramatycznych predykatu *паразитировать*:

(74) США долгое время эффективно паразитировали на экономиках других государств⁶¹.

(75) «Баба Валя» вместо Valio и ИДЕЯ вместо IKEA: как российские компании паразитируют на западных брендах⁶².

(76) [...] обнаружил первую вредоносную программу для смартфонов на базе операционной системы Google Android – FakePlayer, которая паразитирует на ссылке sms⁶³ [...].

(77) Диктат и авторитаризм питаются, точнее, паразитируют на свободе⁶⁴ [...].

(78) Мне, правда, казалось, что эта идея паразитировала на том великом мифе⁶⁵ [...].

⁵⁷ *Большой толковый словарь русского языка...*, с. 780

⁵⁸ *Национальный корпус...*

⁵⁹ *Большой академический словарь*, т. 15..., с. 371.

⁶⁰ *Малый академический словарь...*

⁶¹ В Госдуме предложили переместить статью Свободы в Россию, [в:] <https://dzen.ru/a/ZTPuIbU-ixM0mcyp> (4.11.2024).

⁶² «Баба Валя» вместо Valio и ИДЕЯ вместо IKEA: как российские компании паразитируют на западных брендах, [в:] <https://onlinepatent.ru/journal/brends-fakes/> (4.11.2024).

⁶³ Обнаружен первый sms-троян для Android-смартфонов, [в:] <https://www.tert.am/ru/news/2010/08/11/sms-trojan/1338872> (4.11.2024).

⁶⁴ Ю. Азаров, *Сорок заповедей Любви и Свободы*, [в:] http://lit.lib.ru/a/azarow_j_p/text_05.shtml (4.11.2024).

⁶⁵ В. Березин, *Роскон*, [в:] <https://rara-rara.ru/menu-texts/roskon> (4.11.2024).

Przykłady obrazują kolejne etapy subkategoryzacji kontekstu⁶⁶, gdzie pozycji agentywnej nie wypełniają już nazwy istot żywych zaliczanych do zwierząt (jak miało to miejsce w znaczeniu prymarnym, w źródłowej domenie biologicznej), lecz rzeczowniki oznaczające osoby bądź zbiorowości ludzkie, również w użyciu metonimicznym (por. 72-74), a także nazwy rzeczy i pojęć abstrakcyjnych (por. 75-78) w docelowej domenie społeczno-politycznej, ekonomicznej, informatycznej itp. Co istotne, zjawisko subkategoryzacji kontekstu badanego predykatu obserwujemy także w pozycji lokalizatora, przewidzianej dla nazw organizmów będących źródłem pokarmu pasażera.

Zakończenie

Analiza próbki materiału językowego w postaci czasowników oznaczających czynność jedzenia u zwierząt pozwala na sformułowanie wniosku, że rosyjskie predykaty prymarnie orzekane o zwierzętach wyspecjalizowały się w wyrażaniu znaczeń przenośnych odnoszących się do człowieka. Wstępna charakterystyka omawianej grupy czasowników w zakresie łączliwości semantyczno-składniowej ujawniła, że regularnie obserwowana w tym wypadku subkategoryzacja kontekstu to wyraźny ślad utrwalonej w materii języka animalizacji, czyli metafory zasadzającej się na rzutowaniu wiązki pewnych cech zwierzęcych na człowieka⁶⁷. Rezultaty badania zestawione w Tabeli 1. pokazują, że rosyjskie czasowniki *жрать*, *клевать* oraz *цунать* w obrębie domeny biologicznej związanej z czynnością przyjmowania pożywienia wykształciły określone konotacje znaczeniowe polegające na przeciwstawieniu dwóch rodzajów istot żywych: ludzi i zwierząt. Predykaty *нацмуть* oraz *напазунуповать* prymarnie oznaczające określony sposób pobierania pokarmu przez organizmy zwierzęce, orzekane przenośnie o człowieku dotyczą z kolei domeny społecznej (w obszarze relacji międzyludzkich). Poczynione wyżej ustalenia mogą stanowić przyczynek do podjęcia dalszych badań porównawczych nad (od)zwierzęcymi czasownikami jedzenia w innych językach (zarówno słowiańskich, jak i niesłowiańskich), a także zgłębienia istoty mechanizmu wyłaniania się znaczeń przenośnych przy użyciu narzędzi lingwistyki kognitywnej.

⁶⁶ W klasyfikacji opartej na założeniach naiwnego realizmu John Lyons wyróżnia trzy podstawowe rodzaje bytów. Do bytów pierwszego rzędu zalicza się obiekty fizyczne (osoby i nieosoby), które mają postrzegalne cechy stałe oraz są umiejscowione w trójwymiarowej przestrzeni. Byty drugiego rzędu to obserwowalne, umiejscowione w czasie stany rzeczy i zdarzenia, o których mówimy, że zachodzą, a nie, że istnieją. Z kolei za byty trzeciego rzędu uznaje się byty abstrakcyjne znajdujące się poza czasem i przestrzenią, o których nie można orzec, że istnieją lub zachodzą. Wśród bytów pierwszego rzędu występuje swoista hierarchia, gdyż osoby są bardziej zindywidualizowane od zwierząt, a zwierzęta od rzeczy. Zob. J. Lyons, *Semantyka*, t. 2, tłum. A. Weinsberg, Warszawa 1989, s. 68-72.

⁶⁷ Warto odnotować, że na peryferiach badanego mikropola sytuuje się również potoczny ekspresywny czasownik motywowany nazwą zwierzęcia, wskazujący na określony sposób jedzenia czegoś łapczywie i w dużych ilościach – *хомячить* шутл. ‘жадно есть, принимать пищу в большом количестве’. Zob. Т.Г. Никитина, *Молодежный сленг. Толковый словарь*, Москва 2007, с. 81.

Tabela 1. Rosyjskie (od)zwierzęce czasowniki jedzenia

czasownik	agens	kwalifikator	archisem	semy dyferencyjne	semy konotacyjne
жрать ₁	животный	просторечное	есть	—	жадно
жрать ₂	человеческий	грубое переносное просторечное	есть	—	жадно, грубо, много, нераз- борчиво
клевать ₁	животный птица	—	есть	хватая, клювом	—
клевать ₂	человеческий	переносное разговорное	есть	—	мало неохотно
пасться ₁	животный не-птица дикий выращиваемый	—	есть	находясь на подножном корму	—
пасться ₂	человеческий	переносное разговорное неодобри- тельное	есть	находясь где-л., часто бывая где-л.	за счет другого
паразитиро- вать ₁	животный паразит	книжное	есть	питаюсь тканью другого орга- низма	—
паразитиро- вать ₂	человеческий	переносное разговорное	есть	—	за счет другого
паразитничать ₂	человеческий	переносное разговорное презрительное	есть	—	за счет другого
паразитство- вать ₂	человеческий	переносное просторечное	есть	—	за счет другого
щипать ₁	животный птица не-птица	—	есть	отрывая с по- мощью губ, клюва	—
щипать ₂	человеческий	—	есть	—	мало

Źródło: opracowanie własne.

References

- Azarov Yu., *Sorok zapovedey Lyubvi i Svobody*, [v:] http://lit.lib.ru/a/azarow_j_p/text_05.shtml.
 Berezin V., *Roskon*, [v:] <https://rara-rara.ru/menu-texts/roskon>.
 Bobrowski I., *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków 1998.
Bol'shoj akademicheskij slovar' russkogo jazyka, red. K.S. Gorbachevich, t. 1-27, Moskva 2006.
Bol'shoj tolkovyj slovar' russkich glagolov, red. L.G. Babenko, Moskva 2011.
Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka, red. S.A. Kuznecov, Sankt-Peterburg 2008.

- Chmielowiec M., *Czasowniki zwierzęce (przyczynek do obrazowości języka)*, „Język Polski” 1931, nr 3.
- Cooper J.C., *Zwierzęta symboliczne i mityczne*, tłum. A. Kozłowska-Ryś, L. Ryś. Poznań 1998.
- Czapiga A., *Antroponimiczne metafory odzwierzęce w języku polskim, rosyjskim i angielskim*, Rzeszów 2008.
- Epishkin N.I., *Istoricheskij slovar' gallicizmov russkogo jazyka*, Moskva 2010, [v:] <https://rus-gallicismes-dict.slovaronline.com/>.
- Gornyye Antilopy (1930-1939) *Kinokhronika №66523*, [v:] <https://www.net-film.ru/film-66523/>.
- Grybosiova A., *Jak historyk języka polskiego rozumie opozycję homo – animal*, [w:] *Język a kultura*, t. 15, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2003.
- Grzegorzczukowa R., *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa 2001.
- Jeksperimental'nyj sintaksicheskij slovar'*, red. L.G. Babenko, Moskva 2002.
- Karta slov i vyrazhenij russkogo jazyka*, [v:] <https://kartaslov.ru/>.
- Kempf Z., *Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt*, „Język Polski” 1985, nr 2 (3).
- Knijky.ru. Onlayn-biblioteka*, [v:] <https://knijky.ru/books/my-pokorim-buryu?page=13>.
- Kolesov V.V., Kolesova D.V., Haritonov A.A., *Slovar' russkoj mental'nosti*, t. 1, Sankt-Peterburg 2014.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 2006.
- Korovy pasutsya na svezhey trave na pastbishche u gory s sosnami, kontseptsija biologicheskij natural'nogo pitaniya*, [v:] https://ru.freepik.com/premium-video/cows-grazing-fresh-grass-pasture-near-mountain-with-pine-trees-bio-natural-food-concept_454859.
- Krzeszowski T.P., *Aksjologiczne aspekty metafor*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne. Wybór tekstów*, red. W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska, Gdańsk 1998.
- Levin B., *English Verb Classes and Alternations*, Chicago 1993.
- Lewaszkiewicz T., *Polskie czasowniki „zwierzęce” typu małpować, ślimaczyć się, świnić, tchórzyc i ich czeskie odpowiedniki w świetle leksykografii polsko-czeskiej*, [w:] *Area slavica*, t. 3, red. I. Bogoczová, Ostrava 2020.
- Lewaszkiewicz T., *Polskie czasowniki od nazw ptaków i owadów oraz ich słowiańskie odpowiedniki (w świetle słowników dwujęzycznych)*, [w:] *Gorzowskie Studia Bestiograficzne*, t. 5, red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska, Gorzów Wielkopolski 2020.
- Lyons J., *Semantyka*, t. 2, tłum. A. Weinsberg, Warszawa 1989.
- Magfurova S.O., *Leksiko-grammaticheskoe funkcionirovanie glagolov so znacheniem fiziologicheskogo dejstvija i sostojanija*, Severodvinsk 2002.
- Malyj akademicheskij slovar'*, red. A.P. Evgen'eva, Moskva 1957-1984, [v:] <https://rus-academic-dict.slovaronline.com/>.
- Mokienko V.M., *Slovar' sravnenij russkogo jazyka*, Sankt-Peterburg 2003.
- Nacional'nyj korpus russkogo jazyka*, <http://www.ruscorpora.ru>.
- Nikitina T.G., *Molodezhnyj sleng. Tolkovyj slovar'*, Moskva 2007.
- Nowak T., *Ile zwierzęcia w człowieku? Kategoria zwierzę w ludzkim mózgu, umyśle i języku*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2016, nr 2.
- Obnaruzhen pervyy sms-troyan dlya Android-smartfonov*, [v:] <https://www.tert.am/ru/news/2010/08/11/sms-troyan/1338872>.
- Ohnheiser I., *Jekolingvistika i tendencii razvitija sovremennyh slavyanskijh jazykov*, [v:] *Języki słowiańskie w perspektywie ekolingwistycznej*, red. W. Lubaś, I. Ohnheiser, Z. Topolińska, Opole 2003.

- Piasecka A., *Językowe portrety zwierząt hodowlanych w przestrzeni semantyczno-kulturowej polszczyzny i ruszczyzny (na materiale frazeologii)*, Łódź 2019.
- Puteshestviye v neotsen*, [v:] <https://sivatherium.narod.ru/1kraigie.htm>.
- Shanskij N.M., Bobrova T.A., *Shkol'nyj jetimologicheskij slovar' russkogo jazyka*, Moskva 2004, [v:] www.endic.ru.
- Sivkova T.N., *Leksiko-semanticheskaja grupa glagolov pitanija v zadaniyah i uprazhnenijah*, [v:] *Russkaja glagol'naja leksika*, red. L.G. Babenko, Ekaterinburg 1999.
- Steciąg M., *Słowa-klucze w ekologii i ich krytyka z perspektywy ekolingwistycznej*, „Problemy Ekorozwoju” 2009, nr 2.
- Tabaszewska J., *Ekokrytyczna (samo)świadomość*, „Teksty Drugie” 2018, nr 2.
- Tokarski R., *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013.
- Tolkovyj slovar' russkogo jazyka*, red. D.N. Ushakov, [v:] Moskva 1996, <https://ushakovdictionary.ru/>.
- Tolkovyj slovar' russkogo jazyka*, red. S.I. Ozhegov, N.Ju. Shvedova, Moskva 1999.
- Wendland Z., *Ekologia lingwistyczna, czyli o możliwościach kształtowania ekologicznej świadomości za pośrednictwem zmian w sferze języka*, „Sylwan” 2000, nr 10.
- Wierzbicka A., *All People Eat and Drink. Does This Mean that 'Eat' and 'Drink' are Universal Human Concepts?*, [in:] *The Linguistics of Eating and Drinking*, ed. J. Newman, Amsterdam – Philadelphia 2009.
- Wierzbicka A., *Semantyka zdań o zwierzętach*, „Pamiętnik Literacki” 1970, nr 1.
- Wróblewski P., *Językowy obraz ludzkich zachowań w świetle metaforycznych użyć czasowników zwierzęcych i odzwierzęcych*, „Prace Filologiczne” 2000, nr 45.
- Zaron Z., *Czy zwierzę to ktoś? Językowe dowody podmiotowości zwierząt*, „Prace Filologiczne” 1998, nr 43.
- Zaron Z., *Problemy składni funkcjonalnej*, Warszawa 2009.
- Zawisławska M., Piasecki M., Szpakowicz S., Derwojedowa M., *Relacje w polskim WordNecie (WNPI)*, [w:] <http://plwordnet.pwr.wroc.pl>.
- Znakomstva.Tabor.ru*, [v:] <https://tabor.ru/feed/2859467>.
- Znaniya*, [v:] <https://znaniya.com/task/29600875>.

NOTA O AUTORCE

Agnieszka Gasz – dr hab., adiunkt w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. **Wybrane publikacje: monografie:** *Polskie i rosyjskie czasowniki jedzenia. Studium leksykalno-semantyczne*, Katowice 2019; *Zarys gramatyki uogólnień na materiale aforyzmów (ujęcie polsko-rosyjskie)*, Katowice 2013; **artykuły:** *Żresz jak świnia! Jedz jak człowiek! – czyli o niektórych stereotypach językowych dotyczących jedzenia*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2021, nr 2 (8), s. 1-18; *Jedzenie przez pryzmat komunikacji (perspektywa lingwistyczno-kulturowa)*, „Etnolingwistyka” 2021, nr 33, s. 117-130; „*Homo edens*” в русских и польских фразеологизмах с анималистическим компонентом, [в:] *Анималистическая фразеология в славянских языках (лингвистические и лингвокультурологические аспекты)*, red. X. Вальтер, В.М. Мокиенко. Грайфсвальд – Санкт-Петербург 2019, s. 143-150.

ORCID: 0000-0003-0413-0016

Email: agnieszka.gasz@us.edu.pl

Олександр Межов (Oleksandr Mezhov)

Луцьк, Волинський національний університет імені Лесі Українки

Наталія Костусяк (Nataliia Kostusiak)

Луцьк, Волинський національний університет імені Лесі Українки

Марина Навальна (Maryna Navalna)

Київ, Національний університет біоресурсів і природокористування України

СИНОНІМІЯ КАУЗАТИВНИХ СПОЛУЧНИКІВ ТА ПРИЙМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕДІАТЕКСТАХ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Synonymy of Causative Conjunctions and Prepositions in Ukrainian Informational Media Texts of Wartime Period

ABSTRACT: The article presents a comprehensive analysis of the synonymy of conjunctions and prepositions as actualizers of causative semantic and syntactic relations and the pragmalinguistic potential of the corresponding syntactic constructions in information media genres. The complex subordinate clauses of the cause are singled out from the media texts and the semantic shades of causative synonymous conjunctions are revealed. The simple sentences with prepositional causative syntaxes are distinguished, their semantic and morphological variants are outlined. The correlative pairs of conjunctions and prepositions as the main grammatical markers of the category of cause are identified. The derivational relations of complex subordinate constructions and semantically complicated simple sentences in the field of causation are characterized. As the analyzed factual material shows, journalists of information media genres actively use the expressive possibilities of syntactic synonymy of causative conjunctions and prepositional structures in order to diversify their expressions, avoid the same type of syntactic structures and monotony of speech, and make it expressive. In constructing utterances, the speaker (author) chooses the most appropriate syntactic units (among synonymous or identical ones) for effective communication with the recipient in accordance with the illocutionary intention and the expected perlocutionary effect.

KEYWORDS: synonymy, causativity, conjunction, preposition, sentence

Вступ

У засобах масової інформації періоду російсько-української війни простежуємо активне використання каузативних конструкцій, що зумовлено потребою автора (журналіста) відповідно до очікувань читача розкрити причиново-наслідкові зв'язки між висвітлюваними подіями, логічно обґрунтувати їх взаємозалежність, пояснити, яка з них стала джерелом, мотивацією, стимулом, поштовхом для іншої, дати оцінку повідомлюваному, аргументувати власну думку. Як зауважує Інна Завальнюк,

журналіст, описуючи реальні події, факти, життєві обставини тощо, не лише створює причиновий зв'язок між суб'єктами, а й нерідко сам чи за допомогою співрозмовника (в інтерв'ю) оцінює описувані явища, щоправда, суб'єктивно, надаючи складнопідрядному реченню оцінної модальності¹.

У нинішніх реаліях для реципієнта недостатньо лише сприймати різнобічні інформаційні повідомлення, готові факти, а й важливо (з опертям на власні знання, життєвий досвід) критично й об'єктивно осмислювати, аналізувати, оцінювати описані позамовні ситуації, усвідомлювати їх зумовленість, пов'язувати у свідомості декілька простих фактів як одне складне ціле, зрештою, розуміти, що кожен наслідок має свою причину. «Кваліфікація будь-якої події як наслідку можлива лише за умови існування іншої події, яка її спричинила, що знаходить відображення в існуванні опозиції причина – наслідок», – слушно зауважує Наталія Кринська². Універсальні (загальнолюдські, міжкультурні) логіко-семантичні категорії причини й наслідку, причиново-наслідкові відношення закріплені у свідомості носія конкретної мови посередництвом національно маркованих лексико-граматичних засобів, найвиразнішими з яких є каузативні сполучники та їхні функційні еквіваленти – приєдникові конструкції. Завдяки їм адресат мовлення (реципієнт) ідентифікує не лише причинову семантику загалом, а й конкретні її значеннєві відтінки. Завдання автора як адресанта – дібрати ті мовні засоби у своєму повідомленні, які б найточніше, найяскравіше їх віддзеркалювали, сприяючи безперешкодному адекватному розумінню причиново-наслідкових зв'язків описуваних подій, ситуацій, явищ, фактів, реалій об'єктивної дійсності тощо.

¹ І. Завальнюк, *Нові семантико-стилістичні вияви складнопідрядних речень в українських газетних текстах початку XXI ст.*, «Мовознавство» 2009, № 6, с. 47.

² Н. Кринська, *Семантико-синтаксична категорія наслідку в складному реченні у книжних стилях сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*, Харків 2001, с. 3.

Рівень опрацювання проблеми, обґрунтування її актуальності

В українському мовознавстві чимало уваги приділено описові семантичних типів сполучників і прийменників, зокрема й тих, що перебувають у сфері каузативності, проте недостатньо висвітлено синонімії відношення між ними. Теоретичне підґрунтя проблеми співвідношення сполучників і прийменників української мови закладено у працях Івана Вихованця і Катерини Городенської³. Принагідно вона висвітлена в низці праць, присвячених описові різних граматичних одиниць і категорій: структурно-семантичних параметрів складно-підрядних речень причини (Іларіон Слинько, Ніна Гуїванюк, Раїса Христіанінова, Людмила Дубовик)⁴, нових семантико-стилістичних виявів складнопідрядних речень, розширенню кола сполучних засобів та його впливу на активізацію складнопідрядних причинових речень в мові української преси початку ХХІ ст. (Інна Завальнюк⁵), когнітивно-граматичного конструювання прийменникової каузативності / каузальності, теоретичних засад дослідження адвербіальних прийменникових конструкцій, особливості структури й семантики прийменників зі значенням причини (Віра Хоровець⁶), прийменників та сполучників як засобів вираження каузативності відповідно у простому і складному реченнях (Ігор Кучман⁷), функціонально-семантичної кореляції сполучників і сполучних комплексів (Оксана Ковтун⁸), функціонально-стильової транспозиції причинових

³ І. Вихованець, *Прийменникова система української мови*, Київ 1980, с. 228-231; І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*, Київ 2004, с. 354-357; К. Городенська, *Сполучники української літературної мови*, Київ 2010, с. 115-120.

⁴ І. Слинько, Н. Гуїванюк, М. Кобилянська, *Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання*, Київ 1994, с. 551-560; Н. Гуїванюк, *Слово – Речення – Текст. Вибрані праці*, Чернівці 2009, с. 309-323, 386-392; Р. Христіанінова, *Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові*, Київ 2012, с. 189-198; Л. Дубовик, *Логіко-граматичні аспекти категорії причини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*, Горлівка 2005, с. 48-115.

⁵ І. Завальнюк, *Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти*, Вінниця 2009, с. 307-314; І. Завальнюк, *Нові семантико-стилістичні вияви складнопідрядних речень в українських газетних текстах початку ХХІ ст.*, «Мовознавство» 2009, № 6, с. 43-47.

⁶ В. Хоровець, *Когнітивно-граматичне конструювання прийменникової каузативності / каузальності в англійській, новогрецькій та українській мовах: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17*, Київ 2018; В. Хоровець, *Теоретичні засади дослідження адвербіальних прийменникових конструкцій*, «Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство» 2015, вип. 21 (2), т. 23, № 11, с. 144-149; В. Хоровець, *Особливості структури й семантики прийменників зі значенням причини в англійській і новогрецькій мовах*, «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія» 2014, вип. 10, т. 2, с. 111-114.

⁷ І. Кучман, *Функціонально-семантична категорія каузативності в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*, Київ 2011.

⁸ О. Ковтун, *Функціонально-семантична кореляція сполучників і сполучних комплексів у сучасній українській літературній мові*, Вінниця 2014.

сполучників в українській мові початку XXI століття (Мирослава Косарева⁹), вертеральних типів каузальності у споріднених мовах та ізосемнічних причинових сполучників у різносистемних мовах (Наталія Леміш¹⁰), статусу й типології функційних аналогів сполучників (Людмила Шитик¹¹), семантико-синтаксичної категорії наслідку в складному реченні у книжних стилях сучасної української мови (Наталія Кринська¹²).

Актуальність пропонованої студії зумовлена потребою глибшого дослідження явища синтаксичної синонімії сполучників і прийменників каузативної семантики в сучасній українській мові на матеріалі інформаційних медіатекстів, де воно представлено в різноманітних виявах.

Мета й методи дослідження

Мета статті – здійснити комплексний аналіз синонімії сполучників і прийменників як актуалізаторів каузативних семантико-синтаксичних відношень та прагмалінгвістичного потенціалу відповідних синтаксичних конструкцій в інформаційних медіажанрах.

Реалізації поставленої мети сприяло розв’язання таких завдань:

- виокремити з інформаційних медіатекстів складнопідрядні речення причини та виявити семантичні відтінки каузативних синонімічних сполучників;
- виділити прості речення з прийменниковими каузативними синтаксемами, окресливши їхні семантичні й морфологічні варіанти;
- встановити корелятивні пари сполучників та прийменників як основних граматичних маркерів категорії причини;
- схарактеризувати дериваційні зв’язки складнопідрядних конструкцій та семантично ускладнених простих речень у межах семантико-синтаксичної сфери каузативності.

Досягнення поставленої мети вможливили такі лінгвістичні методи: описовий, структурний, компонентного й контекстуально-семантичного аналізу. Фактичним матеріалом для дослідження слугували текстові фрагменти, дібрані з українських ЗМІ, зокрема інформаційних медіажанрів (2023-2024 рр.). Проаналізовано близько 700 каузативних конструкцій різних типів.

⁹ М. Косарева, *Функціонально-стильова транспозиція причинових сполучників в українській мові початку XXI століття*, «Теоретична і дидактична філологія» 2007, вип. 2, с. 173-179.

¹⁰ Н. Леміш, *Вертеральні типи каузальності у споріднених мовах*, Житомир 2015; Н. Леміш, *Ізосемні причинові сполучники у різносистемних мовах (на матеріалі української, російської, англійської та іспанської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15*, Донецьк 2009.

¹¹ Л. Шитик, *Функційні аналоги сполучників: статус, типологія*, «Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Філологічні науки» 2018, вип. 292, с. 54-66.

¹² Н. Кринська, *Семантико-синтаксична категорія наслідку в складному реченні у книжних стилях сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*, Харків 2001.

Синонімія сполучників і прийменників як наслідок синтаксичної транспозиції

За аналогією до лексичної синонімії, яка досліджена більшою мірою, граматичними синонімами можна вважати передовсім усі сполучники або прийменники зі спільною причиновою семою-домінантою, які відрізняються відтінками каузальної семантики. Це так звана внутрішня граматична синонімія, яку простежуємо в межах однієї частини мови (або у сфері сполучників, або в прийменниковій системі) без зміни синтаксичної структури речення. Міжчастиномовна граматична синонімія охоплює різні системи – сполучникову та прийменникову, тобто корелятивні пари сполучників і прийменників у межах спільних семантико-синтаксичних відношень. Вона є результатом синтаксичної транспозиції сполучників у прийменники або навпаки, що супроводжується зміною синтаксичної будови речення. Синонімію каузативних сполучників у складнопідрядному реченні і прийменників у простому ускладненому як дериватові складного виявляємо на тлі спільних причинових семантико-синтаксичних відношень (домінантної та відтінкових сем). У процесі синтаксичної деривації відбувається згортання підрядного речення причини у відпредикатний іменник, що супроводжується заміною сполучника прийменником причинової семантики. Утворена причинова адвербіальна синтаксема у прийменниково-відмінковій формі стає виразником каузативних відношень. За спостереженнями К. Городенської,

граматична взаємодія сполучників та прийменників виявляється і в протилежному за своїм напрямком дериваційному процесі – утворенні складених підрядних сполучників на основі деяких прийменників у межах тотожних або синонімічних семантико-синтаксичних відношень¹³.

За будь-якої дериваційної спрямованості (**сполучник – прийменник** чи **прийменник – сполучник**) похідна одиниця зберігає відтінки каузативної семантики. Система сполучників та прийменників, хоч не так швидко як лексична, але постійно поповнюється новотворами, зокрема й завдяки взаємодії цих одиниць. Одним із чинників такого динамізму, на думку І. Вихованця, є потреба мовців мати гнучкішу, точнішу, різноманітнішу систему засобів вираження змістових відношень між частинами складнопідрядного речення, у межах яких сполучники перетинаються з прийменниками у простому ускладненому реченні¹⁴. Завдяки синонімії сполучника із прийменником синтаксичними синонімами також стають базове складнопідрядне речення й похідне від нього просте ускладнене речення¹⁵.

¹³ К. Городенська, *Сполучники української літературної мови*, Київ 2010, с. 117.

¹⁴ І. Вихованець, *Прийменникова система української мови*, Київ 1980, с. 269.

¹⁵ К. Городенська, *Деривація синтаксичних одиниць*, Київ 1991, с. 16-49.

Проблеми синтаксичної транспозиції на тлі категорійної семантики питальності й спонукальності розглянуто також у попередніх студіях авторів¹⁶.

Синонімія сполучників та прийменників: корелятивні пари

Характерною властивістю причинових сполучників є та, що вони закріплені тільки за семантико-синтаксичною функцією причини й не переходять до сфери інших обставинних функцій (умови, допустовості, мети), тобто, за К. Городенською, «спеціалізуються на вираженні однойменного відношення»¹⁷. Сфера їх активного використання – складнопідрядні речення, функційне призначення яких «повідомляти про дію (ознаку) в головній частині й аргументувати, вмотивувати потребу, причину доцільності / недоцільності її реалізації, демонструвати результативний наслідок у підрядній частині»¹⁸. Найпоказовішими маркерами каузальності, її ядром у складнопідрядному реченні є синонімічні сполучники **бо, тому що, адже, позаяк, оскільки**, здатні виражати як безпосередню причину, так і невластиве-причинові значення, тобто додаткові семантичні відтінки, зумовлені контекстом. На міжчастиномовному рівні ці сполучники залежно від відтінкових значень у певному контексті корелюють, вступаючи в синонімічні відношення, з різними причиновими прийменниками: простими **від, з, за, через** та похідними **внаслідок, завдяки, зважаючи на, з огляду на, з приводу, з нагоди, у зв'язку з**, поєднуваними з родовим, знахідним, давальним або орудним відмінком іменника, пор.¹⁹:

Захід не захищатиме Україну так само, як Ізраїль, **оскільки** політично йому це не вигідно (<https://uainfo.org>, 16.04.2024)

і

Захід не захищатиме Україну так само, як Ізраїль [**через, з огляду на, зважаючи на**] політичну невідповідність; Словаки збирають гроші на снаряди для України, **бо** їхній уряд не підтримував ініціативу Чехії (<https://espresso.tv>, 18.04.2024)

і

Словаки збирають гроші на снаряди для України [**через, внаслідок, у зв'язку з**] непідтримання (-ям) їхнього уряду ініціативи Чехії; Юлія Тимошенко та фракція

¹⁶ О. Mezhov, N. Kostusiak, M. Navalna, *The cognitive discourse parameters of directive speech acts in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies | Études cognitives” 2022, № 22, article 2785, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2785>; M. Navalna, N. Kostusiak, O. Mezhov, *The functional-cognitive characteristics of interrogative utterances in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies | Études cognitives” 2021, № 21, article 2484, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2484>.

¹⁷ К. Городенська, *Сполучники української літературної мови*, Київ 2010, с. 91.

¹⁸ І. Завальнюк, *Нові семантико-стилістичні вияви складнопідрядних речень в українських газетних текстах початку ХХІ ст.*, «Мовознавство» 2009, № 6, с. 47.

¹⁹ Усі наголоси в цитатах зроблені авторами статті.

«Батьківщини» не підтримала «Закон про мобілізацію» тому, що жодну правку партії «Батьківщина» не було враховано (<https://ngp-ua.info>, 12.04.2024).

i

Юлія Тимошенко та фракція «Батьківщини» не підтримала «Закон про мобілізацію» [через, внаслідок, у зв'язку з] неврахування (-ям) жодної правки партії «Батьківщина».

Особливу здатність до граматичної синонімії з похідними прийменниками виявляють складені причинові сполучники у зв'язку з тим що, завдяки тому що, від того що, внаслідок того що, через те що, зважаючи на те що, з огляду на те що. У сучасних інформаційних медіатекстах простежуємо тенденцію до послідовного вживання в складнопідрядних реченнях причини аналітичних сполук з комою перед **що** (майже 90% проаналізованих одиниць) для акцентування на вказівному займенниковому компонентові й увиразнення категоричності каузативних відношень. Наявність / відсутність коми перед **що** та відповідне інтонаційно-пунктуаційне оформлення висловлень розмежовує дві сполучникові реалізації причинових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних реченнях²⁰.

Корелятивна пара у зв'язку з тим що – у зв'язку з

Каузативну семантико-синтаксичну парадигму інформаційних текстів доповнює складений сполучник книжного вжитку у зв'язку з тим що, який активніше функціонує у розчленованому варіанті у зв'язку з тим, що. Він вносить до гіпотактичних конструкцій невластиві причинові відтінки зовнішнього приводу²¹, додаткового обґрунтування гострої необхідності, вимушеності певних дій, про які йдеться в головній частині, що містить відповідні модальні модифікатори, напр.: «...зараз у зв'язку з тим, що значна частина цієї маневреної генерації пошкоджена, доводиться імпортувати електроенергію з Європи» (<https://www.unian.ua>, 15.04.24). Крім того, ця аналітична сполука акцентує на тісній взаємозв'язаності зображуваних подій, одна з яких стає прямим приводом для іншої, адже на тлі російсько-української війни спостерігаємо напружену безпекову ситуацію й у всьому світі: «— Також, як відомо, в Литву зараз на бойове чергування заступив Patriot з Нідерландів, у зв'язку з тим що там Білорусь дещо активізувалася ... » (<https://www.unian.ua> 17.04.2024).

Грамматичним синонімом розгляданого сполучника у простому ускладненому реченні виступає прийменник у зв'язку з, який поєднується з орудним відмінком віддієслівного іменника, формуючи причинову синтаксему (близько 60% одиниць у межах цієї корелятивної пари), пор.:

²⁰ К. Городенська, *Сполучники української літературної мови*, Київ 2010, с. 95.

²¹ І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, *Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання*, Київ 1994, с. 559.

Зараз у зв'язку з пошкодженням значної частини цієї маневреної генерації, **доводиться** імпортувати електроенергію з Європи; Також, як відомо, в Литву зараз на бойове чергування заступив Patriot з Нідерландів у зв'язку з активізацією там Білорусі.

Корелятивна пара *завдяки тому що* – *завдяки*

Сполучник **завдяки тому що** та його розчленований варіант – аналітична сполука **завдяки тому, що**, а також їхній корелят у простому реченні – прийменник **завдяки**, своєю семантикою актуалізують причину-сприяння, тобто події, які зумовлюють позитивні наслідки. Сучасні ЗМІ рясніють заголовками й повідомленнями про те, що Україна, українські військові стримують російську агресію, а це, безперечно, сприяє безпеці європейських держав, зокрема сусідньої Польщі. Такі заяви неодноразово звучали від самого польського президента, пор.

у заголовку:

Польський президент: **Завдяки тому, що** захисники України зупиняють російську навалу, Польща знаходиться в безпеці;

у тексті:

Завдяки захисникам України, які стримують російське вторгнення, Польща знаходиться в безпеці (<https://armyinform.com.ua>, 16.08.2023);

у заголовку:

Польща безпечніша **завдяки тому, що** Україна стримує російську навалу – Дуда; у тексті: **Завдяки українським військовим**, які стримують армію РФ на фронті та завдають агресору значних втрат, Польща сьогодні є безпечнішою (<https://fakty.com.ua>, 15.08.2023).

До того ж, в одному контексті той же меседж журналісти послідовно відтворюють не лише прямою мовою у формі безсполучникового складного речення, а й синонімійними конструкціями непрямої мови, оформленої складнопідрядним з'ясувальним реченням, пор.

у заголовку:

Президент Польщі Дуда на військовому параді заявив, що поляки вільні **завдяки захисникам України**;

у тексті:

Президент Польщі Анджей Дуда у виступі під час військового параду 15 серпня у Варшаві заявив, що поляки вільні **завдяки тому, що** захисники України стримують щодня російську агресію (<https://zn.ua>, 15.08.2023).

Як засвідчують наведені приклади, значення сприятливої причини вербалізоване синонімійними засобами синтаксису: підрядними реченнями зі сполучником **завдяки тому що** (здебільшого його функційним еквівалентом **завдяки тому, що**) та причиновими синтаксемами з похідним прийменником **завдяки** (співвідношення яких 40% і 60% відповідно).

З іншого боку, інформаційні повідомлення наголошують на причинах, зокрема вагомій підтримці світової спільноти, що сприяють наближенню перемоги України у війні: «Україна відстоює свою незалежність **завдяки тому, що** вона не на самоті. Завдяки об'єднаному народу, **завдяки** нашим Збройним Силам і всьому світу, – **зауважив Володимир** Зеленський» (<https://armyinform.com.ua>, 09.03.2023).

З метою увиразнення семантики сприятливої причини в цьому фрагменті використано синонімію аналітичної сполуки **завдяки тому, що** та прийменника **завдяки** у поєднанні з давальним відмінком іменника, а також повтор прийменника, однорідність членів речення, парцеляцію. Вживання лексики **сприяння** у прийменниковій конструкції прямо вказує на сприятливу причину, що дасть позитивний наслідок для енергетичної безпеки України в умовах нинішньої війни та в майбутньому: «**Завдяки сприянню** уряду США і **завдяки тому, що** основні угоди були підписані, воно [будівництво ХАЕС-5 і ХАЕС-6 за технологією AP1000. – О.М.] буде ще швидшим» (<https://interfax.com.ua>, 13.04.2024).

Якщо сполучник **завдяки тому що** та синонімійний прийменник **завдяки** надають контексту позитивнооцінної модальності, то сполучники **від того що**, **внаслідок того що**, **через те що** та відповідні прийменники як їхні функційні еквіваленти – негативнооцінної.

Корелятивна пара *від того що* – *від*

Війна викликала чимало страждань в українців, джерелом яких є насамперед фізичний біль, спричинений пораненнями:

*А от вже наступний раз я прокинувся **від того, що** все тіло пече, **бо** в мене були численні осколкові поранення всього тіла, а на деяких місцях навіть опіки були. Розповідь українського бійця, який пережив вибух в Оленівці* (<https://realgazeta.com.ua> 19.09.2023).

Особлива побудова цієї синтаксичної конструкції (послідовна й однорідна підрядність з нанизуванням причинових речень) разом з її змістовим наповненням вербально увиразнює стан больових відчуттів бійця. Українські медіа постійно поширюють розповіді військових та цивільного населення про жахи війни та власний психоемоційний стан від них²²: «„Досі просинаюся **від того, що** нас

²² Див.: О. Межов, Н. Костусяк, М. Навальна, *Лексико-граматичні засоби експлікації психоемоційних станів у сучасних українських медіатекстах воєнного періоду*, „Slavia Orientalis” 2024, t. LXXIII, nr 2, s. 111-127.

бомблять і поряд розриваються снаряди”: історія переселенки з Бахмуту» (<https://zmi.c.k.ua>, 29.09.2023).

Походження, джерело таких станів чітко передає каузативне складнопідрядне речення з аналітичною сполукою **від того, що** або синонімія до нього моно-предикативна структура з причиновою синтаксею, сформованою прийменником **від** у поєднанні з родовим відмінком іменника (співвідношення яких 55% і 45% відповідно), пор.: «Просинаюся **від розривів** снарядів та бомб».

Переймаються війною в Україні не лише українці, а й пересічні громадяни, відомі політики, митці за кордоном: «Переможниця Євробачення: Мені боляче **від того, що** діється в Україні» (<https://www.ukrinform.ua>, 09.04.2024) , пор. із синонімією трансформованою монопредикативною конструкцією: «Мені боляче **від подій** в Україні».

Якщо в попередніх висловленнях акцентовано на зовнішній причині-джерелі фізичних та психоемоційних станів, то наступне відтворює психоемоційний стан героя, що має внутрішнє походження, адже такий стан викликаний доброчинністю українського бійця: «”Кайфую **від того, що** рятую людей”. Як боєць „Муха” з 93 ОМБр евакує поранених квадроциклом» (<https://tyzhden.ua>, 11.03.2024), пор. синонімії конструкції: «Кайфую, бо рятую людей; Кайфую від (з, завдяки) порятунку людей».

Якщо особа зазнає наслідку, спричиненого її ж діями, то йдеться про так звану внутрішню причину²³.

Корелятивна пара *внаслідок того що* – *внаслідок*

Причиново-наслідкові відношення чітко експлікують гіпотактичні поліпредикативні структури з аналітичною сполукою **внаслідок того, що**:

Надалі, зазначив Кудрицький, ситуація може погіршуватись **внаслідок того, що** для балансування системи потрібно повне відновлення основних потужностей, для чого потрібно поки що не визначений проміжок часу (<https://gazeta.ua>, 18.04.2024).

Проте відтінок результативної (наслідкової) причини частіше (майже 70% проаналізованих одиниць цього семантичного різновиду) граматично оформлено прийменниковою синонімією конструкцією внаслідок + родовий відмінок віддієслівного іменника, пор.:

Внаслідок обстрілу загинули шість людей, серед яких дві дитини віком 6 та 8 років. Наслідки удару по Дніпропетровщині. Ігор Клименко; У Дніпрі **внаслідок ракетного удару** загинули 2 людини (<https://hromadske.ua>, 19.04.2024).

²³ М. Степаненко, *Каузальні сфери «внутрішня причина», «зовнішня причина» і їх місце в структурі простого речення*, «Лінгвістичні дослідження» 2001, вип. 6, с. 150; Л. Дубовик, *Логіко-граматичні аспекти категорії причини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*, Горлівка 2005, с. 84.

Така каузативна синтаксема *конденсує у згорнутому варіанті причинову пропозицію, що дає змогу авторові більш лаконічно відтворити семантику зумовленості, забезпечуючи економію мовних засобів:*

Внаслідок обстрілів призупинена робота вокзалу у Дніпрі. Ворог здійснив цілеспрямований масований обстріл цивільних інфраструктурних об'єктів... (<https://www.epravda.com.ua>, 19.04.2024);

У Чернігові шестеро людей зникли безвісти **внаслідок завданого РФ ракетного удару** (<https://www.ukrinform.ua>, 19.04.2024);

В обласній лікарні перебуває 9 поранених **внаслідок російського ракетного удару** по Чернігову (<https://suspilne.media>, 17.04.2024).

Ворожі атаки призводять до передбачуваних трагічних наслідків: загибелі, зникнення безвісти, поранення людей, руйнування помешкань, елементів інфраструктури тощо. Їх численність і постійність вимагає від журналістів якнайшвидшого реагування й відтворення в інформаційних повідомленнях, а для цього використання насамперед лаконічних форм, що полегшить сприйняття тексту реципієнтом. Така граматична структура, як слушно наголошує Алла Коваль, «підпорядкована основній вимозі – не ускладнювати швидкого сприймання»²⁴.

Корелятивна пара *через те що* – *через*

Синонімічний ряд експлікаторів наслідкової причини доповнює прийменник *через*, який слугує для увиразнення семантики причини небажаного наслідку з відтінком перешкоди.

Через російський удар по Красногорівці загинув чоловік (заголовок); Попередньо, **через ракетний удар** постраждали двоє чоловіків – 30 і 35 років» (<https://www.radiosvoboda.org>, 18.04.2024);

У Дніпрі призупинена робота залізничного вокзалу **через масований російський обстріл**, є поранені залізничники (<https://www.ukrinform.ua>, 19.04.2024).

Отож, причина-перешкода граматично оформлена адвербіальною синтаксемою з прийменником **через** у поєднанні зі знахідним відмінком іменника. Прості конструкції з причиновою синтаксемою у формі через + знахідний відмінок утворені внаслідок згортання (конденсації) підрядної частини складного речення, пор.:

Президент Литви Гітанас Науседа висловив занепокоєння **через зміщення** фокусу щодо ситуації в Україні на інші проблеми (<https://zn.ua>, 18.04.2024).

²⁴ А. Коваль, *Практична стилістика сучасної української мови*, Київ 1967, с. 231.

...**через те що** змістився фокус щодо ситуації в Україні на інші проблеми.

Як засвідчує обстежений фактичний матеріал, для вираження такої семантики журналісти майже не послуговуються складнопідрядними конструкціями із синонімічним сполучником **через те що**, який «успадкував від прийменника *через* значення причини небажаного наслідку і приєднує підрядну частину з негативною оцінкою факту, про який ідеться в головній частині, чим надає складнопідрядному реченню модальної негативної оцінки»²⁵. Зазвичай вони використовують їхні синтаксичні деривати – прийменниково-відмінкові форми (понад 90% проаналізованих одиниць цього семантичного різновиду). Як прийменник, так і відповідний йому сполучник, прогнозуючи небажаний наслідок, а також лексичне наповнення компонентів (лексеми **занепокоєння, проблеми**) надають висловленням відтінків негативнооцінної модальності.

Зрідка вживають похідний від прийменника **через** складений причиновий сполучник **через що**. В одному й тому ж контексті простежуємо його синонімічний еквівалент – каузативну конструкцію з прийменником **внаслідок**, пор.:

У четвер вдень російські війська завдали удару по Красногорівці на Донеччині, **через що** у себе вдома загинув місцевий мешканець. <...> Сьогодні вдень збройні сили РФ вчергове здійснили артилерійський обстріл міста Красногорівка. **Внаслідок ворожої атаки** у себе вдома загинув 56-річний чоловік (<https://www.pravda.com.ua>, 18.04.2024).

Розглядані конструкції відтворюють негативні наслідки війни не лише для України, а й для економіки європейських держав: «Польські фермери у розпачі: **через воєнний стан** українці не приїдуть на збір полуниці» (<https://glavcom.ua>, 18.04.2024).

Каузально-наслідкові зв'язки з модальним відтінком причини небажаного наслідку медійники передають також іншими структурними типами речень (близько 5% проаналізованих одиниць):

Експерт: Вторгнення Росії – наслідок того, що вона не відчула реакцію світу на агресію на сході України (<https://www.ukrinform.ua>, 21.02.2024);

Повномасштабне вторгнення Росії стало фактично продовженням того, що росіяни не відчували належної реакції світу на попередню свою агресію на сході України (<https://www.ukrinform.ua>, 21.02.2024).

²⁵ І. Завальнюк, *Нові семантико-стилістичні вияви складнопідрядних речень в українських газетних текстах початку XXI ст.*, «Мовознавство» 2009, № 6, с. 45.

Їх можна замінити на синоніміїні конструкції зі сполучником **внаслідок того що** або його еквівалентом – прийменником **внаслідок**, модифікувавши при цьому синтаксичну структуру.

Корелятивні пари *зважаючи на те що* – *зважаючи на, з огляду на те що* – *з огляду на*

Активно вживані в сучасних інформаційних медіажанрах відносно нові аналітичні сполучники **зважаючи на те що, з огляду на те що** та їхні функційні еквіваленти – прийменники **зважаючи на, з огляду на**, що в поєднанні із знахідним відмінком іменника слугують для вербалізації семантики причини-підстави (близько 35% від усіх проаналізованих каузативних одиниць).

Підрядні частини позначають причину-підставу, яка зумовлює ситуацію, виражену головною частиною <...>. Підрядні підстави зазвичай препозиційні, хоч зрідка можуть бути й постпозиційними. Переміщення таких підрядних у постпозицію деякою мірою наближає їх до підрядних обґрунтування,

– зауважує дослідниця складнопідрядних речень української мови Раїса Христіанінова²⁶. І. Вихованець похідні від таких підрядних частин причинові синтаксеми з прийменниками **зважаючи на, з огляду на** цілком умотивовано кваліфікував як ті, що репрезентують семантичні відтінки врахування або обґрунтування²⁷. На нашу думку, такі одиниці містять ознаки синкретизму, отожд, у них доцільно вбачати семантичні відтінки підстави-обґрунтування незалежно від розташування у структурі складного чи простого речення, а їх препозиція чи постпозиція лише сприяє посиленню чи послабленню одного із семантичних відтінків. Прийменникові та сполучникові конструкції із семантикою причини-підстави заповнили інформаційний простір сучасних ЗМІ, і, як синтаксичні синоніми, здатні до взаємозамінюваності:

Зважаючи на війну, яка досі триває, зважаючи на ті звірства, який чинить наш ворог, як він знищує наші домівки, намагається знищити історію й стерти пам'ять, дуже важливою метою є все це зберегти (<https://kalush.informator.ua>, 29.03.2024);

У Міністерстві енергетики готуються до складного опалювального сезону, **зважаючи на те, що** в тактиці російської армії, яка руйнує ракетними ударами енергетичну інфраструктуру України, нічого не змінилося (<https://tsn.ua>, 14.07.2023); Міністр закордонних справ Великої Британії Девід Кемерон наголосив на необхідності збільшити оборонний бюджет країни **з огляду на загрози з боку РФ** (<https://www.ukrinform.ua>, 19.04.2024);

²⁶ Р. Христіанінова, *Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові*, Київ 2012, с. 159.

²⁷ І. Вихованець, *Прийменникова система української мови*, Київ 1980, с. 224.

Bloomberg зауважує, що українському керівництву важко сприймати таку позицію США з огляду на те, що Україна давно просить союзників щодо більшої військової допомоги (<https://glavcom.ua>, 17.04.2024).

Як бачимо, журналісти переважно ставлять у таких реченнях кому перед **що** з метою увиразнення першої частини аналітичної сполуки, у якій подібно до синоніміїчних прийменників **зважаючи на**, **з огляду на** закладено відтінок підстави-обґрунтування. Такий семантичний відтінок може бути увиразнений (зокрема в одному і тому ж складному синтаксичному цілому) вживанням синонімічного похідного прийменника **у відповідь на**:

Чехія направить до Молдови військового аташе з **огляду на** російську агресію. У посольстві Чехії у Молдові створили посаду військового аташе **у відповідь на** російську агресію (<https://www.ukrinform.ua>, 09.04.2024).

Синтаксичним синонімом до сполучникових і прийменникових конструкцій підстави-обґрунтування може виступати зворот **беручи до уваги** (в аналізованих текстах вживаний спорадично), напр.:

Беручи до уваги суспільний резонанс від публікації матеріалів, зазначений офіцер з власної ініціативи написав рапорт про переведення його для подальшого виконання службових обов'язків до однієї з бойових частин (<https://suspilne.media>, 01.04.2024),

пор.:

З огляду на суспільний резонанс від публікації матеріалів... або **Зважаючи на суспільний резонанс** від публікації матеріалів...

І. Вихованець констатував:

У мовленні, у відповідному лексичному оточенні, причинові прийменники можуть на основі спільного для них інваріантного значення причини функціонально зближуватися, але мовленнєві перетини та зближення не ведуть до втрати прийменниками індивідуальних семантичних ознак, закріплених граматичною системою мови²⁸.

Цілком поділяємо такий аргументований висновок й вважаємо, що його можна екстраполювати й на синоніміїчні до прийменників каузативні сполучники. Варто зауважити, що наведені попереду складені сполучники **у зв'язку з тим що, завдяки тому що, від того що, внаслідок того що, зважаючи на те що, з огляду на те що, через те що** утворені на основі відповідних прийменників **у зв'язку з, завдяки, від, внаслідок, зважаючи на, з огляду на, через** у межах

²⁸ І. Вихованець, *Прийменникова система української мови*, Київ 1980, с. 224.

каузативних семантико-синтаксичних відношень зі збереженням усіх відтінкових значень. Проте це не спростовує того факту, що з погляду синтаксичної деривації прості ускладнені речення з прийменниковими конструкціями є дериватами (трансформами) складнопідрядних зі сполучниками, а отже, і їх синтаксичними синонімами.

Висновки

Як засвідчує проаналізований фактичний матеріал, в інформаційних жанрах інтернет-видань активно послуговуються синонімією сполучникових і прийменникових конструкцій для відтворення каузативних семантико-синтаксичних відношень як в широких контекстах (різних інформаційних статтях, повідомленнях), так і в одному контексті (одній статті, повідомленні, навіть одному реченні, надфразній єдності). Автори використовують виражальні можливості синтаксичної синонімії з метою урізноманітнення висловів, уникнення однотипності синтаксичних структур й одноманітності мовлення, надання йому експресивності. У побудові висловлень мовець (автор) обирає відповідно до ілюкутивного наміру, очікуваного перлюкутивного ефекту найбільш доцільні (серед синонімії) синтаксичні одиниці для конкретних мовленнєвих актів усної або письмової комунікації, зокрема й в інформаційних медіатекстах. Наприклад, з метою економії висловів, надання їм динамічності й виразності, мовець (автор) надає перевагу конденсованим синтаксичним структурам, згортаючи підрядну частину складного речення у прийменниково-відмінковий комплекс – адвербіальну синтаксему. І навпаки, щоб глибше, точніше, конкретніше вербалізувати власне-причину чи пояснення, аргументацію, обґрунтування і под. автор використовує розлогі складнопідрядні конструкції зі сполучниками. Значний перлюкутивний ефект – вплив на *свідомість* реципієнта (читача) створює мовна гра різних синтаксичних форм вираження каузальності в одному контексті: синтез, чергування сполучникових і прийменникових конструкцій, поліпредикативних і монопредикативних одиниць, паратаксису й гіпотаксису, асиндетону (еліпсис однотипних сполучників і прийменників) та полісиндетону (їх нанизування), багатокомпонентних складних і парцельованих простих конструкцій, послідовної й однорідної підрядності, постпозиції та препозиції причинових компонентів тощо.

References

- Dubovyk L., *Lohiko-hramatychni aspekty katehoriyi prychnyny*: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Horlivka 2005.
- Horodens'ka K., *Deryvatsiya syntaksychnykh odynyts'*, Kyiv 1991.
- Horodens'ka K., *Spoluchnyky ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, Kyiv 2010.
- Huyvanyuk N., *Slovo – Rechennya – Tekst*: Vybrani pratsi, Chernivtsi 2009.
- Khorovets' V., *Kohnityvno-hramatyчне konstruyuvannya pryymennykovoyi kauzatyvnosti / kauzal'nosti v anhliys'kiy, novohrets'kiy ta ukrayins'kiy movakh*: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.17, Kyiv 2018.

- Khorovets' V., *Osoblyvosti struktury y semantyky pryymennykiv zi znachennym prychny v anhliys'kiy i novohrets'kiy movakh*, «Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya „Filolohiya”» 2014, vyp. 10, t. 2.
- Khorovets' V., *Teoretychni zasady doslidzhennya adverbial'nykh pryymennykovykh konstrukt-siy*, «Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya „Movoznavstvo”» 2015, vyp. 21 (2), t. 23, № 11.
- Khrystianinova R., *Skladnopidryadni rechennya v suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi*, Kyiv 2012.
- Kosaryeva M., *Funktsional'no-styl'ova transpozitsiya prychnovykh spoluchnykiv v ukrayinskiy movi pochatku XXI stolittya*, «Teoretychna i dydaktychna filolohiya» 2007, vyp. 2.
- Koval' A., *Praktychna stylistyka suchasnoyi ukrayins'koyi movy*, Kyiv 1967.
- Kovtun O., *Funktsional'no-semantychna korelyatsiya spoluchnykiv i spoluchnykh kompleksiv u suchasniy ukrayins'kiy literaturniy movi*, Vinnytsya 2014.
- Krynska N., *Semantiko-syntaksychna katehoriya naslidku v skladnomu rechenni u knyzhnykh stylyakh suchasnoyi ukrains'koyi movy*: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01, Kharkiv 2001.
- Kuchman I., *Funktsional'no-semantychna katehoriya kauzativnosti v suchasniy ukrayins'kiy movi*: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kyiv 2011.
- Lemish N., *Izosemni prychnovi spoluchnyky u riznosystemnykh movakh (na materialy ukrayins'koyi, rosiys'koyi, anhliys'koyi ta ispany'koyi mov)*: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.15. Donetsk 2009.
- Lemish N., *Verteral'ni typy kauzal'nosti u sporidnennykh movakh*, Zhytomyr 2015.
- Mezhov O., Kostusiak N., Navalna M., *Leksyko-hramatychni zasoby eksplikatsiyi psykhoemotsiynykh staniv u suchasnykh ukrayins'kykh mediatekstakh voyennoho periodu*, „Slavia Orientalis” 2024, t. LXXVII, nr 2.
- Mezhov O., Kostusiak N., Navalna M., *The cognitive discourse parameters of directive speech acts in modern Ukrainian*. „Cognitive Studies | Études cognitives” 2022, № 22, article 2785, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2785>.
- Navalna M., Kostusiak N., Mezhov O., *The functional-cognitive characteristics of interrogative utterances in modern Ukrainian*. „Cognitive Studies | Études cognitives” 2021, № 21, article 2484, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2484>.
- Shytyk L., *Funktsiyni analohy spoluchnykiv: status, typolohiya*, «Naukovyy visnyk Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrainy. Seriya „Filolohichni nauky”» 2018, vyp. 292.
- Slyn'ko I., Huyvanyuk N. Kobylans'ka M., *Syntaksys suchasnoyi ukrayins'koyi movy: problemni pytannya*, Kyiv 1994.
- Stepanenko M., *Kauzal'ni sfery „vnutrishnya prychna”, „zovnishnya prychna” i yikh mistse v strukturi prostoho rechennya*, «Linhvistychni doslidzhennya» 2001, vyp. 6.
- Vykhovanets' I., *Pryymennykova systema ukrayins'koyi movy*, Kyiv 1980.
- Vykhovanets' I., Horodens'ka K., *Teoretychna morfolohiya ukrayins'koyi movy. Akademichna hramatyka ukrayins'koyi movy*, Kyiv 2004.
- Zaval'nyuk I., *Novi semantiko-stylistychni vyavy skladnopidryadnykh rechen' v ukrayins'kykh hazetnykh tekstakh pochatku XXI st.*, «Movoznavstvo» 2009, № 6.
- Zaval'nyuk I., *Syntaksychni odynytsi v movi ukrayins'koyi presy pochatku XXI stolittya: funktsional'nyy i prahmalinhvistychnyy aspekty*, Vinnytsya 2009.

ПРО АВТОРІВ

Олександр Межов – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та лінгводидактики, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Lesya Ukrainka Volyn National University). **Вибрані публікації:** **Книги:** *Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: монографія*, Луцьк 2007; *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія*, Луцьк 2012. **Статті:** O Mezhov, N. Kostusiak, M. Navalna, *Cognitive-Discourse Parameters of Directive Speech Acts in Modern Ukrainian Language*. „Cognitive Studies/ Études cognitives” 2022, № 22, p. 1-15; *Приховані семантико-синтаксичні відношення в системі складносурядних речень сучасної української мови: лінгвістичний та лінгводидактичний аспекти*, «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)», 2024, № 48, с. 47-56; О. Межов, Н. Костусяк, М. Навальна, *Лексико-граматичні засоби експлікації психоемоційних станів у сучасних українських медіатекстах воєнного періоду*, „Slavia Orientalis” 2024, t. LXXIII, nr 2, s. 111-127.

ORCID:0000-0002-5299-417X

Email: mezhov.oleksandr@vnu.edu.ua, mezhov@ukr.net

Наталія Костусяк – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри – професор кафедри української мови та лінгводидактики, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Lesya Ukrainka Volyn National University). **Вибрані публікації:** **Книги:** *Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників: монографія*, Луцьк 2002; *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: монографія*, Луцьк 2012; Н.М. Костусяк, *Лінгвостилістичні та прагматичні особливості неодериватів та неографізмів періоду російсько-української війни*, [в:] *Досвід війни. Медійно-дискурсивний простір сучасної України: монографія*, Warszawa 2024, s. 43-58. **Статті:** Н. Костусяк, М. Навальна, О. Межов, *Вербальні ідентифікатори ворога: культуромовні й деестетизовані моделі*, „Slavia Orientalis” 2023, vol. LXXII, № 4, s. 893-905; N. Kostusiak, I. Konstankevych, N. Shulska, N. Bukina, I. Pavlyuk, V. Iaruchyuk, O. Mitchuk, O. Shumenko, N. Oliinyk, Yu. Reznichenko *Poetry on Military Subjects in Modern Media Space: Linguistic-Cognitive and Modal-Pragmatic Interpretation*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2024, vol. 14, issue 2, spec. issue XLIII, p. 45-50.

ORCID: 0000-0002-9795-6038

Email: kostusyak.nataliia@vnu.edu.ua, nat_kostusyak@ukr.net

Марина Навальна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри журналістики та мовної комунікації, Національний університет біоресурсів і природокористування України (National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine). **Вибрані публікації:** **Книги:** *Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст.: монографія*, Київ 2011; *Лексика української газетної періодики початку XXI ст.: джерела поповнення та стилістичне використання: монографія*, Переяслав-Хмельницький 2018; Т. Левченко, М. Навальна, *Динаміка субстандартної лексики в українському медійному дискурсі: монографія*. Переяслав 2022. **Статті:** М. Navalna, N. Kostusiak, O. Mezhov, *Functional-Cognitive Characteristics of Interrogative Utterances in Modern Ukrainians*,

„Cognitive Studies / Études cognitives” 2021, № 21, p. 1-14; M. Navalna, N. Kostusiak, O. Mezhov, L. Marchuk, O. Buhaiova, S. Novoseletska, N. Shapran, T. Khomych, T. Musiichuk, V. Bobkov, *Grapho-barbarisms in the headlines of Ukrainian media texts*, “AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2024, vol. 14, Issue 2, Spec. Issue XLIV, p. 59-66.

ORCID: 0000-0002-5064-3122

Email: mnavalna@gmail.com

Олена Денисевич (Olena Denysevych)

Житомир, Вища школа соціальних досліджень Інституту філософії та соціології
Польської академії наук

Антоніна Плечко (Antonina Plechko)

Житомир, Поліський національний університет

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПОНЯТТЯ БЕЗПЕКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ

Psycholinguistic View of the Concept of *Security* in the Ukrainian Language Consciousness

ABSTRACT: The article presents the results of a study conducted during October – December 2022 with Ukrainian respondents. The associative fields of three stimulus words SAFETY, SHELTER, and the stimulus phrase “CLOSE THE SKY!” are analyzed: with the help of a free associative experiment. The structure of associative fields and their semantic content are determined, and a comparative analysis of the associative and lexical meaning of concepts is carried out. Actual semantic connections and meanings of stimulus words of respondents are revealed. The presented data in intelligence confirm that associative responses to specific words-stimuli reflect the experience of the language community during the Russian-Ukrainian war in 2022.

KEYWORDS: Russian-Ukrainian war, an associative field, a stimulus word, a reaction, a lexical meaning, an associative meaning.

Вступ

Рік 2022 став роком страшних випробувань у житті українців. Після деякого оніміння, безпорадності та жаху, з яким раптово зіткнулися українці, кожен зі свого боку почав боротися, досліджувати, писати, захищати свою землю та гідність перед російською навалою. Науковці у свій спосіб ангажуються у цю боротьбу. Все, що відбувається залишає слід на нашій свідомості, фізичному та психічному здоров'ї. Науковцям важливо стати на захист людини і всіляко допомагати у подоланні зла. Так, з'явилась збірна праця, особливий випуск Східноєвропейського журналу з пси-

холінгвістики» *Language and War*¹. У вступній статті до цього випуску Джошуа К. Гартсгорн роздумує про внесок науковців-психолінгвістів у ситуації, коли людство знову опиняється перед загрозами жорстоких війн, і наскільки актуальна наука в цих умовах. Професор наголошує, що накопичення знань важливі у тому випадку, коли існує і функціонує безпечне суспільство.

Саме безпека, як головніша складова здатного функціонувати суспільства, стає **об'єктом** вивчення у нашому дослідженні. Ми хочемо зосередити нашу увагу на значенні поняття безпека та пов'язаних з ним понять, вивчення яких стає можливим завдяки такому методу дослідження, як вільний асоціативний експеримент.

Теперішнє українське суспільство переживає багато болючих змін, які також помітні на рівні семантики. Наприклад, якщо до війни слово тривога сприймалось українцями насамперед, як «неспокій, збентеження, викликані якимсь побоюванням, страхом перед чимось, передчуттям неприємного, небезпечного», а також «хвилювання, переживання, що порушують душевний спокій»², то з часів війни тривога сприймається найперше у значенні повітряної небезпеки. Тут спостерігаємо процес актуалізації певного значення під впливом політичних та історичних подій.

Предметом дослідження у цій розвідці є слова-стимули БЕЗПЕКА, УКРИТТЯ та слоган ЗАКРИЙТЕ НЕБО! Ці стимули безперечно об'єднує поняття безпеки. При аналізі слів-стимулів виявився зв'язок між стимулами БЕЗПЕКА та УКРИТТЯ у вигляді так званої дзеркальної реакції. Слово-стимул УКРИТТЯ має реакцію безпека, як найбільш поширену в асоціативному полі українських респондентів з повторюваністю 28 разів. А також *безпека* є другою за частотністю реакцією на слово-стимул ЗАКРИЙТЕ НЕБО! із повторюваністю 14 разів.

Мета нашого дослідження – відтворити когнітивну структуру асоціативного значення слів-стимулів БЕЗПЕКА, та пов'язаного із ним слова-стимулу УКРИТТЯ та словосполучення ЗАКРИЙТЕ НЕБО!, на їх прикладі яких простежимо вплив подій на мовну свідомість респондентів.

Проблема впливу подій на мовну свідомість через історичні, політичні та економічні процеси в суспільстві неодноразово ставала предметом досліджень українських та зарубіжних мовознавців. Наприклад, науковиця Ірина Орел аналізує зміни оцінки образу як компонента ціннісної картини світу, переоцінки його ознак. Вибір інших ознак для категоризації ціннісної картини світу дослідниця пов'язує з історичними подіями, геополітичними та політичними змінами, економічними чинниками, соціальними чинниками, що спричиняють зміну суспільної свідомості, культурними чинниками, впливом інтернет-ресурсів, вплив інших культур, міжнародною взаємодією³.

¹ *Language and War*, „East European Journal of Psycholinguistics” 2022, t. 9, № 2 (Special Issue), [in:] <https://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/issue/view/19> (17.10.2023).

² *Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980)*, [в:] <http://sum.in.ua/s/tryvogha> (17.10.2023).

³ І. Орел, *Вплив ціннісної картини світу на розвиток семантики фразеологізмів*, „Slavia Orientalis” 2022, t. LXXI, № 2, с. 335.

Дослідниця Марія Ольхович-Новосадюк у своїй розвідці зауважує, що асоціативні експерименти допомагають вивчати мовну картину світу носіїв мови та лінгвокультуру⁴. Виходить, що респондент, стаючи учасником асоціативного експерименту стає творцем значення слова, відображає нові смисли, додаючи свої власні. У такий спосіб, висловлюючи свої переживання та досвід, які є спонукувані словом-стимулом, опитуваний стає активним учасником в оцінці та аналізі подій через слово-стимул, намагаючись проаналізувати те, що відбувається, дати цьому свою назву і свою інтерпретацію. Якщо реакція збігається з кількома учасниками експерименту, то вона стає ядерною, такою, що містить домінантне асоціативне значення. Ядерна реакція певною мірою свідчить про стереотипність мислення⁵, а з іншого боку є тим, що об'єднує, робить зрозумілим для усієї мовної спільноти.

Значення – це ідея, яка може бути передана зі свідомості слухача шляхом втілення її у формі тієї чи іншої мови⁶. Асоціативне значення значною мірою несе в собі культурний відбиток і знаходиться під сильним впливом суспільства. Слова, що мають те саме значення, можуть мати відповідне асоціативне значення в різному соціальному контексті і виробляти різний комунікативний ефект. Тож вивчення асоціативного значення слів є важливим у міжкультурній комунікації⁷.

Асоціативний експеримент реєструє психологічне (асоціативне) значення слова. Водночас асоціативні слова набувають нового індивідуального значення, яке пов'язує когнітивну сутність досліджуваного об'єкта з образами, почуттями та ідеями, що існують у свідомості респондентів⁸. Асоціативні реакції можуть відображати культурний досвід, знання, набуті у певній соціальній спільноті та, звісно, інформаційний простір, який сьогодні має великий вплив на картину світу. Подивимось на асоціативне значення з погляду соціального та політичного контексту. Адже, саме асоціативне поле виявляє актуальні значення, пов'язані зі словом-стимулом.

⁴ М. Ольхович-Новосадюк, *Психолінгвістичні аспекти концепту радості в українській мові та культурі*, „Slavia Orientalis” 2022, t. LXXI, № 3, с. 611-624.

⁵ О. Денисенко, *Стереотипність реакцій в асоціативних полях слів-стимулів рекламної лексики*, «Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія: Філологія» 2022, № 12 (80), с. 20-25.

⁶ J.R. Hasibuan, *Associative meaning and communicative effect (meaning delivery)*, «Bahas» 2016, vol. 27, № 3, p. 364, [in:] <https://jurnal.unimed.ac.id/2012/index.php/bahas/article/view/5670> (01.10.2023).

⁷ C. Mao, *Associative Meaning in Social and Cultural Context*, [in:] *Proceedings of the 2nd International Conference on Science and Social Research (ICSSR 2013)*, [in:] <https://www.atlantispress.com/proceedings/icssr-13/7790>.

⁸ S. Lyubymova, *Associative experiment in the study of a sociocultural stereotype*, „Kalbų Studijos” 2020, p. 87.

Виклад основного матеріалу

У нашому дослідженні ми обрали вільний асоціативний експеримент як метод збору психолінгвістичних даних. В анкетуванні взяло участь 222 респонденти. Респонденти – українці, переважно Центральної України. Серед них 74 % жінки та 26 % чоловіки. Опитані віком від 18 до 34 років становлять 56 %, від 35 до 50 років – 31%, а більше 50 років – 13 %. Більшість опитаних (56 %) – молодь, це віддзеркалює мовну свідомість у перспективі. Вважається, що мовна свідомість формується до 25 років і це дозволяє виявити ядро асоціативного значення понять на найближчі роки. Можемо висловити припущення, що з появою Інтернету та швидкою поширюваністю та доступом до інформації, географічний чинник стає менш важливим. Істотну роль формуванні мовної свідомості відіграє інформаційне поле, в якому знаходиться реципієнт.

Найперше розглянемо **лексичне значення** слова безпека. В українському тлумачному словнику 'безпека' має значення: «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує»⁹. Польські дослідники у монографічній праці *Bezpieczeństwo w teorii i badaniach naukowych* розглядають різні тлумачення цього поняття і наголошують, що поняття безпека часто розуміють лише як відсутність загроз, що й бачимо в українській лексикографічній праці. Таке тлумачення цього поняття є недостатнє і досить вузьке. Польські науковці висловлюють думку, що в умовах глобалізації *безпека* є основним фактором, що визначає майбутнє виду *homo sapiens*, однак лише в тому разі, якщо сприймається найчастіше як відсутність ризиків, а також з урахуванням необхідності постійного розвитку суб'єкта в особистому та структурному вимірі¹⁰.

У своїй статті Марина Білоцерківець досліджує концепт безпеки у порівнянні з англійськими словами *safety* та *security* і підкреслює, що в українській мові зазвичай важко «розвести» соціально-гуманітарне або воєнно-політичне розуміння безпеки (яке в англійській літературі окреслює термін *security*) та його природничо-технічне розуміння (яке в англійській літературі окреслює термін *safety*)¹¹. В українській мові концепт безпека визначається як рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, довкілля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники¹².

⁹ Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980), [в:] <http://sum.in.ua/s/bezpeka> (06.11.2024).

¹⁰ *Bezpieczeństwo w teorii i badaniach naukowych*, red. B. Wiśniewski, Szczepiń 2018.

¹¹ М. Білоцерківець, *Концепти безпека / safety / security та їх психолінгвістична репрезентація в українській та англійській мовах*, с. 40, [в:] https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/12051/1/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%A1%D1%83%D0%BC%D0%B8.pdf.

¹² Там само, с. 42.

БЕЗПЕКА як слово-стимул увійшло до III тому *Українського асоціативного словника* Світлани Мартінек¹³. Реакції асоціативного поля поділено на чоловічі та жіночі. Дані, представлені у *Словнику* вказують, що перші найчастотніші реакції в асоціативному полі безпека як у жіночій, так і в чоловічій словниковій статті формуються подібно. Серед найчастотніших чоловічих реакцій – *'життя 9'* (де 9 – це кількість появи реакції в чоловічому асоціативному полі), *'дім 8'*, *'руху 8'*, а жіночих *'життя 14'*, *'руху 6'*. Спільною ядерною реакцією для чоловіків та жінок є реакція *'життєдіяльності'* (6 повторювань серед чоловічої групи респондентів та 8 – серед жіночої), а, от наприклад, реакція дім у чоловіків друга за частотністю, а у жінок з'являється на периферії лише з одним повторюванням.

У жіночому асоціативному полі, представленому у *Словнику* С. Мартінек, безпека ототожнюється з життям (найчастотніша реакція). Семантично реакції можна об'єднати у кілька груп: 1) це різні **напрями** та **сфери**, в яких безпека є важливою (реакції: *'руху 6'*, *'людини 3'*, *'дитини 1'*, *'здоров'я 1'*, *'соціальна 1'*, *'сім'я 1'*); 2) **відчуття**, які дає безпека (реакції: *'спокій 4'*, *'безпечність 1'*, *'впевненість 1'*, *'тепло 1'*, *'страх 1'*); 3) **атрибути безпеки** (реакції: *'ремінь 3'*, *'жилет 2'*, *'огорожа 1'*, *'вогнегасник 1'*, *'аптечка 1'*, *'контрацепція 1'*, *'презервативи 1'*); 4) **місця безпеки** (реакції: *'в школі 1'*, *'вдома 1'*, *'дім 1'*, *'дома 1'*, *'на дорозі 1'*, *'квартира 1'*).

У чоловічому асоціативному полі безпека розуміється як 1) **сукупність правил поведінки з вогнем** (*'пожар 3'*, *'вогонь 2'*, *'вогнегасник 1'*) та **безпека на дорозі** (*'руху 8'*, *'аварія 1'*, *'водіння 1'*, *'дорога 1'*, *'машина 1'*, *'на дорозі 1'*). Також частину реакцій можна згрупувати як такі, що несуть в собі **інформаційну безпеку** (*'антивірус 1'*, *'інформація 1'*, *'комп'ютерна 1'*, *'пароль 1'*) та **державну безпеку** (*'держави 1'*, *'країни 1'*, *'народна 1'*, *'території 1'*). **Установи та люди**, відповідальні за безпеку – *'міліція 2'*, *'СБУ 1'*, *'охоронець 1'*, *'пожежні 1'*. **Місцем безпеки** є *'дім 8'*, *'всюди 1'*, *'домівка 1'*, *'хата 1'*, *'міліція 1'*. Теж є сфера **відчуттів** – безпека дає *'захист 3'*, *'впевненість 1'*, *'задоволення 1'*, *'надійність 1'*, *'спокій 1'*, *'тепло 1'*.

Асоціативне поле слова-стимулу безпека (2022 р.)

Почнемо з розгляду українського асоціативного поля слова-стимулу БЕЗПЕКА. З початком війни українці втратили почуття безпеки, відчули наскільки важливо це поняття для нормального функціонування людини та держави. Виокремимо основні семантичні групи, які формують реакції в асоціативному полі. Кожна реакція подається з цифрою, що означає кількість повторювань в асоціативному полі.

Безпека – це **люди**: *'діти 7'*, *'рідні 5'*, *'сім'я 3'*, *'мама 1'*, *'друзі 1'*, *'вдома з сім'єю 1'*, *'всі рідні поряд 1'*, *'коли ти з рідними 1'*, *'всі живі 1'*, *'поряд зі мною*

¹³ С. Мартінек, В. Митьков, *Український асоціативний словник*, т. III: Від стимулу до реакції, Львів 2021, с. 43.

1'. Респонденти, які відчували безпеку в дитинстві, асоціюють її з 'сім'єю 3', мамою 1', або 'минулим 1'; також безпеку створюють 'обійми 1'.

Далі українці називаються **місця**, де можна знайти безпеку – 'Польща 4', 'закордоном 4', 'Європа 1', 'Швейцарія 1', 'в Польщі 1', 'далеко 1', 'там, де немає сирен 1', 'немає зараз ніде в Україні 1', також це – 'укриття 9' та 'бункер 1'.

Засоби для досягнення безпеки 'ЗСУ 10', 'ППО (протиповітряна оборона) 2', 'армія 1'. Безпека також залежить від правильної **поведінки**: 'виконання усіх правил поведінки в надзвичайних ситуаціях 1', 'дотримуватися 1', 'дотримуйся 1', 'правила 1', 'в наших руках 1'.

Безпека – це і є саме **життя**: 'життя 5', 'рятує життя 1', 'збереження життя 1', 'життя в рідній мирній країні 1', 'віра в подальше життя 1', 'життю нічого не загрожує 1', 'немає ніякої загрози для життя 1'. Безпеку також порівнюють із такими **почуттями**, як 'радість 3', 'надія 1', 'щастя 1', 'любов 1'. Безпека створює і дає 'захист 3', 'затишок 2', 'впевненість 1', 'надійність 1', 'сила 1'. Це просто 'тиша б', 'головне 3', 'потреба 2', 'треба робити все, щоб бути в безпеці 1', 'базова потреба 1'. Безпека – це щось дуже бажане: 'мрія 4', 'понад усе 4', 'добро 1', 'свобода 1', 'головне 1', 'найголовніше 1', та 'перш за все 1'. Безпека дорівнює 'здоров'я 1' та 'сон 1'.

В асоціативному полі також багато реакцій, які підкреслюють **відсутність безпеки**: 'важлива 2', 'немає 1', 'відсутність 1', 'відсутня 1', 'відносна 1', 'тимчасова 1', 'негарантована 1'.

В асоціативному полі знаходимо реакцію 'аптека' може бути скоріше фонетичною (звуковою) реакцією, але також аптека, як місце доступу до ліків, необхідних для життя, і є безпекою.

Слід зауважити, що в асоціативному полі 2022 року спостерігаємо ситуацію, коли респонденти замість відповісти одним словом, як просили в інструкції, відповідають словосполученнями, а то й цілими реченнями. Таке асоціювання можна пояснити бажанням висловитися, або ж стимул викликає різний спектр емоцій, переживань, який не вдається описати одним словом, іноді респондент намагається розповісти цілу історію.

В асоціативному полі мало оцінних емоційних реакцій, як негативних, так і позитивних. Конотації передаються кількома реакціями 'якщо вся русня здохне 1', 'любимо ЗСУ 1', 'добре 1', 'гарна штука 1'. Зазвичай українці схильні до емоційного реагування, про що свідчать попередні дослідження¹⁴. Таку асоціативну поведінку можна пояснити складністю та серйозністю самого слова-стимулу. Війна, яка забирає безпеку, не дає нормально функціонувати. Безпека – це базова психологічна потреба людини, без якої важко уявити собі повноцінне життя.

¹⁴ О. Денисевич, Телебачення як предмет психолінгвістичного аналізу, «Вісник книжкової палати» 2019, № 4, с. 43-45; О. Денисевич, Стереотипність реакцій в асоціативних полях слів-стимулів рекламної лексики, «Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія: Філологія» 2022, т. 12 (80), с. 20-25.

Отже, в українській мовній свідомості 2022 року **безпека** – це : 1) **люди**: 'сім'я І', 'друзі І', 'діти І', 'коли ти з рідними І', 'всі разом І', 'вдома з сім'єю І'; 2) **місце**: 'дім І3', 'Польща І', 'закордоном І', 'Європа І', 'Швейцарія І', 'укриття І', 'бункер І'; 3) **відчуття та почуття**: 'комфорт І', 'тепло І', 'затишок І', 'надія І', 'щастя І', 'любов І'; 4) **правильна поведінка**: 'виконання усіх правил поведінки в надзвичайних ситуаціях І', 'дотримуватися І', 'правила'; 5) **засоби**: 'армія б', 'ЗСУ І', 'ТПО І'. Безпека як бажана й найголовніша потреба людини та держави: 'мрія І', 'добро І', 'свобода І'.

Зв'язок між стимулом та реакцією

У нашому дослідженні стимульний список складав 50 слів, пов'язаних ключовими поняттями, які змінили життя українців з початком війни. Серед них такі слова-стимули, як ВІЙНА, МОВА, УКРИТТЯ, СОЛІДАРНІСТЬ, МИР. У вільному асоціативному експерименті може виявлятися, що слово-стимул може викликати реакцію, яка також є словом-стимулом в експерименті. Так трапилось зі словом стимулом БЕЗПЕКА та УКРИТТЯ. На слово-стимул УКРИТТЯ отримали найбільш повторювану реакцію безпека в асоціативному полі, тобто асоціативний експеримент виявив тісний зв'язок цих слів-стимулів, що виявляється на рівні ядерної реакції. Такий тип реакції називають дзеркальною. На слово-стимул УКРИТТЯ отримали ядерну реакцію *безпека* з повторюваністю 28 разів і це є найбільш частотна реакція асоціативного поля. В асоціативному полі безпека також знаходимо реакцію 'укриття', однак вона вже належить до периферії в структурі асоціативного ядра і має частотність – 9.

Тобто виходить, що *безпеку* не може забезпечити *укриття*, але в асоціативному розумінні *укриття* повинно найперше надавати *безпеку*.

Розглянемо лексичне значення слова *укриття*: 1) «дія за значенням укрити і укритися» та 2) «місце, яке служить або може служити кому-, чому-небудь захистом, прикриттям / Спеціальна споруда, окоп і т. ін., зроблені для захисту людей, техніки від бомб, снарядів тощо»¹⁵. Отже, можемо виокремити три компоненти: **дія, місце та споруда**.

Проаналізуємо асоціативне поле, який з цих компонентів буде домінувати у слові-стимулі УКРИТТЯ. Насамперед згадаємо, що найчастотнішою реакцією є *безпека* з повторюваністю 28 разів. Цей компонент значення відсутній в лексичному тлумаченні терміну. Частина реакцій асоціативного поля можемо згрупувати навколо значення слова-стимулу укриття як **місця**: 'підвал 26', 'бункер 4', 'погріб 4', 'бомбосховище 3', 'дім 3', 'вдома 2', 'безпечне місце 2', 'ковдра 2', 'метро І', 'підвал без вентиляції І', 'прихисток І', 'сховище І', 'підвальне приміщення І', 'коридор І', 'купол І', 'місце захисту І', 'мост (у значенні міст) І', 'ПТУ (професійно-технічне училище) І'. Реакція 'калідор)' (містить емоційний відтінок:

¹⁵ Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980), [в:] <http://sum.in.ua/s/ukryttja> (06.11.2023).

написана з емотиконом-дужкою та відноситься до слів фонетично деформованих, які іноді вживають у побутовому мовленні. Реакція, яка теж може бути розглянута, як і місце, так і емоційна конотативна реакція: *'погріб з картошкою, на якій спить моя дитина 1'*. Також до цієї семантичної сфери місця можемо віднести реакції: *'знайомі 1', 'хто, де може і під чийм захистом 1'*.

Реакції, які мають спрямованість на **дію**, можна поділити 2 групи: 1) функція-дія укриття: *'немає 7', 'не працює 2', 'не рятує 1', 'рятує 1'*; що дає укриття: *'захист 10', 'порятунок 3', 'захист від уламків 1', 'захист від ударів 1'* та 2) активна дія респондента щодо укриття, виражена в реакціях: *'ховатись 1', 'сховатись 1', 'тікати 1', 'бігти 1', 'наразі не ховаємось 1', 'не встиг 1', 'боротьба на перемогу 1'*. Також з вказівкою на дію і якою вона повинна бути віднесемо сюди ж реакцію *'швидко 1'*.

Реакції, які підкреслюють невідповідність укриття своєму призначенню: *'ілюзія безпеки 1', 'небезпека 3', 'ілюзія 2', 'завали 1', 'рулетка 1', 'терор 1'*. Частина реакцій описує слово-стимул укриття як матеріал, з якого укриття може бути зроблене: *'бетон 3', 'цегляні стіни (інтер'єр підвалу) 1'*.

Відчуття, які викликає укриття: *'страх 13', 'холод 7', 'паніка 3', 'сирість 2', 'тривога 2', 'надія 2', 'холодно 1', 'сумно 1', 'сум 1', 'темнота 1', 'нудно 1', 'шум 1', 'темрява 1', 'невідомість 1', 'безпорадність 1'*.

Кілька реакцій в асоціативному полі передають **причину**, через яку вони повинні використовувати укриття: *'бомба 2', 'бомби 1', 'вибух 1', 'атака 1', 'приліт 1'*.

З емоційних реакцій видно різні аспекти у ставленні до укриттів: 1) реакції, які називають чому вони використовують укриття: *'потрібно 2', 'безпека, але не до кінця 1', 'завжди потрібно в ньому знаходитися 1', 'це шанс залишитися живими 1', 'надія на збереження 1', 'безпечне місце для сну 1', 'врятує, треба значить треба 1', 'тимчасове спасіння 1'*. 2) частина реакцій підкреслює поганий стан укриттів: *'ненадійне 2', 'не скрізь обладнані належним чином (правда ж до війни ніхто не готувався тому мабуть так) 1', 'потрібне, але не надійне 1', 'захист, але з фобією, що це стане твоєю могилою 1', 'не завжди допомагає 1', 'майже відсутні в Україні 1', 'і не завжди воно допоможе 1', 'погано, я там не раз не був 1', 'не завжди позитивний відгук, невпевнена в їх безпечності 1', 'нісенітниця, місце в якому ми можемо сховатися від бомб, але не всі до нього йдуть, чи допоможе? 1', 'старі 1', 'небезпечні 1', 'не завжди надійне 1'*.

Аналіз реакцій також виявляє стан речей на момент проведення вільного асоціативного експерименту. Асоціативне поле слова-стимулу укриття виявляє багато реакцій, які описують ставлення до слова-стимулу. Це слово з пасивного вжитку перейшло в активний, часто з'являється в мас-медійному дискурсі. З 24 лютого 2022 року для українців укриття стало частиною їх повсякденного життя.

Асоціативне поле стимулу **УКРИТТЯ** складають такі семантичні групи, як **дія, місце, відчуття, причина** та значну частину становлять **емоційні реакції** з нейтральним та негативним забарвленням. Звісно, це слово-стимул не викликає і рідко може викликати позитивні реакції.

Загальна кількість різних реакцій в українському асоціативному полі слова-стимулу УКРИТТЯ становить 101.

Із безпекою в сприйнятті українців пов'язаний також слоган-стимул, який ми залучили до експерименту «ЗАКРИЙТЕ НЕБО!». Це звернення українського народу до представників НАТО та США, яке часто лунає в українських засобах ЗМІ. Також це гасло часто згадувалось у промовах президента України В. Зеленського та президента США Дж. Байдена з початку березня 2022 року в різних варіантах «Закрийте небо над Україною!» та інші.

Термін «закрите небо» є міжнародною заборонаю на польоти над Україною військових літаків та обстріли крилатими ракетами. Пряме розуміння цього лексичного значення наявне в реакціях асоціативного поля, але також ми маємо реакції, які підтверджують думку, яку озвучували політичні експерти про неможливість виконання цього завдання: «закрите небо — це потужна військова система активної багатопланової оборони НАТО проти балістичних ракет та ударних бойових літаків Active Layered Theater Ballistic Missile Defence (ALTBMD)» і що такий хід подій небезпечний для світової безпеки, оскільки буде сприйнятий керівництвом російської федерації, як початок Третьої світової війни. Ця позиція також представлена у реакціях респондентів в асоціативному полі. Нагадаємо, що найбільш активно цей слоган поширювався в різних медіа України з початку повномасштабної війни, а саме в березні. Експеримент проводився в жовтні-грудні 2022 року. Гасло, як висловлена у стислій формі ідея, політична вимога, завдання; заклик; умовний знак для дії викликав і відповідні реакції з закликом до відповідних дій¹⁶.

Найповторюваніша реакція 'НАТО 16', далі 'безпека 14' та 'допомога 8'.

Цей особливий стимул-слоган викликав реакції, які б ми могли поділити на дві більші семантичні групи: **прохання** та **розчарування** в неможливості його виконання. Інші семантичні зв'язки, які утворюють реакції у зв'язку зі стимулом. Спершу наведемо **час**. Тут наявні реакції, які вказують конкретний час: '24 лютого 1', 'березень 1', 'зараз 1', 'ніч 1' та інші реакції називають, як швидко виконати дію: 'негайно 2', 'швидше 1', 'терміново 1', 'нареши 1'. **Причина** об'єднує реакції, які є результатом війни та порушенням безпеки: 'війна 7', 'літаки 4', 'ТПО 4', 'літак 3', 'ракети 3', 'ракета 2', 'ворог 2', 'обстріл 1', 'зенітка 1', 'проти ракет 1', 'бомбардування 1'. Кілька реакцій вказують на **місце**: 'Україна 7', 'над Україною 6', 'Україні 3', 'Маріуполь 2', 'тут 1', 'над головою 1'. Реакції, що формують **фразеологічний зв'язок**, називають інший слоган у відповідь на реакцію: 'pray for Ukraine! 1', 'ні ракетним обстрілам! 1', 'я не я, хата не моя 1', є перекладом стимулу: 'Close the sky! 1' та поясненням стимулу: 'вишук 1', 'заклик 1', 'гасло 1', 'залізний купол 1', 'повітряний простір 1', 'військова допомога 1', 'патування літаків 1', 'немає ракетних авіаударів 1', 'бо ми не можемо 1', 'це врятує нам життя 1', 'купол 1', 'вимога 1'.

¹⁶ Що означає термін «закрите небо» й чому НАТО не «закриває» небо над Україною?, [в:] <https://armyinform.com.ua/2022/03/05/shho-oznachaye-termin-zakryte-nebo-j-chomu-nato-ne-zakryvaye-nebo-nad-ukrayinoyu/> (20.11.2023).

Цікаво формуються реакції, які в собі містять **діяльнісний** компонент. Лінгвістично вони виражені дієсловами наказового способу: *'відкрийте 1', 'ховайтесь 1', 'закрийте! 1', 'допоможіть 1!', 'рятуйте 1'*; іменниками: *'крик 6', 'будь ласка 4', 'захист 4', 'крик по допомогу 3', 'оборона 1', 'мольба' 1, 'охорона 1', 'порятунок 1', 'крик душі 1', 'допомога Україні 1'*; віддієслівними іменниками: *'прохання 6', 'очікування 1'* та іншими формами дієслів: *'благаю 5', 'прошу 1', 'закрити очі 1', 'надіятись на Бога 1'*. Реакції, які називають **конкретні установи, країни та особи**, до яких спрямоване гасло ЗАКРИЙТЕ НЕБО!: *'Європа 1', 'ООН 1', 'ЄС 1', 'США 1', 'президент 1', 'Столтенберг 1', 'ангели Господні 1'*.

Всі реакції асоціативного поля є воанням про допомогу у наданні безпеки і рятуванню життів українців. **Емоційні реакції з негативною оцінкою**, в якій респонденти переконані в марності цього слогану: *'даремні прохання світу 2'; 'не закриють 2'; 'ї не чують 1'; 'не закрито 1'; 'це неможливо 1'; 'це можливо? 1'; 'пустий звук 1'; 'бездіяльність НАТО 1'; 'безглуздо'; 'нереальність'; 'їм все одно'.* **Відчуття**, які відображені в реакціях – це *'надія 5'; 'мир 3'; 'спокій 2'; 'розпач 2'; 'відчай 2'; 'щастя 1'; 'чудо 1'; 'біль 1'; 'жახ 1'; 'страх 1'; 'паніка 1'; 'біда 1'; 'небезпека'.*

Висновки

Найчастотніші реакції вказують на актуальне значення слова в період проведення вільного асоціативного експерименту.

Асоціативне розуміння безпеки українцями в теперішніх умовах (асоціативне поле, сформоване на кінець 2022 року) – це є насамперед відсутність ризиків, що виявляється в реакціях *'спокій 25', 'укриття 9', 'тиша 6', 'життя 5', 'понад усе 4', 'голове 3'*. Тобто в стані війни про безпеку мислять, як про потребу, як стан без загроз для життя, як це фіксує й український тлумачний словник. Сприйняття безпеки у ширшому значенні (як можливість розвитку в особистому та структурному вимірі) є неможлива, оскільки поки не задоволена ця базова потреба безпеки. Українці підкреслюють в реакціях про відсутність безпеки у їхньому житті – *'немає 3', 'відсутня 2', 'відносна 2', 'тимчасова 1', 'далеко 1'* тощо.

При аналізі слів-стимулів виявився зв'язок між стимулами БЕЗПЕКА та УКРИТТЯ у вигляді так званої дзеркальної реакції: на слово-стимул укриття отримали ядерну реакцію *'безпека 28'*, а на слово-стимул БЕЗПЕКА знаходимо реакцію *'укриття 9'*. Також безпека є другою за частотністю реакцією на слово-стимул ЗАКРИЙТЕ НЕБО! із повторюваністю 14 разів. Асоціативне поле стимулу БЕЗПЕКА наповнене такими семантичними групами: **люди, місце, відчуття та почуття, правильна поведінка, засоби** тощо. Асоціативне поле стимулу УКРИТТЯ має такі семантичні групи, як **дія, місце, відчуття, причина, оцінка та емоційні реакції** з нейтральним та негативним забарвленням. Асоціативне поле слогану ЗАКРИЙТЕ НЕБО! формують реакції з семантичним зв'язком: **прохання, розчарування в неможливості його виконання, сфера причини, місце, конкретні установи, країни та особи.**

Список стимулів, обраний для асоціативного експерименту, важкий, пов'язаний з негативний досвідом та асоціаціями. З іншого боку, таке дослідження допомагає зафіксувати цей досвід. Асоціативне поле не лише має асоціативне значення, але також відображає певний історичний та психічний відбиток часу. Те, що реакції українців зазвичай є більшими, ніж одне слово, на наш погляд, може свідчити про: по-перше, важке слово-стимул, реакцію на який складно вмістити в одну словесну асоціацію; по-друге, бажання комусь переповісти свій досвід, бажання висловитися і бути почутим.

Дослідження показує, як все, що відбувається у світі, віддзеркалено у нашій свідомості, у який спосіб слова та значення окреслюють наші переживання та досвід, як формується асоціативне значення понять через призму українського та польського інформаційного простору, виявляє спільне та відмінне у переживанні важких подій сьогодення.

References

- Akademichnyy tlumachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy*, (1970-1980), [v:] <http://sum.in.ua/s/>.
Bezpieczeństwo w teorii i badaniach naukowych, red. B. Wiśniewski, Szcztyno 2018.
- Bilotserkovets M., *Kontsepty bezpeka / safety / security ta yikh psykholinhvistychna reprezentatsiia v ukraïnskii ta anhliiskii movakh*, [v:] https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/12051/1/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%A1%D1%83%D0%BC%D0%B8.pdf.
- Denysevych O., *Telebachennya yak predmet psykholinhvistychnoho analizu*, «Visnyk knyzhkovoyi palaty» 2019, № 4.
- Denysevych O., *Stereotypnist' reaktsiy v asotsiatyvnykh polyakh sliv-stymuliv reklamnoyi leksyky*, «Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya» 2022, Seriya «Filolohiya», 12 (80).
- Zasyekin S., Kuperman V., Hlova I., & Zasyekina L., *Rozpovidi pro viynu v sotsmerezkhakh: osobystyy dosvid perezhyvannya rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny*, «Skhidnoyevropeys'kyy zhurnal psykholinhvistyky» 2022, t. 9 (2).
- Zelens'kyy V., *Do amerykantsiv: Zakryte nebo. Zakhystit' ukrayintsiv vid teroru. Khiba tse zavelyke prokhannya?*, [v:] <https://www.liga.net/ua/politics/opinion/k-amerikantsam-zakroyte-nebo-zaschitite-ukraintsev-ot-terrora-razve-eto-bolshaya-prosba>.
- Kaspruk V., *Prezydent Dzho Bayden – zakryte nebo nad Ukrainoyu*, [v:] <https://glavcom.ua/columns/kaspruk/prezident-dzho-bayden-zakriyte-nebo-nad-ukrajinoyu-826157.html>.
- Ol'khovych-Novosadyuk M., *Psykholinhvistychni aspekty kontseptu radist' v ukrayins'kii movi ta kul'turi*, „Slavia Orientalis” 2022, t. LXXI, № 3.
- Orel I., *Vplyv tsinnisnoyi kartyny svitu na rozvytok semantyky frazeolohizmiv*, „Slavia Orientalis” 2022, t. LXXI, № 2.
- Shevchenko V., *Shcho oznachaye termin «zakryte nebo» y chomu NATO ne «zakryvaye» nebo nad Ukrainoyu*, [v:] <https://armyinform.com.ua/2022/03/05/shho-oznachaye-termin-zakryte-nebo-j-chomu-nato-ne-zakryvaye-nebo-nad-ukrainoyu/>.
- Hartshome J., *Vid redaktora: Polityka – tse ne vydovyschnyy sport: shchodo roli psykholinhvistiv u dobu hlobal'noyi kryzy*, «Skhidnoyevropeys'kyy zhurnal psykholinhvistyky», 9 (2), [v:] <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.2.har>.

- Hasibuan J.R., *Associative meaning and communicative effect (meaning delivery)*, «Bahas» 2016, vol 27, № 3, [in:] <https://jurnal.unimed.ac.id/2012/index.php/bahas/article/view/5670>.
- Lyubymova S., *Associative experiment in the study of a sociocultural stereotype*, «Kalbu Studijos» 2020, [in:] <https://www.researchgate.net/publication/342632926>.
- Mao C., *Associative Meaning in Social and Cultural Context. Proceedings of the 2nd International Conference on Science and Social Research*, 2013.
- Martinek S., Mitkov V., *Ukrainskyi asotsiatywnyi slovnyk*, t. III. *Vid stymulu do reaktsii*, Lviv 2021.
- Słownik języka polskiego*, [w:] <https://sjp.pwn.pl/slowniki/schron.html>.
- Stańczyk J., *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa 1996, s. 15.
- Stańczyk J., *Wielowymiarowość bezpieczeństwa – zarys problematyki*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a proces wsparcia społecznego*, (red.) J. Dębowski, E. Jarmoch, A. W. Świdorski, Siedlce 2007.
- Stawnicka J., *Dyskurs o bezpieczeństwie z perspektywy lingwosecuritologii*, Katowice 2016.
- Special Issue “Language and War” (2022), t. 9, № 2, [in:] <https://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/issue/view/19>.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Олена Вікторівна Денисевич – кандидат філологічних наук, доцент, запрошений дослідник Вищої школи соціальних досліджень Інституту філософії та соціології Польської академії наук. **Публікації: статті:** *Психолінгвістична інтерпретація концепту ДІМ: українські реалії*. «Записки з українського мовознавства» 2024, № 31; *Специфіка структури асоціативних полів рекламної лексики*, [в:] *Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistic*, Переяслав-Хмельницький, 2016, Вип. 20 (2), с. 30-38; *Психолінгвістичний аналіз асоціативного поля слова-стимулу ІНТЕРНЕТ*, [в:] *Образ: науковий журнал*, Суми; Київ, 2019, вип. 1 (30), с. 45-51; *Усна історія як засіб реконструкції мовної картини світу поляків Житомирщини*, [в:] *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2021, вип. 44, т. 2, с. 101-107; *Język polski i kultura dla Ukraińców: studia psycholingwistyczne*, [в:] *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukraińoznawcze Studia Naukowe*, 2022, вип. 3, т. 6, s. 15-20; *Стереотипність реакцій в асоціативних полях слів-стимулів рекламної лексики*, [в:] *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*, Острог: Вид-во НаУОА, 2021, вип. 12 (80), с. 20-25.

ORCID: 0009-0008-4371-136X

Email: o.denysevych@gmail.com

Антоніна Андріївна Плечко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов; Поліський національний університет (Polissia National University). **Публікації: статті:** *Народна метеорологія в середньополіських віруваннях*, «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (Мовознавство): збірник наукових праць» Вінниця 2019, вип. 29, с. 102-112; *Поліські легенди про Всесвітній потоп*, «Лінгвістика: збірник наукових праць» 2019, № 1 (40), Старобільськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, с. 46-54; *Календарна обрядовість (Благовіщення, Здвиження та Покрова) у землеробстві жителів Середнього Полісся*, «Науковий вісник Ужгородського університету, Серія «Філологія»

2021, вип. 2 (46), с. 187-192; А.А. Плечко, О.В. Денисевич, *Вірування про середньополіську вишивку*, «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія» 2022, вип. 13 (81), с. 316-320; *Номінація корисних копалин у середньополіських говірках*, «Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки» 2022, вип. 2 (97), с. 159-168.

ORCID: 0000-0002-4739-0750

Email: antoniaukr40@gmail.com

RECENZJA

ŻYWIOŁY. MOTYW POWIETRZA W LITERATURZE, KULTURZE I SZTUCE, red. K. Okroj, S. Pavlenko, M. Rzeczycka, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2024, ss. 175.

Recenzowana książka to czwarta monografia wieloautorska z opublikowanej przez Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego serii, poświęconej obecności żywiołów w literaturze, kulturze i sztuce¹. Tomy te są pokłosiem konferencji naukowych, organizowanych w latach 2016-2022 przez Zakład Rosjoznawstwa, Literatury i Kultury Rosyjskiej Instytutu Rusycystyki i Studiów Wschodnich UG. Monografia *Żywioły. Motyw powietrza w literaturze, kulturze i sztuce* tematycznie wpisuje się we wskazane – cykliczne – interdyscyplinarne przedsięwzięcie gdańskiego ośrodka naukowego jako kontynuacja jego kulturowo-literaturoznawczych tradycji. Warto też podkreślić, że stanowi ona solidny wkład w popularny w Polsce w ostatnich latach nurt badań nad szeroko pojętą problematyką sił przyrody oraz nad ich obecnością w różnych sferach ludzkiego życia. Uwidacznia się on w działalności, również konferencyjnej, innych ośrodków naukowych, a także w publikacjach (w tym monograficznych), poświęconych żywiołom i związanym z nimi motywom. Recenzowana pozycja niewątpliwie rozwija literacką, językową, kulturową, a także filozoficzno-religijną perspektywę studiów nad żywiołem powietrza jako jednym z niezbędnych warunków ludzkiej egzystencji.

Niezbyt obszerna, bo licząca 175 stron, monografia zaskakuje bogactwem i różnorodnością treści. Składa się na nią 15 artykułów. W znacznej większości są to prace literaturoznawcze i kulturoznawcze, w mniejszej liczbie – teksty, prezentujące badania

¹ Zob. poprzednie: *Żywioły. Motyw ognia w literaturze, kulturze i sztuce*, red. K. Arciszewska, U. Patocka-Sigłowy, Gdańsk 2018; *Żywioły. Motyw wody w literaturze, kulturze i sztuce*, red. I. Hubicka, S. Pavlenko, K. Arciszewska-Tomczak, Gdańsk 2020; *Żywioły. Motyw ziemi w literaturze, kulturze i sztuce*, red. L. Kalita, D. Oboleńska, U. Patocka-Sigłowy, Gdańsk 2022.

nad językiem oraz glottodydaktyką. Są one poprzedzone solidnym, dobrze skonstruowanym wstępem pt. *Czwarty...*, napisanym przez Kingę Okroj, Svetlanę Pavlenko i Monikę Rzeczycką. Uzasadniając potrzebę studiów nad powietrzem – żywiołem, który cechuje wieloznaczność, ambiwalencja i „istotny potencjał kulturotwórczy”, autorki odwołują się m.in. do niezwykle istotnej w tym kontekście i wciąż aktualnej refleksji metodologicznej Gastona Bachelarda.

Tom otwiera interesujący artykuł Anny Marchewki *Motyw powietrza i wiatru w „Dziejach” Herodota*. Zgodnie z zawartą w tytule zapowiedzią poświęcony jest znaczeniu i funkcjom motywu powietrza oraz innych, mieszczących się w jego polu semantycznym (takich jak burza, wiatr itp.), we wspomnianym dziele greckiego historyka w kontekście mitologii, a także filozofii starożytnej. Ciekawy i również prezentujący wysoki poziom merytoryczny jest tekst Marii Sibińskiej pt. *Etnogenetyczny mit Saamów: wiatr jako metafora sił witalnych w poemacie „Konkury syna Słońca w krainie olbrzymów”*. Autorka dokonuje w nim analizy motywu powietrza (wiatru), obecnego w poemacie o Synach Słońca saamskiego teologa i poety Andersa Fjellnera. Wykorzystanie przez badaczkę narzędzi analitycznych wypracowanych w ramach etnogenezy pozwoliło jej wysnuć wniosek, że dany motyw jest w tekście „żywiołem patronującym powstaniu życia” i jako taki stanowi metaforę sił witalnych.

Anna Reglińska-Jemioł w tytule swojego artykułu stawia pytanie o to, czy żywioł powietrza można ujarzmić. Próbując na nie odpowiedzieć, dokonuje przeglądu wybranych polskich tekstów poetyckich, prozatorskich i dramatycznych epoki oświecenia. Obejmuje on również repertuar teatralny oraz baletowy tego okresu: autorka koncentruje się na widowiskach, w których powietrze odgrywało rolę „formotwórczą”. Podjęta i zaprezentowana na siedmiu (zaledwie) stronach tekstu problematyka jest zatem, jak widać, bardzo szeroka. W wyniku takiego doboru materiału Anna Reglińska-Jemioł zmuszona była w wielu miejscach ograniczyć się jedynie do zasygnalizowania pewnych, skądinąd interesujących, kwestii (takich jak, na przykład, motyw lotów balonem czy obraz powietrza jako żywiołu „nieprzewidywalnego i humorzastego”). Niewątpliwie selekcja materiału analitycznego oraz / lub zawężenie problematyki badawczej do jednego aspektu dałyby możliwość nieco głębszego namysłu nad sformułowanym w tytule problemem, dzięki czemu podniosłoby wartość publikacji.

Analizie obrazu powietrza w zbiorze poetyckim Andrieja Murawjowa *Tauryda* poświęcony jest artykuł Anny Kościołek. Badaczka prezentuje ciekawą kontekstualną i zarazem „mitopoetycką”² interpretację wierszy, uwzględniając zaszyfrowane w nich odniesienia do mitologii i filozofii greckiej, do mitologii słowiańskiej, a także do *Biblii*.

Joanna Nowakowska-Ozdoba, z kolei, podjęła próbę pokazania – na wybranych przykładach – jakie funkcje pełnił obraz zamieci w rosyjskiej prozie XIX wieku, i cel ten z powodzeniem został przez nią zrealizowany. Tekst Agnieszki Lis-Czapigi po-

² Zob. И.П. Смирнов, *Место „мифопоэтического” подхода к литературному произведению среди других толкований текста (о стихотворении Маяковского „Вот как я сделался собакой”)*, [в:] *Миф – фольклор – литература*, под ред. В.Г. Базанова, Ленинград 1978, с. 86-203.

święcony jest funkcjonowaniu fenomenu powietrza i związanych z nim motywów w twórczości przedstawicieli pierwszej fali emigracji rosyjskiej, należących do praskiego stowarzyszenia literackiego „Skit”. Analiza przykładowych wierszy pozwoliła badaczce wysnuć wnioski, że w liryce poetów „Skitu” powietrze jest żywiołem ambiwalentnym o bogatych znaczeniach symbolicznych.

Ciekawy i nowatorski jest artykuł Anny Chudzińskiej-Parkosadze *Motywy powietrzne w powieści Wiktora Pielewina „Empire V”*. Autorka koncentruje swoją uwagę badawczą na dwóch motywach: lotu i wtajemniczenia, wpisujących się w „groteskowy kod” utworu i pokazujących, że symbolika powietrza ujawnia się w nim na kilku poziomach. Kolejna publikacja – autorstwa Tatiany Kopac – zawiera rozważania na temat dwóch powieści Jewgienija Wodołazkina: *Авуамоп* i *Брусбен*. Badaczka analizuje drogę do przemiany i sukcesu ich głównych bohaterów, uwzględniając obecne w obu utworach reminiscencje powietrzne.

Czytając artykuł Marty Rasielewskiej *Obraz Lilith na przestrzeni wieków. Analiza na podstawie powieści „Kocham cię, Lilith” Radosława Raka* odnosi się wrażenie, że niezupełnie wpisuje się on w tematykę tomu. Znajdujemy w nim bowiem interesującą refleksję na temat funkcjonowania figury Lilith w postmodernistycznej powieści R. Raka, lecz, niestety, związek tej postaci z żywiołem powietrza został zaledwie zasygnalizowany.

Coś złego wisi w powietrzu... Sztuka w czasach zarazy (na przykładzie wybranych dzieł) to tytuł artykułu Zofii Krasnopolskiej-Wesner, prezentującego historyczno-kulturowy przegląd obecności tematu powietrza morowego (zarazy, epidemii) w przykładowych dokumentach, dziełach literackich, ikonograficznych oraz na ołtarzach. Postaci anioła – istoty, która dzięki atrybutowi skrzydeł przynależy do sfery powietrznej – dedykowany jest tekst Ewy Szkudlarek. Autorka pokazuje kreacje anioła przydrożnego w tryptyku Jacka Malczewskiego *Za aniołem*. Odwołując się również do innych tekstów kultury: literackich, filmowych, czy instalacji Anny Mizerackiej, udowadnia, że przywoływanie w nich motywu anioła przydrożnego „łączy się z silną potrzebą pocucia bezpieczeństwa, a zwrot ku aniołowi staje się sposobem opanowania lęku [...]”.

Zgoła odmienny charakter posiada artykuł pt. *Podniebni herosi i asy przestworzy*. Jego autorzy – Aleksandra Hołomej i Michał Golubiewski cel swojej publikacji określili jako „zaprezentowanie na wybranych przykładach, w jaki sposób odwieczne marzenie człowieka o lataniu torowało drogę do konstruowania coraz doskonalszych maszyn latających”. Realizując go, analizują marzenia o lataniu, których uosobieniami w świecie antycznym byli m.in. Perseusz, Dedal, Bellerofont i Faeton, w nowożytnym zaś pionierzy lotnictwa, włączając w ich grono również polskich „asów przestworzy”.

Ostatnie artykuły zbioru prezentują badania z zakresu językoznawstwa oraz glotto-dydaktyki. Tekst Magdaleny Jaszczewskiej przynosi analizę – w ujęciu konfrontatywnym – polskich i rosyjskich przysłów oraz powiedzeń, zawierających leksem „wiatr”. Wprowadzeniem do studiów porównawczych nad konceptami „powietrze” i „воздух” jako elementami językowego obrazu świata jest artykuł Marcina Trendowicza. Z kolei zamykająca monografię publikacja Małgorzaty Marciszewskiej dotyczy nauczania ję-

zyka rosyjskiego jako obcego i zawiera przykłady ćwiczeń leksykalnych, związanych z tematem „transport powietrzny”.

Reasumując: teksty, zamieszczone w tomie *Żywioły. Motyw powietrza w literaturze, kulturze i sztuce* prezentują wieloaspektowe spojrzenie na różnorodne konfiguracje motywów, związanych bezpośrednio lub pośrednio z żywiołem powietrza. Pomimo tej różnorodności, niewątpliwie stanowiącej atut monografii, wyróżnia się ona spójną, dobrze przemyślaną strukturą. Nie wyczerpując, rzecz jasna, w zaprezentowanych studiach nad fenomenem powietrza wszystkich kontekstów filozoficzno-religioznawczo-kulturowo-językowych, publikacja otwiera nowe perspektywy dla poszukiwań w zakresie tej tematyki.

Agnieszka Gozdek

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

RECENZJA

Денис Лисейчиков, Евгений Глинский, МАДЖАРСКИЕ: АРМЯНСКИЙ РОД В ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ, при участии Г.А.Берестового, К.И.Карлюка; редкол.: А.В. Хечоян (председатель) [и др.], Ереван; Минск: Фонд «АНИВ»; НИАБ, 2023, 487 сс.

Рецензируемая книга является результатом четырехлетней напряженной работы. По словам генерального директора Фонда развития и поддержки арменоведческих исследований «АНИВ» Армена Хечояна, «эта книга не только глубокое научное исследование на стыке многих дисциплин, но и важный международный проект, ведь продукт, созданный армянским мастером, сегодня является культурным достоянием как стран, некогда входивших в состав Великого Княжества Литовского, так и общемировым» (Хечоян 2021, 6).

Книга посвящена слуцким поясам. Их производство продолжалось более половины XVIII века, и пояса стали абсолютной легендой. В обширном *Введении* (с. 10-34) подробно рассматривается история изучения слуцких поясов и их популяризация. Это первое из открытий в книге: впервые последовательно представлена и проанализирована историография слуцких поясов и мануфактур, где они производились.

Большая часть книги – это история семьи армянских ткачей, создателей знаменитых слуцких поясов, отца и сына Яна и Леона Маджарских, работавших в Слуцке и Несвиже. Об этом свидетельствуют названия глав: Глава 1. *Происхождение рода и его интеграция в шляхетское сообщество Речи Посполитой и Российской империи*; Глава 2. *Фабрика-персиарня Яна и Леона Маджарских*. В первой главе есть раздел 1.5 со знаменательным названием *Сохранили ли армяне Маджарские родной язык*”, в котором речь идет не только и не столько о языке, сколько об этнической идентичности Маджарских. Прочитируем авторов книги:

...представители рода оставили заметный след в искусстве всех этнических групп Речи Посполитой – поляков, литовцев, белорусов, украинцев. Попытки приписать Маджарских какому-то одному народу сегодня вызывают лишь улыбку. ... «Польскими» с легкой руки польских же исследователей стали и сами слущкие пояса. В белорусской историографии, напротив, был выдвинут тезис о том, что пояса “постепенно приобретают белорусский характер” (Каталёг выстаўкі слущкіх паясоў. Менск, 1927. С. 3).

Забавно, что сами мастера-персиары и их современники называли вытканые ими пояса в зависимости от вида «персидскими», «стамбульскими» или даже «китайскими», но никак не польскими и не белорусскими. Возможно, и в вопросе идентичности Маджарских стоит ориентироваться не на мнения предвзятых национальных историографических школ, а на то, с кем себя идентифицировали сами мастера, какой язык они считали родным и как они этот язык называли. Как было показано в нашем исследовании, первым и родным языком и Яна, и всей его семьи, включая Леона, был армянский. До середины 1760-х гг. ни один из членов семьи мастера, кроме него самого, не знал польского (с. 99-100).

Благодаря скрупулезному разбору документов, авторы сделали немало открытий, восстанавливая язык отца и сына Маджарских и последовательную историю семьи. Приведу еще одну цитату:

Во-первых, при написании числительных мастер использовал восточно-арабские цифры, а не западно-арабские, принятые в христианских странах Европы. Это означает, что он действительно, скорее всего, родился на территории Османской империи, а не приехал, например, из Венгрии. Во-вторых, в собственноручной подписи мастер называл себя именно Яном Маджарским, а не Ованесом Маджарянцем, как склонны приписывать ему некоторые исследователи ... (приводится ряд доказательных цитат из документов – А. Р.) ... Это означает, что до прибытия в Несвиж Маджарский уже довольно долгое время проживал на территории Речи Посполитой (с. 100).

В результате сделан вывод, что «и Ян, и Леон Маджарские, несомненно, сохранили свою армянскую идентичность. Леон Маджарский, безусловно, ощущал себя к тому же представителем местного шляхетского сообщества» (с. 112).

Помимо истории знаменитых отца и сына, книга содержит интересную лингвистическую информацию. Маджарские писали на армянском и польском языках армянским алфавитом и на польском языке латинским алфавитом. Авторы книги отмечают:

В сохранившихся армянских записях почти вся терминология взята из польского языка. Из 82 выявленных слов, написанных армянской графикой (см. Приложение 6), только 7 можно отнести к чисто армянским. Это следующие слова: *սյւ* (*ays*) – ‘то’, *գիրս* (*girs*) – ‘[мое] письмо’, *գրիւ* (*grem*) – ‘писать’, *ն[ր] քիւ* (*o[r]bes*) – ‘как’, *կարմիր[ը]* (*karmi[r]*) – ‘красный’, *ճերմակ* (*čermak*) – ‘белый’, *նսկ* (*oski*) – ‘золото’.

Последний термин используется только для обозначения красного золотого – основной расчетной единицы. Название этой монеты также использовалось в турецком эквиваленте: *ıııđđđ* (*alt'n*) ‘золото’; тюркское слово *hıhltp* (*ip'ek'*) также использовалось для описания шелка. Турецкие термины также включают *klapn* (*klapn*) “клапитон (тонкая шелковая нить, обернутая серебряной нитью)”. Итого – 3 турецких слова.

Также используются 4 латинских слова, в основном названия месяцев. Слово *uřłunhı* (*mēntil* – польск. *mendel* или *mędl*) можно отнести к числу употреблявшихся как в армянском, так и в польском языках того времени. Остальная часть дошедшей до нас лексики (67 слов) почти полностью польская с небольшой примесью белорусских слов. Вероятно, именно таким языком пользовалась администрация Радзивиллов в Несвиже в конце 1750-х годов. Поэтому язык этих записок армянским алфавитом на 81,7% состоит из польской лексики с небольшой примесью белорусизмов (с. 102).

Треть книги – это прекрасные приложения, каждое из которых представляет собой открытие. Исследователи знают, что чем больше в книге приложений и указателей, тем выше ее качество. Перечислим их: 1. Поколенная роспись рода Маджарских герба «Дар»; 2. Итинерарии «белорусского» периода Яна и Леона Маджарских; 3. Документы о жизни и деятельности представителей рода; 4. Письма Яна и Леона Маджарских; 5. Выписки из метрических книг римско-католических костелов о родившихся, бракосочетавшихся и умерших представителях рода, а также записи, в которых они упомянуты в качестве свидетелей; 6. Словарь письменного языка Яна и Леона Маджарских; 7. Автографы Яна Маджарского на армянском языке; 8. Автографы Леона Маджарского на армянском языке, – и, кроме того, именной и географический указатели.

Как лингвист, хочу обратить внимание читателей на Приложение 6 *Словарь письменного языка Яна и Леона Маджарских*:

Как и в польском языке того времени, используются латинские названия месяцев – *aprii* (апрель), *mayea* (май), *uđniows* (июнь). Названия цветов также польские: *nēpēsk'i* (голубой), *pieali* (белый), *kranatōvi* (темно-синий), *zōlt'* (желтый), *zilōni* (зеленый), *bonsovi* (пунцовый); мер, весов и монет: *lōk'ēc'* (локоть), *lowd* (лот), *fownd* (фунт), *dalēr* (талер), *t'ilf* (тымф – монета), *šořtak* (шестак – монета); материалов: *sriplo* (серебро), *kranad* (гранат), *k'rmznin* (кармазин (темно-красная ткань), от турецкого *kirmizi* – красный), *ētvap* (шелк) и пр.

При передаче звуков польского и белорусского языков можно заметить определенные особенности, помогающие определить значение слов, написанных армянским алфавитом. Так, звонкие согласные почти всегда передаются с помощью соответствующих в армянском алфавите глухих согласных и наоборот: *pan* (нан) – *ban*, *podskarbi* (падскарбі) – *bōc'k'arpi*, *targowalem* (таргавай) – *darkō-valēm*, *granat* (гранат) – *kranad*, *przedal* (прадай) – *browtal* и пр. При передаче ряда слов заметно влияние белорусского произношения. Например, в слове *zōlat'a* (зо-

лото) проявилась передача на письме характерного для белорусского языка аканья (с. 102).

Как видим в Приложении 6, польский язык армян того времени соответствует общим тенденциям развития европейских языков, в частности, насыщению латинизмами.

Язык отца и сына Маджарских является хорошим примером идиолекта армян на территории Великого Княжества Литовского в составе Речи Посполитой. В образовании этого идиолекта участвовали армянский, польский, старобелорусский языки (= проста мова), элементы церковнославянского, старорусского, латинского, турецкого и других языков.

Авторы пишут: «У армянских записок отца и сына Маджарских прослеживается сходство с таким явлением, как *китабы* – тексты XVII-XIX вв., создаваемые татарским населением Великого Княжества Литовского на старобелорусском и польском языках, написанные с помощью арабского письма» (с. 271). Это еще одна иллюстрация мультиэтничности Великого Княжества Литовского, где разные народы писали на славянских языках (старобелорусском, польском, церковнославянском) разными алфавитами (армянским, арабским, иудейским, кириллицей и латинкой).

Рецензируемая книга охватывает историю контактов нескольких славянских стран и Армении. Она полна открытий – ее интересно читать и ученому, и просто любознательному человеку. Электронная версия *Маджарские: армянский род в истории Беларуси* доступна на портале academia.edu на страничке одного из авторов – Дениса Лисейчикова. Книга формата F3 прекрасно издана и богато иллюстрирована фотографиями, портретами, документами и рисунками. Мировое сообщество армян и славяне, с предками которых они контактировали на территории ВКЛ, по праву гордятся прекрасным изданием.

Алена Руденка

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk

SPRAWOZDANIE

Международная конференция «Культрабанда: актор-иммигрант меняет среду. Как исследовать изменения и верифицировать данные?» (28-30 апреля 2025 г., Кафедра руссиеведения Ягеллонского университета, Краков).

В конце апреля 2025 года в Кракове прошла междисциплинарная международная конференция «Культрабанда: актор-иммигрант меняет среду. Как исследовать изменения и верифицировать данные?», организованная Кафедрой руссиеведения Ягеллонского университета (Польша) и Эстонским литературным музеем (Эстония) при содействии Института словенской этнологии (Исследовательский центр Словенской академии наук и искусств, ISE ZRC SAZU, Словения), Берлинского университета имени Гумбольдта (Германия), Университета eCampus (Италия), Калифорнийского университета в Сан-Диего (США) и Польской академии наук (Польша).

Целью конференции было обсуждение различных методологических аспектов изучения культурной контрабанды. Такую метафору («культурная контрабанда») для описания процесса переноса определенных аспектов из родной культуры мигранта в принимающую культуру предложила Эва Хрушель (Ewa Chruściel), американская поэтесса польского происхождения, в одном из интервью по случаю выхода своей книги *Контрабанда Удода*. Будучи сама иммигранткой в США, Эва Хрушель освоила английский язык, чтобы заниматься литературой. При этом её родной польский с характерными синтаксическими конструкциями стал источником стилистического обогащения американской литературы. Такое обновление художественного арсенала, происходящее в точке встречи культур, не только делает возможным их диалог, но и меняет сами культурные практики. Эти практики, начинаясь как индивидуальные эксперименты, постепенно вовлекают все более широкий круг людей, адаптируя и видоизменяя принимающую культуру. Художник-мигрант выступает в роли посредника между родной и принимающей культурами, но, как правило, его роль заключается в воплощении / институционализации / вербализации коллективного бессознательного опыта носителей исходной культуры в новой среде. Культурная контрабанда – явление

малоизученное, требующее поиска оригинальных способов интерпретации и верификации данных. Чтобы не путать культурную контрабанду с контрабандой культурных ценностей, было предложено называть культурную контрабанду аббревиатурой «культтрабанда». «Культтрабанда» – это передача идей, которая делает принимающую культуру богаче и стимулирует ее развитие.

Активная миграция в наше время дает большой материал для изучения влияния отдельных иммигрантов на культурную среду в целом и изменений в конкретной профессиональной области (наука, литература, искусство, театр, музыка и т. д.) через перенос подходов, представлений, установок, стереотипов, презумпций из родной культурной среды иммигранта в новую (принимающую) среду.

В ходе конференции участники предложили свои интерпретации «культтрабанды», а также представили различные ее примеры. Как и следует конференции, которая вводит новый термин в научный оборот, краковское научное мероприятие было насыщено дискуссиями, включенными в программу, наряду с классическими докладами.

Пленарный доклад, продолживший работу конференции, представила Наталья Артеменко (Технический университет Дортмунда, программа *Academy in Exile*, Германия). Ее презентация *Феноменология общества пост-риска* была посвящена изменениям, произошедшим в постковидном мире, в ней был предложен анализ «событий последнего времени». Феноменологический подход исследовательницы позволил глубоко погрузиться в изучение происходящих тектонических сдвигов в культуре, в целом, и установках отдельного человека, в частности. Обращаясь к богатому опыту осмысления Второй мировой войны в европейской философии, докладчица выстроила образ пост-современности, который концептуализировался с помощью понятий «общество риска» Ульриха Бека, «сокращение настоящего» Германа Люббе, «застывшее настоящее» Мориса Бланшо, «колонизация будущего» Энтони Гидденса, «общество негативных социальных отношений» Эвы Иллуз и др. Докладчица наметила контуры текущей культурной ситуации, обозначив ее ключевые вопросы, в том числе – каким образом, в свете изложенных обстоятельств, мы можем оставаться людьми настоящего времени.

Конференционные доклады были организованы в четырех секциях. В первой из них все три презентации сосредоточились на установлении исследовательской рамки. Бартломей Бронжкевич (Ягеллонский университет, Польша) в докладе *Аккультурация, культурная гибридизация и творческая адаптация иммигрантов. Вводные замечания* сформулировал теоретическую базу миграционных исследований. Сергей Троицкий (Эстонский литературный музей, Эстония) представил *Исследовательский потенциал концепции культтрабанды*, а Николай Кузнецов (Эстонский литературный музей, Эстония) в презентации *Был ли Стефан Пермский культтрабандистом? Миссионер и древнепермская письменность* предпринял попытку апофатического анализа «культтрабанды», на конкретном примере, установив границы использования нового понятия. К теоретической части примыкали и доклады Даниэля Кислякова (Университет богословия, Австралия) *Различные пути: Андерсон, плюрализм и этнокультурная целостность*

и Николая Костина (Папский университет Иоанна Павла II в Кракове, Польша) *Концепция этнокультурного следа Ю.В. Кнорозова как метод изучения культуры*, предложившие подойти к концепции «культрабанды» через понимание национального в австралийском реализме Джона Андерсона, Дэвида Армстронга и этнической семиотики Юрия Кнорозова.

После первой секции настало время конкретных примеров «культрабанды». Наибольшее внимание было уделено примерам влияния творцов-иммигрантов на принимающую культуру в сфере зрелищных искусств. Все доклады второй секции и некоторые доклады из других секций были сосредоточены вокруг театра, кино и даже мультипликации. Ольга Касперс (Берлинский университет имени Гумбольдта, Германия) описала *«Берлинский синдром» российских театральных режиссеров*, обратив внимание на то, как московский театральный мир вписался в берлинский, который, как истинный Вавилон, способен принимать и абсорбировать различные национальные традиции. Исследовательница показала различные стратегии встраивания уехавших режиссеров в новый культурный ландшафт и постепенной его перестройки. Речь шла, прежде всего, о режиссерах лакшери-сегмента, как, например, Кирилл Серебренников, и о других явлениях театральной сцены. Более камерным и менее пафосным примером для них стала Полина Бородина и ее пьеса *Берлинский синдром* о безуспешном поиске партнера в Берлине, которая является ярким примером новой театральной «немецкой волны» (Анна Шендерова). Продолжением темы «берлинского синдрома» стала презентация Елены Курант (Ягеллонский университет, Польша) *География эмиграции: российская драматургия в европейском культурном ландшафте*. Как считает исследовательница, Берлин – многонациональный город, поэтому там возможна «культрабанда», но невозможно укоренение. Пьеса Полины Бородиной передает это ощущение с минимумом художественных средств и небольшим количеством участников, что позволяет проигрывать эту пьесу даже вне сцены. Докладчица рассказала о своем опыте участия в организации фестиваля «Эхо Любимовки» в Польше. Проект представляет собой фестиваль за пределами России, в рамках которого посредством читки представляются произведения российских драматургов.

Другие организаторы польского «Эха Любимовки» тоже присутствовали в зале, некоторые из них выступили с докладами. Марта Леховска (Ягеллонский университет, Польша), философ и переводчица текстов «Эха» на польский язык, рассказала об *Эмигрантском российском театре после 2022 года*. Ее богатый театральный опыт позволил расширить фокус сравнительным анализом постановок, которые исследовательница смотрела в разных странах Европы. Исследовательница сравнила «культрабанду» и культурный трансфер, описав границы между этими явлениями. Паулина Горлевска (Ягеллонский университет, Польша) в своей презентации *Контрабандная травма – рецепция проекта «ДАУ» Ильи Хржановского* рассказала о том, почему Хржановский, по мнению критиков, «взломал систему», сформировав новую рамку для кино. По мнению исследовательницы, обращение Хржановского к прошлому в настоящем и травматизация повествования способствовали принятию российского (хотя проект был

результатом сотрудничества кинематографистов из Украины, России, Великобритании, Германии) кино. К докладам второй секции примыкает презентация Маре Кыйва (Эстонский литературный музей, Эстония) *Вращается ли земля? Абсурд, сюрреализм, черный юмор*. В докладе было детально показано, как на эстонских аниматоров повлияли отдельные зарубежные авторы, такие как Ж.-П. Сартр, А. Камю, способствовавшие становлению эстонской мультипликации с её абсурдом, чёрным юмором и сюрреалистическими образами. Ярослав Бегун (Кильский университет, Германия) в своем докладе *Культурный трансфер еврейского опыта о Холокосте в литературе и кино (на материале Ежи Косинского „Раскрашенная птица“)* представил пример «провокативного трансфера».

Отдельного внимания заслуживают презентации, объединенные названием «Историческое культрабандоведение». Совместный доклад Анны Красниковой (Университет eCampus, Италия) и Мауриции Калузио (Миланский Католический Университет, Италия) *Советские диссиденты в Италии: некоторые аспекты рецепции и культурного обмена* представил историю сотрудничества итальянских левых с советскими диссидентами. Проект, в рамках которого проводилось исследование, предполагал глубинные интервью с итальянскими интеллектуалами, способствовавшими распространению информации о реальном положении дел в СССР, а также вывозу диссидентских рукописей для публикации на Западе.

Мария Жуковская (Докторская Школа Университета в Белостоке, Польша) в презентации *Культурная культрабанда в литературе русской эмиграции. Как писатели в изгнании опровергали официальные исторические повествования СССР и России?* попыталась показать различия в подаче информации в советских и российских учебниках, с одной стороны, и в эмигрантской литературе, с другой. Кшиштоф Малек (Силезский Университет в Катовице, Польша) рассказал о *Контрабанде православного феминизма в Париж*, произведенного мыслительницей и активисткой Татьяной Горичевой. Тему православия, но уже ортодоксального, продолжила Виктория Легких (ТУМ, Германия), которая в докладе *Историческая память и «новая духовность»: «Духовные русские» и «безбожные советские» в гимнографии Русской Зарубежной Православной церкви* подробно представила процесс формирования гимнографии и включения в нее новых исторических событий.

Завершающий академическую часть конференции круглый стол *Как исследовать изменения и верифицировать данные?* создал открытое пространство для обмена мнениями: участники обсуждали исследовательский потенциал концепции «культрабанды», агентность мигрантов, а также способы фиксирования изменений в качественном и количественном аспектах.

Конференция проходила параллельно с выставкой удмуртско-эстонской художницы Зои Лебедевой *Я – сорняк*, осмысляющей опыт эмиграции. Выставка, для которой было отобрано более 100 работ, была подготовлена специально для конференции и была открыта в течение трех дней.

Сергей Троицкий, Эстонский литературный музей
Бартломей Бронжеквич, Ягеллонский университет

KSIĄŻKI NADESŁANE

Christian Rus in the Making. Politics and Culture. Textual Production, ed. by A. Jusupović, A. Paroń, A. Vukovich, Brill. Schöningh, Paderborn 2025, 505 pp.

Павел Лимеров, *Нарративы христианизации в формировании коми литературной традиции (XIV – начало XX вв.)*, Тарту: Научное издательство Эстонского литературного музея 2022, сс. 406.

Арт Лезде, *Казымская война: восстание хантов и лесных ненцев против советской власти*, пер. на рус. И. Орехова, Тарту: 2004, 286 сс.

“Folklore: Electronic Journal of Folklore”, vol. 83, guest editors: Sergey Troitskiy, Leena Kurvet-Käosaar, Liisi Laineste, Tartu 2021, pp. 256.

“Folklore: Electronic Journal of Folklore”, ed. by M. Kõiva, vol. 92, Tartu 2024, pp. 229.

“Folklore: Electronic Journal of Folklore”, ed. by M. Kõiva, vol. 93, Tartu 2024, pp. 250.

Soome-ugri kirjandudkohvik. Uued tõlked. Финно-угорское литературное кафе. Новые переводы. Finno-Ugric Literary Café. New Translations, Koostajad-toimetajad. Редакторы составители. Compilers-editors N. Kuznetsov, S. Troitskiy, Tartu: EKM Teaduskirjastus, Научное издательство ЭЛМ. ELM Scholarly Press 2024, pp. 385.